

SJUTTIOSEX MEDELTIDSSTÄDER

- aspekter på stadsarkeologi och
medeltida urbaniseringsprocess
i Sverige och Finland

Hans Andersson

SJUTTIOSEX MEDELTIDSSTÄDER

**- aspekter på stadsarkeologi och
medeltida urbaniseringsprocess
i Sverige och Finland**

*Projektet bekostas genom anslag från Riksbankens Jubileumsfond,
Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet och
Forskningsrådsnämnden.*

Referensgrupp och övriga till projektet fast knutna deltagare, se bilaga s. 108.

Kartorna godkända ur sekretessynpunkt för spridning.

Publicerad av (Published by)

Riksantikvarieämbetet och Statens Historiska Museer
Box 5405
S-11484 Stockholm

Grafisk Service ADB-kontoret
Göteborg, 1990.

ISBN 91-7192-729-8

FÖRORD

Projektet Den tidiga urbaniseringens konsekvenser för nutida planering (Medeltidsstaden) har varit ett omfattande projekt. Det har innefattat genomgång av arkeologiskt material från samtliga medeltida städer på svenskt område. Detta har presenterats i ett 70-tal rapporter. I varje rapport finns också en arkeologisk bedömning av den framtida verksamheten i respektive städer, i själva verket ett slags arkeologiska forskningsprogram för de olika orternas medeltid. Projektet har därutöver också publicerat mera övergripande rapporter, som behandlat generella frågor. Därtill kommer också en rad uppsatser och föredrag med anknytning till projektarbetet.

Slutrapporten så som den presenteras här skall i detta perspektiv ses som ytterligare en byggsten i projektets arbete. Den behandlar bara vissa aspekter, som kan tas fram ur det omfångsrika material projektet behandlat. Det finns förhoppningar att projektets material och ideer på olika sätt kan föras vidare i fortsatt forskning, där områden som inte tydligt kommer fram i denna rapport kan belysas. Det finns också anledning att tro att de fortsatta arkeologiska undersökningarna i de berörda städerna skall locka fram ytterligare forskning och flera bearbetningar. Det är också något som skett sedan projektet avslutades. Stadsdiskussionen har på flera sätt fördjupats bl a av projektets rapportförfattare. En del av detta har infogats i denna slutrapport, men rapporten är fortfarande i allt väsentligt en dokumentation över projektets arbete.

Ett av projektets huvudsyften var att ge ett underlag för den praktiskt antikvariska verksamheten. Denna kan naturligtvis inte bedrivas utan ett bra kunskapsmaterial. I detta arbete kommer de enskilda stadsrapporterna att spela en betydelsefull roll, men det är också viktigt att i detta arbete inte förlora helhetsperspektivet. Även den här sammanfattningen bör därför ses som en referens i det dagliga arbetet hos de olika antikvariska institutionerna.

Det är många som gjort projektet möjligt. Projektet har genomförts i samarbete mellan riksantikvarieämbetet och medeltidsarkeologiska avdelningen inom Lunds universitets arkeologiska institution och historiska museum. Ekonomiskt har projektet stöttats framför allt av Forskningsrådsnämnden, Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet, Riksbankens Jubileumsfond och Riksantikvarieämbetet. Bidrag har också kommit från andra i form av anslag eller arbete: Olle Engqvists fond, Bygghörsningsrådet, Gunhild och Sigrid Rossanders donationsfond, Stockholms stadsmuseum, Lunds kommun, Kulturen, H T Ohlssons stiftelse, Malmö museum, Länsstyrelsen i Skaraborgs län, Länsstyrelsen i Göteborgs och Bohus län, Lödöse museum, Läns museet i Jönköping och Kulturfonden Sverige-Finland.

Vi har fått stor hjälp och stort stöd från den regionala kulturminnesvården: länsantikvarier, landsantikvarier, läns museer, kommunala och lokala museer. Många enskilda har ställt upp med uppgifter liksom tjänstemän i de olika städernas kommunala förvaltningar. Enheten för Svenskt diplomatarium i riksarkivet har i betydande utsträckning hjälpt oss och flera av de enskilda författarna med synpunkter och material. När det gäller det äldre kartmaterialet har vi fått en mycket god service från lantmäteriverket, lantmäterienheten vid länsstyrelsen i Göteborgs och Bohus län, krigsarkivet m fl.

För tryckning av rapporterna har det goda samarbetet med den grafiska avdelningen vid Göteborgs kommuns servicekontor varit viktigt.

Många enheter inom riksantikvarieämbetet har på olika sätt ställt upp för projektet.

Låt oss inte heller glömma de kontakter och det samarbete vi haft med motsvarande finska projekt, som gjort att betydelsefulla städer från vår gemensamma medeltida historia kunnat redovisas. Här skall särskilt Museiverket i Helsingfors och Åbo landskapsmuseum nämnas.

Det är alltså många och kanske ännu fler som projektet har anledning att vara tacksamma mot i omvärlden. Men vi hoppas att alla förlåter oss när vi till slut särskilt vänder oss till alla dem som arbetat inom projektet: redaktörer, rapportförfattare, ritare, maskinskrivare, kontorister, medlemmar i projektgruppen och den tvärvetenskapliga referensgruppen. Det är ett uppoffrande och betydelsefullt arbete, som alla dessa utfört. Rapportförfattarna utgör en stor del av en hel arkeologgeneration, som kommit samman i projektet.

Grundutskriften till denna rapport gjordes på länsstyrelsen i Göteborgs och Bohus län (planeringskansliet). Ulla-Britta Ekstrand vid medeltidsarkeologiska avdelningen inom Lunds universitets arkeologiska institution har svarat för övriga renskrifter och för slutlig redigering. Christina Borstam vid samma institution har renritat.

Stockholm och Lund januari 1990

Margareta Biörnstad	Hans Andersson
riksantikvarie	professor
ordf. i projekt- och	projektledare
referensgrupp	

PROJEKTETS PROGRAM OCH GENOMFÖRANDE

Problembeskrivning

Projektet har flera utgångspunkter. Under 1960-talets expansiva år hade den stadsarkeologiska verksamheten tagit fart, men den uppfattades som problematisk på många sätt. Det fanns en osäkerhet hur man antikvariskt skulle behandla kulturlagen i förhållande till fornminneslagen. Materialet från äldre grävningar och observationer var svårtillgängligt och inte överblickbart. Det rådde också, trots en lång tradition på flera håll, tveksamhet hur materialet skulle kunna utnyttjas. Detta hängde naturligtvis delvis samman med att det var svårt att komma åt de äldre undersökningarna, men där fanns också en direkt vetenskaplig osäkerhet i relation till det stadsarkeologiska materialet.

Andra problem bör också noteras. Förvisso fanns på flera orter en lång tradition (Lund, Gamla Lödöse, Söderköping, Uppsala m fl), men de flesta medeltida städer hade en högst obetydlig stadsarkeologisk verksamhet, vilket hotade få svåra konsekvenser för kulturlagen, när sanering och nybebyggelse satte in i städerna på allvar på 1960-talet. I städer, där det fanns arkeologiska traditioner, blev det många gånger svårt att upprätthålla dessa, när byggtekniken radikalt förändrades efter andra världskriget. Det dög inte längre att arbeta parallellt med schaktningarna. Ville man nå resultat var det nödvändigt att göra undersökningarna i förväg. Den beredskapen saknades alltför ofta inom den antikvariska verksamheten. Bakom detta kan också ha legat bristande förståelse för det arkeologiska materialets möjligheter när det gällde att nå stadshistorisk kunskap. Den här situationen var inte unik för Sverige. Den rådde också i åtskilliga europeiska länder. Inte minst i England och Norge hade den observerats.

Riksantikvarieämbetet startade därför i början av 1970-talet en arbetsgrupp som skulle göra en allmän kartläggning av den stadsarkeologiska situationen. På grundval av en enkät gjordes en sammanställning (Forsström 1974) som visade läget i stort.

Sådan var alltså situationen i mitten av 1970-talet. Det kändes angeläget att på något sätt bemästra den situation som hade uppstått både från vetenskaplig synpunkt och från kulturminnesvårdens. Det var i det läget som idén till ett större projekt kom upp. Genom detta skulle en ordentlig plattform för det kommande arbetet skapas. Det skulle summera vad som gjorts och analysera det framkomna materialet men också diskutera hur den framtida arkeologiska verksamheten skulle bedrivas och vad den skulle inriktas på (sammanfattning

av projektet, dess förutsättningar och arbete bl a hos Biörnstad 1980, Andersson 1980, 1983a, 1984, Andersson-Redin 1980, Rydh 1983, Sporröng 1983).

Huvudansvaret för projektet tog riksantikvarieämbetet i samarbete med avdelningen för medeltidsarkeologi vid Lunds universitet. Det var naturligt, att det blev landets högsta kulturminnesvårdande myndighet, som tog på sig detta, eftersom de behov som var så tydliga i det praktiska arbetet på något sätt måste tillgodoses.

Målsättning

Det första och grundläggande projektprogrammet skrevs 1974 (rapport¹ 1). Programmet tar inledningsvis upp bakgrunden till projektet. Där ges en beskrivning av det stadsarkeologiska läget. Fornminneslagens bestämmelser och de konsekvenser dessa har för verksamheten redovisas. Ett par punkter i lagen är av särskild betydelse i detta sammanhang. Lagen skyddar bl a kulturlager i städerna. För att ta bort en fornlämning krävs tillstånd av länsstyrelsen. Tillståndet kopplas till vissa villkor bl a krav på undersökning. Enligt huvudregeln skall den exploator som får tillstånd att efter undersökning ta bort en fornlämning också betala den arkeologiska undersökningen.

Kostnaderna för de arkeologiska undersökningarna ökade kraftigt vid den här tidpunkten. För att kunna begränsa kostnaderna eller kostnadsökningen - ett krav som utgår från bestämmelserna om skälighetsprövning i 9§ i den t o m i år gällande fornminneslagen - "krävs dels rationaliseringar och enhetliga normer för dokumentation etc., dels djupgående kunskaper om såväl enskilda orters material och problemställningar som mera generella frågor så att vetenskapligt motiverade bedömningar och prioriteringar kan göras" (s 7). I kapitlet betonas också vikten av denna kunskap för den översiktliga fysiska planeringen. Det finns en uttalad avsikt i programmet att riksantikvarieämbetet genom projektet skulle på ett tidigt stadium kunna ge kommunerna bättre och fullständigare planeringsförutsättningar (s 8).

Programmet trycker också på att det från vetenskaplig synpunkt är av central betydelse att det arkeologiska källmaterialet görs "tillgängligt genom inventeringar av det som finns på skilda institutioner och att detta analyseras och bearbetas så att det kan utnyttjas på ett relevant sätt i den allmänna stadshistoriska diskussionen." (s 7).

Allt detta leder fram till följande målsättning:

"Det planerade projektet skall detaljerat kartlägga och beskriva den stadsarkeologiska situationen och dess konsekvenser för den fysiska planeringen. Det skall göra en vetenskaplig bedömning av det framkomna materialet med hänsyn tagen till den

tvärvetenskapliga forskningen rörande stadsväsendets uppkomst och utveckling under medeltiden. Det skall med utgångspunkt från denna bearbetning klarlägga frågeställningar och riktlinjer för den fortsatta verksamheten.

Projektet skall skapa enhetlighet i dokumentation och redovisning av fältarbeten och pröva metoder för föremålsregistrering.

Projektets resultat skall redovisas i delrapporter och i en slutrapport, där tyngdpunkten läggs på de komparativa aspekterna samt riktlinjer och principer för den fortsatta stadsarkeologiska verksamheten.

- Projektets redovisning skall göras så att den bl a
- kan tjäna som en utgångspunkt för vidare vetenskaplig bearbetning inom skilda institutioner
 - kan bilda underlag för de antikvariska myndigheternas planering och bedömning av den fortsatta stadsarkeologiska verksamheten samt
 - kan infogas i underlagsmaterialet för framför allt kommunernas översiktliga planering.

Genom rapporterna och genom annan informationsverksamhet skall resultaten spridas till kommuner, myndigheter, institutioner och andra intresserade för att hos dessa öka medvetandet om det stadsarkeologiska materialet som en väsentlig faktor för den historiska kunskap som är ett nödvändigt underlag för planering av en levande miljö.

Projektet skall inte i egen regi bedriva arkeologiska undersökningar."

På olika sätt skall vi i det följande komma tillbaka till denna målsättning, eftersom projektets arbete och resultat måste prövas utifrån denna målsättning.

Problemställningar

I ett särskilt avsnitt i programmet behandlas de problemställningar, som bedöms vara särskilt relevanta. Den första gäller städernas framväxt. Det arkeologiska materialets betydelse för studier av detta slag är uppenbar. Som en utgångspunkt antyds en modell, som utgår från den kultur-geografiska diskussionen om centralortsbegreppet kombinerad med olika kriterier för Ortsbeskrivning. En ort kan vara centralort av flera anledningar: politiska, rättsliga, kyrkliga och ur handels- och hantverkssynpunkt. En kombination av dessa är också vanlig. Det är framför allt de funktionella kriterierna, som visar graden och arten av centralortsställning. Vissa centralorter är eller utvecklar sig till tätorter, vilket yttar sig i förtätning av bebyggelse och utveckling av differentierade verksamheter. I denna del av beskrivningarna användes främst de topografiska kriterierna. Några centralorter får en särskild juridisk status som stad. I detta fall utnyttjas de inre rättsliga administrativa kriterierna. Urbanisering kan

sägas inträffa, då orten får karaktär av tätort med differentierade verksamheter (s. 10 f).

Från arkeologisk synpunkt kan det arkeologiska materialet angripas såväl via funktionella som topografiska kriterier, som sätts in i sina kronologiska sammanhang. Särskilt betonas betydelsen av att kunna rekonstruera grundtopografin. En diskussion hur de funktionella kriterierna skall kunna spåras förs också i programmet.

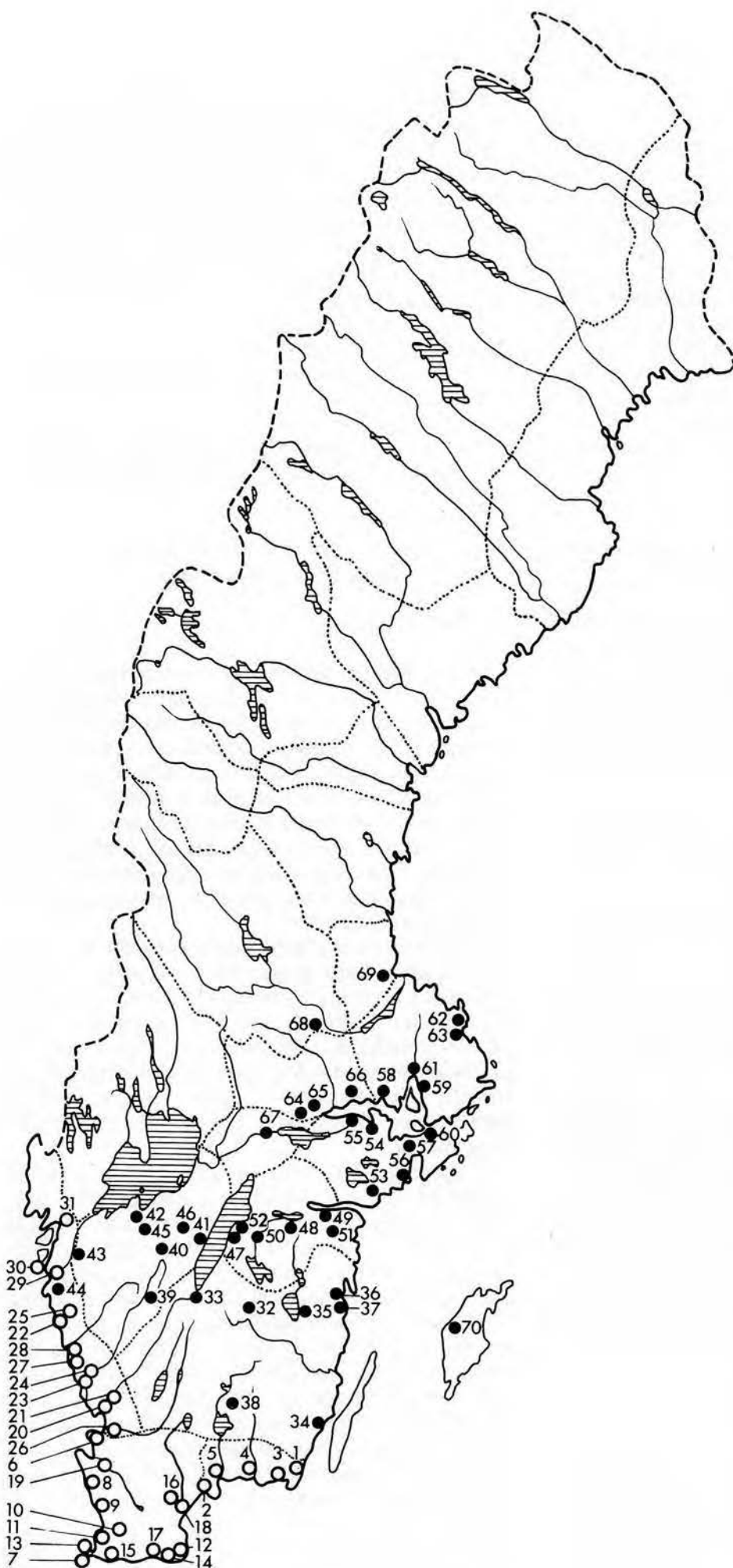
En andra huvudpunkt som tas upp är städernas utveckling, som arkeologiskt framför allt kan spåras i stadsplanen och dess förändringar (s 13 ff). Genom studier av förändringar av bebyggelsen kan omstruktureringar spåras. Nya kyrkliga anläggningar kan innebära omstruktureringar av staden, även när det gäller den administrativa indelningen. Ett liknande resonemang förs beträffande befästningsanläggningarna.

En tredje punkt, som bedöms som särskilt problematisk, är hur de stora materialmängder som kommer fram vid de stadsarkeologiska undersökningarna skall kunna hanteras och bearbetas så att de kan sättas i relation till de övergripande frågeställningarna. En viss grov tillämpning ansågs möjlig inom projektets ram: "Det är troligen nödvändigt att i en första omgång använda relativt avgränsade föremålsgrupper för att snabbt få en översikt. Längre torde inte detta projekts målsättning kunna gå" (s 15).

En viktig fråga rörde vilka orter som skulle tas med i undersökningen. Såsom redovisades ovan var utgångspunkten en glidande modell i vilken olika typer av centralorter kunde fogas in. I programmet gjordes valet att begränsa det huvudsakliga arbetet till de städer som under medeltiden erhöll juridisk status av stad men samtliga skulle i gengäld vara med oavsett betydelse och arkeologisk tradition. Det var en klart definierbar grupp, som från vetenskaplig synpunkt kunde bli en viktig utgångspunkt för bedömning av andra orter. Från antikvarisk synpunkt var det framför allt dessa orter som var hotade av exploatering. Således var det också där man i första hand behövde ett handfast underlag.

Övriga ortstyper - de tidiga köpingbildningarna och motsvarande samt städer från nyare tid - borde bli föremål för specialstudier av något slag. Också omlandsproblematiken antydes. Den skulle också kunna exemplifieras med en specialstudie (s 15 ff).

Projektet skulle alltså arbeta både på en mycket specialiserad nivå (lokalstudier) och på en generaliserad nivå. I programmet betonas en viss försiktighet med generalisering, som täcker för stora regioner. "Det är möjligt att ett mycket generellt mönster i sig innehåller så stora regionala variationer att likheten i själva verket helt eller delvis är skenbar. De lokala undersökningarna är därför centrala" (s 11).

- BLEKINGE**
- 1 Avaskär
- 2 Sölvesborg
- 3 Lyckå
- 4 Ronneby
- 5 Elleholm
- SKÅNE**
- 6 Båstad
- 7 Falsterbo
- 8 Helsingborg
- 9 Landskrona
- 10 Lund
- 11 Malmö
- 12 Simrishamn
- 13 Skanör
- 14 Tommarp
- 15 Trelleborg
- 16 Vä
- 17 Ystad
- 18 Åhus
- 19 Lunterun-
Ängelholm
- HALLAND**
- 20 Halmstad / Brokorp
- 21 Halmstad / Övraby
- 22 Gäsekil
- 23 Gamla Falkenberg
- 24 Nya Falkenberg
- 25 Kungsbacka
- 26 Laholm
- 27 Gamla Varberg / Getakärr
- 28 Ny-Varberg
- BOHUSLÄN**
- 29 Kungälv
- 30 Marstrand
- 31 Uddevalla
- SMÅLAND**
- 32 Eksjö
- 33 Jönköping
- 34 Kalmar
- 35 Vimmerby
- 36 Gamleby-Västervik
- 37 Västervik
- 38 Växjö
- VÄSTERGÖTLAND**
- 39 Bogesund
- 40 Falköping
- 41 Hjo
- 42 Lidköping
- 43 Gamla Lödöse
- 44 Nya Lödöse
- 45 Skara
- 46 Skövde
- ÖSTERGÖTLAND**
- 47 Hästholmen
- 48 Linköping
- 49 Norrköping
- 50 Skänninge
- 51 Söderköping
- 52 Vadstena
- SÖRMLAND**
- 53 Nyköping
- 54 Strängnäs
- 55 Torshälla
- 56 Trosa
- 57 Tälje (Södertälje)
- UPPLAND**
- 58 Enköping
- 59 Sigtuna
- 60 Stockholm
- 61 Uppsala
- 62 Öregrund
- 63 Östhammar
- VÄSTMANLAND**
- 64 Arboga
- 65 Köping
- 66 Västerås
- NÄRKE**
- 67 Örebro
- DALARNA**
- 68 Hedemora
- GÄSTRIKLAND**
- 69 Gävle
- GOTLAND**
- 70 Visby

Fig. 1. Städer behandlade av projektet Medeltidsstaden

Uppläggning

I ett avslutande kapitel behandlar programmet den mera praktiska uppläggnings av projektet, som naturligtvis var styrd av de huvudfrågeställningar som redovisats ovan. Mönstret för inventeringarna togs från Øivind Lundes arbete med Trondheim, som några år senare publicerades som doktorsavhandling i Lund (Lunde 1977). Utgångspunkten i hans studie var en inventering av det arkeologiska materialet, kompletterad med en karta över ursprunglig marknivå, en källarinventering och en genomgång av ledningsschakt. De båda senare låg till grund för en utschaktningskarta. Denna uppläggning föreföll lämplig att anpassa till det svenska projektet.

Bearbetningen skulle enligt programmet genomföras på följande sätt:

a) *En analys och precisering av stadshistoriska frågeställningar görs, som är av särskild relevans för stadsarkeologisk verksamhet...*

b) *Med utgångspunkt från inventeringarna görs en nulägesbeskrivning av de enskilda orterna, ortens topografiska och historiska förutsättningar, preliminär analys av vad det arkeologiska material som framtagits i inventeringarna ger för kunskap, satt i relation till såväl den enskilda ortens speciella frågeställningar som mera generella frågeställningar...*

c) *På basis av punkter a)-b) görs en sammanfattande forskningsläges- beskrivning, där orter och fyndkomplex analyseras i relation till de olika frågeställningarna...*

d) *göra en analys av möjligheterna till fortsatta undersökningar och göra försök till prioriteringar och riktlinjer för framtiden...*

e) *Specialstudier: 1. Tidiga tätorter utan juridisk status av stad. 2. Arkeologiska metodiska problem rörande nyare tidens städer och ev. 3. Omlandsstudie..." (s 18 f).*

Programmet tog också upp ett antal praktiska och administrativa frågeställningar som borde behandlas. De avsåg utformning av dokumentation och rapporter, fyndregistrering och fyndredovisning samt utformning av föremålsbeskrivning. Dessa frågor kom, vilket redan här kan konstateras, inte att behandlas inom projektet. Den sistnämnda punkten blev föremål för ett eget projekt i samarbete mellan de nordiska länderna (NORM 1983-) och de övriga har på olika sätt utvecklats inom ramen för riksantikvarieämbetets verksamhet.

Utvidgning av programmet

Detta program låg till grund för verksamheten under de första fyra åren. Inför en andra etapp av projektet gjordes emellertid vissa utvidgningar av projektets ram. De hade sin grund i den diskussion som utvecklats inom projektet och som fått ett särskilt tydligt uttryck i det symposium, som anordna-

des i Sigtuna 7-8 februari 1979. Inledningarna och diskussionerna där betonade vikten av att även studera omlandet om man ville förstå stadsutvecklingen (rapport 18). Under tiden hade också dykt upp rent praktiska problem kring frågor som rörde möjligheterna att bygga på kulturlager. Det fanns således ett behov att utvidga studierna men ändå att behålla projektets kärna. Ett kompletterande projektprogram formulerades.

Etapp 2 skulle enligt programmet delas upp i följande huvudmoment:

-Fortsatt datainsamling och analys av enskilda städer

-Fördjupade studier

- Städernas kronologi, struktur och funktioner med särskild utgångspunkt i fyndmaterialet.

-Specialstudier

- Stadsarkeologi och stadsförnyelse

- Nybebyggelse och kulturlager

- Slutrapport

För den första punkten låg det ursprungliga programmet till grund. De fördjupade studierna eller, som de senare kallades, de utvidgade studierna skulle dels fördjupa kunskaperna om fyndmaterialet och dess användning för att belysa väsentliga stadsarkeologiska problem, dels studera staden i sitt omland. Den första studien är en utveckling av den fyndstudie som avsågs i det ursprungliga programmet. Den andra studien hade antytts i det tidigare programmet men fick nu en betydligt mer utvecklad form.

Studien eller studierna skulle syfta till att undersöka staden i sitt regionala sammanhang, bl a genom att utveckla metoder för områdesanalyser, där en viktig uppgift skulle vara att formulera problemområden, som kan vara vägledande vid planeringen av arkeologiska undersökningar, framför allt i städerna men också i den omgivande landsbygden. Det antikvariska motivet är också här klart uttryckt.

Kopplingen till det antikvariska arbete är också tydligt i de två specialstudierna som skisseras. Studien om stadsarkeologi och stadsförnyelse tog fasta på det arbete som den sk stadsförnyelsekommittén skulle göra. I detta ansågs det väsentligt att de kulturhistoriska aspekterna vägdes in. Projektmaterialet bedömdes som användbart i detta sammanhang. Det måste enligt programmet vara ett vägande skäl att en stadsplan och därmed en hel stadsstruktur kunde föras tillbaka till 1200-talet såsom fallet är i Söderköping eller att en huvudgata och därmed stommen till stadsstruktur lades fast redan på 1000-talet som i Sigtuna. Sådant material skulle alltså tillsammans med annat material kunna utnyttjas för en stadsplaneanalys som underlag för kulturminnesvårdens bevarandearbete.²

Den andra specialstudien Nybebyggelse och kulturlager hade sin bakgrund i dels de krav som

från många håll fanns att söka finna metoder för att undvika kostsamma undersökningar, dels att man från antikvariskt håll stod inför en situation både ekonomiskt, personellt och bearbetningsmässigt där man allvarligt borde pröva att undvika undersökningar. Ett alternativ var då att undersöka om det fanns byggnadstekniska lösningar som innebar att kulturlagren kunde bevaras under en nybyggnad.

Projektet i ett internationellt perspektiv

Det är viktigt att antyda projektets ställning i ett internationellt sammanhang. Problemen var vi inte ensamma om i Sverige. Kanske vi egentligen hade en något bättre situation här genom den fornminneslag vi har. Det land där man först på allvar observerade problemet var England. Det är framför allt två arbeten som kommit att bilda skola. Det ena är Carolyn Heighway (ed), *The Erosion of History* (1972). Där beskrevs mycket målande och illustrativt situationen för de brittiska medeltida städerna, som, när boken kom, såg mycket hotande ut från arkeologisk synpunkt. Den senare ekonomiska utvecklingen har i detta avseende förändrat bilden avsevärt.

Den andra boken av betydelse är Martin Biddles och Daphne Hudsons *The Future of London's Past* (1972). Den är en inträngande analys av det arkeologiska material som har observerats och tagits fram vid arkeologiska undersökningar i London. Det har grupperats efter olika perioder. På detta sätt går det att få ett grepp om stadens utveckling genom tiderna. Båda de här böckerna var riktade till planerarna. Londonbokens underrubrik visar detta tydligt: *a survey of the archaeological implications of planning and development in the nation's capital*.

I Storbritanien gjordes då ytterligare ett antal om än i regel mindre ambitiösa genomgångar och analyser av andra städer. Dock tycks inte någon gemensam metod ha använts (en översikt i H Andersson 1976).

The Erosion of History fick 1982 en holländsk motsvarighet: *Het bodemarchief bedreigd* (van Es m fl 1982). I boken finns dels en allmän beskrivning av läget, dels en mera detaljerad genomgång av 12 särskilt viktiga städer. Boken avslutas med rekommendationer. Bland dessa märks bl a påpekan av behovet av lokala arkeologer som kan ta ansvar för arkeologin på sina respektive orter.

Biddles och Hudsons bok om London fick en direkt motsvarighet i en volym, som behandlar den franska staden *Tours*. Den är uppbyggd på liknande sätt som londonboken (Galinié-Randoïn 1979).

I viss mån kan också sägas att den tidigare nämnda Øivind Lundes avhandling om *Trondheim* är påverkad av londonboken, i varje fall arbetsättet. Med utgångspunkt från sina redovisningar av bl a det arkeologiska materialet, utschaktningar och

grundtopografi analyserar Lunde Trondheims framväxt som stad (Lunde 1977). I Norge i övrigt har lagts upp register av liknande typ som i Trondheim. Här har dock endast en redovisning publicerats, S Myhrvoll-Lossius om *Skien* (1979).

I Danmark startades ungefär samtidigt med det svenska projektet *Middelalderbyen*. Det omfattade från början 10 städer. Från dessa skulle allt material samlas in, såväl skriftligt som arkeologiskt. I ett andra skede skulle ett antal mindre arkeologiska undersökningar genomföras. Projektet hade en rent vetenskaplig inriktning. De antikvariska aspekterna har emellertid senare kommit in (bl a Olsen 1983, Krongaard Kristensen 1984). Förutom en preliminär översikt över samtliga städer har *Ribe*, *Køge*, *Næstved*, *Viborg* och *Odense* publicerats (Olsen-Schiörring 1980, Nielsen 1985, Johansen 1986, Andersen 1987, Krongaard Kristensen 1987, Christensen 1988).

På kontinenten i övrigt finns flera exempel på avancerad medeltida stadsarkeologi: *Göttingen*, *Lübeck*, *Schleswig* och *Zürich* för att ta några viktiga exempel. Några sammanställningar av den typ som redovisats ovan har dock ej stått att finna. Konkreta planer finns dock i Niedersachsen i Västtyskland för att upprätta register över städerna med uppgifter som har relevans för "Stadtkernforschung".

Det svenska projektet blir totalt sett en sammankoppling av de två engelska linjerna, både en detaljerad genomgång av enskilda städer och en överblick över landets samlade bestånd. I motsats till det danska projektet framstår kopplingen till kulturminnesvården mycket starkare i det svenska. Denna koppling finns också i det norska materialet (Herteig 1978). Det kan sägas finnas i England, i Tours och i Zürich. Det är däremot mindre uttalat i Västtyskland.

Viktigt i det svenska projektet är att det täcker alla medeltida städer. Det är klart att i länder med hundratals städer blir den svenska modellen nästan omöjlig att genomföra i varje fall i en utförligare form än *The Erosion*. Det man från svensk sida kan bidra med är förutom ett arbetssätt en överblick över ett totalt material som är svårt att få fram i mera stadstäta områden. Vid urval finns det alltid en risk att de små och sett i ett större sammanhang obetydliga städerna försvinner eller inte beaktas.

Det kanske finns också en annan skillnad i angreppssätten. *The Erosion* och dess holländska motsvarighet är klart ute för att påverka politiker och beslutsfattare till en mera positiv syn på stadsarkeologin och därmed skapa större resurser. I Sverige gäller i och för sig detsamma men här finns redan de juridiska förutsättningarna. Projektets material blir i första hand ett underlag för beslut och genomförande.

Det är inte bara det svenska projektet som arbetat efter de här linjerna. I Finland, som under medeltiden var en del av det svenska riket startade man också ett motsvarande projekt upplagt efter

samma modell som det svenska. Utgångspunkterna är i princip desamma som i Sverige. Lagstiftning och förutsättningar är ungefär desamma. De finska städerna är också i ett vetenskapligt perspektiv viktiga att se som en del av urbaniseringen i det övriga svenska medeltida riket. Därför har det varit naturligt med ett nära samarbete mellan det finska och det svenska projekteten. De städer som är publicerade är *Borgå, Raumo* och *Åbo. Nådendal* är under utarbetande.³

Av de städer som låg på medeltida finskt område ingår inte *Ulvby*, vars bebyggelse flyttades och *Viborg*, som numera ligger inom Sovjetunionens gränser, i projektet.

Projektets organisation

När projektet organiserades var det några synpunkter som skulle bli vägledande. De som arbetade inom projektet skulle så långt det var möjligt ha stadsarkeologisk erfarenhet. Det var viktigt för att rätt kunna värdera det material som togs fram vid inventeringarna. Inom projektet skulle också så stora kontaktytor som möjligt finnas mot den antikvariska och mot den vetenskapliga världen. Detta avspeglar sig i projektets organisation. Riksantikvarieämbetet blev huvudman för projektet. Som medansvarig inträdde också den medeltidsarkeologiska avdelningen vid Lunds universitets historiska museum. För administrativa beslut har vid sidan om projektledarna fungerat en projektgrupp med representanter för riksantikvarieämbetet, statens historiska museum och medeltidsarkeologiska avdelningen. Som ett rådgivande organ i framför allt vetenskapliga frågor har en referensgrupp funnits. Den har varit sammansatt av experter från riksantikvarieämbetet och statens historiska museum, kulturminnesvårdens regionala organisation och vetenskapliga institutioner. Gruppernas person sammansättning framgår av bilaga.

Den personal som gjort det praktiska arbetet har i mycket stor utsträckning rekryterats bland riksantikvarieämbetets fältarkeologiska personal. I den mån det funnits en lokal verksamhet har i första hand budet gått till den eller de som arbetar inom denna. I vissa fall har merparten av arbetet gjorts av den lokala institutionen med visst stöd av projektet (t ex Lund och Malmö). I några fall har specialredovisningar, t ex av mynt, kunnat göras med hjälp av experter utifrån.

Ekonomi

Det grundläggande bidraget till projektet gav Olle Engqvists fond och dåvarande Humanistiska forskningsrådet. Därigenom kunde programskrivningen göras 1974.

Projektet har därefter genomförts med bidrag från Riksbankens Jubileumsfond, Humanistiska

forskningsrådet, sedermera Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet och under de sista fyra åren också Forskningsrådsnämnden. Därtill kommer att riksantikvarieämbetet har ställt betydande medel till förfogande, främst för tryckningen av rapporterna men också för inventeringarna. Byggnadsforskningsrådet bekostade studien om *Nybyggnad på kulturlager*. Dessutom har anslag från andra fonder för vissa arbeten kommit projektet till del. En väsentlig del av arbetet med stockholmsrapporten kunde göras genom bidrag från Gunhild och Sigrid Rossanders donationsfond. Lundaarbetet kunde bedrivas tack vare anslag från Lunds kommun, Kulturen samt H och H T Ohlssons stiftelse. Malmö museum har tagit merparten av kostnaderna för sammanställningen av malmörapporten. Rapporten över Gamla Lödöse gjordes i samarbete med Lödöse-projektet.

Allmänna principer för arbetet

Det finns skäl att redovisa några allmänna principer för arbetet. Den allmänna målsättningen har varit att skapa en gemensam nivå för samtliga medeltida städer när det gäller kunskapen om det arkeologiska materialet. Det hindrar självfallet inte att redovisningen ändå blir ojämn. Det finns orter med lång arkeologisk tradition; det finns andra där stadsarkeologi var helt okänd, när projektet påbörjade sitt arbete. Detta innebär naturligtvis att möjligheterna att nå fram till resultat i analyserna är mycket skiftande. I några fall når författarna tämligen långt, i andra har det endast gått att ställa vissa hypoteser. Det arkeologiska materialet har varit huvudsaken, men naturligtvis har det varit nödvändigt att också dra in andra materialtyper, men det har dock fått ske i begränsad utsträckning.

För att över huvud taget göra projektet möjligt att genomföra har rapportförfattarna för respektive städer fått förlita sig på befintliga stadshistoriker. Kvaliteten på de historiska framställningarna har varit mycket skiftande. Detta återspeglar sig naturligtvis också i rapportmaterialet. Författarna har haft relativt kort tid på sig för respektive städer. Några djupdykningar har i regel inte kunnat tillåtas, även om vissa författare fått extra tid för att utveckla bestämda punkter. Men genom detta arbetssätt, som varit helt medvetet, har dock flera mycket väsentliga ting vunnits:

-materialet har snabbt kunnat slussas ut i den antikvariska verksamheten. Parallellt med projektet har den stadsarkeologiska verksamheten starkt utvecklats (se nedan). Dess behov av underlagsmaterial och diskussioner om vad som är väsentligt i respektive städer har på detta sätt kunnat tillgodoses. Detta har i sin tur givit en feedback till projektet

-en systematisk överblick över landets medeltida städer har kunnat erhållas, som i sin tur kan ligga till grund för stadshistoriska studier av olika slag. På detta sätt kan problem spåras, som är värda för-

djupade studier av olika slag.

Rapporterna skall alltså ses som ett slags lägesrapporter, som förutsättes utvecklas på olika sätt.

I linje med arbetsformer och den valda redovisningsnivån ligger också de krav som ställts på snabb publicering av rapporterna. Även formen på rapporterna skall ses i detta sammanhang. Det gällde att finna en publiceringsform som var enkel och snabb och som inte gav intryck av slutgiltighet.

Inventering och analys av enskilda städer

Det grundläggande arbetet för hela projektet är inventeringarna och analyserna av enskilda städer. Det har bestått av två moment: fältarbete och rapportskrivning.

Det praktiska arbetet har med få avvikelser bedrivits på följande sätt. De arkiv som bör ha material, framför allt de lokala museerna och Antikvarisk-topografiska arkivet, riksantikvarieämbetet och statens historiska museum (ATA), har genomgåts. De påträffade uppgifterna har förts in på särskilda blanketter (fig. 2) och lagts in på respektive orters primärkartor i skala 1:400, någon gång 1:500 (fig. 3). På kartan har en visserligen något generaliserad bild av den påträffade anläggningen givits, men den anger anläggningens art, material och riktning som minimum. På blanketten görs en sammanfattning av beskrivningen tillsammans med uppgifter om fynd- omständigheter och administrativa uppgifter av olika slag. På detta sätt erhålles ett relativt utförligt register över den arkeologiska verksamheten på respektive orter. Det är detta material, som ligger till grund för redovisningen i rapporterna.

Där har ytterligare en generalisering skett på kartorna till att i princip omfatta läget och arten av undersökning. Dessutom har källare, byggnader av sten, murar, gravar samt kvarstående medeltida byggnader särskilt markerats (fig 4). Det är väsentligt att betona att samtliga observationer, som det finns uppgifter om, har förts in. Vid urval av data för rapporten har dock särskild hänsyn tagits till de frågeställningar som formulerats i projektprogrammet. Underlagsmaterialet finns tillgängligt på riksantikvarieämbetet, länsstyrelserna och de regionala museerna.⁴

Vad man alltså kan hävda är, att rapporterna ger en god bild av den arkeologiska verksamheten, att de redovisar ett material som kan ligga till grund för en antikvarisk bedömning och att de tillsammans med de grundläggande registren ger inkörspunkter till en fördjupad vetenskaplig diskussion.

En varning är dock befogad. Det är viktigt att kartorna i skala 1:400 inte tas till utgångspunkt för en direkt rekonstruktion. Särskilt från komplicerade och omfattande undersökningar blir materialet med nödvändighet förenklat. De redovisar t ex inte enskildheter i olika på varandra liggande lager. Här måste man söka sig till originalmaterialet. Det är

över huvud taget väsentligt, att man inte uppfattar registren eller till dem anslutande kartor som ett färdigbearbetat material utan i första hand som en nyckel till grundmaterialet.

I rapporterna har även redovisats de medeltida byggnader, som finns kvar. Med detta avses byggnader, som även om de förändrats, har bevarat drag, som är väsentliga för bedömningen av den medeltida stadsbilden. Dessa avsnitt bygger inte på någon självständig forskning inom projektet, utan är i första hand en redovisning av litteraturstudier. I vissa fall har dock tillgängligt arkivmaterial, som rör byggnadsundersökningar, fogats till. Arkeologiska undersökningar inom och i direkt anslutning till byggnaderna har förts in i registret. Ibland har dessa dock varit så svårbestämbara, att kartredovisningen blivit nästan omöjlig att göra på ett någorlunda acceptabelt sätt.

Motiveringarna för att också på detta sätt ta upp de medeltida byggnaderna, även om redovisningen blir fragmentarisk, är flera. De spelar självfallet en viktig roll för en helhetsuppfattning av den medeltida bebyggelsen. De kan bilda utgångspunkt för hypoteser om bebyggelsens utveckling, som är av betydelse för tolkningen av det övriga arkeologiska materialet. Det är därför viktigt att inför den fortsatta antikvariska behandlingen av dessa byggnader markera betydelsen av att observationer görs och dokumenteras på ett sådant sätt, som också är relevant för stadshistoriska frågeställningar.

Stockholm och Visby utgör särfall. I Gamla stan finns fortfarande ett mycket stort antal byggnader, som till stora delar är medeltida. Stockholms stadsmuseum har gjort en sammanställning av samtliga de byggnader som är äldre än tidigt 1600-tal (fig.5). Detta viktiga material har publicerats i stockholmsrapporten (rapport 17). På liknande sätt redovisas också Visbymaterialet (rapport 71).

Vid datainsamlingen har också respektive författare samlat in uppgifter om topografin, såväl för den nuvarande som för den ursprungliga topografin. Vikten av detta har utvecklats i projektprogrammet. I detta sammanhang skall endast betonas betydelsen av det material som kommer från andra institutioner och myndigheter än de antikvariska t ex städernas stadsbyggnadskontor och fastighetskontor. Det har i vissa fall visat sig vara mycket givande. Det redovisade materialet är självfallet mycket ojämnt och kan inte utan vidare användas till rekonstruktioner. Men en utveckling inom detta område med en betydligt närmare kontakt mellan de antikvariska myndigheterna och t ex kommunala organ skulle kanske kunna leda till att de arkeologiska förundersökningarna kan minskas.

För det antikvariska arbetet och över huvud taget för en bedömning av det fortsatta arbetet är det naturligtvis av vikt att veta hur mycket av kulturlagren som finns kvar och hur mycket som är borta (fig. 6). Man kan diskutera hur en sådan inventering skall göras. Den skulle kunna göras mycket detaljerad med en grundlig genomgång av

Kvarter/Gata Kv Hertigen		Gatuadress Hospitalsgatan Rådhusorget	
Undersökt/funnet år 1976		av B Broberg, S Tesch	
Rapport ej klar		Arkiv	
Ritningar		Foto	
Typ	antal	arkiv	
Lägeskarta			
Plan uppm. skiss			
Profil uppm. skiss			
Detaljer			
Fynd		Fyndomständigheter	
Museum	Fyndtyper Se nedan	Arkeologisk undersökning före byggnation	
Nivåbestämda:			
Trol. datering	1400-1100	Profil +5.80 Kraftigt kultur-lager rikt på bebyggelse-lämn. Kraftigt k-lager med sparsamma bebyggelse-rester +3.40 lera	
Beskrivning			
<p>Ca 200 m² av tomten grävdes i vinkel (det som var ostört av källare). Det övre lagret bestod av fyllning och bortschaktades med maskin. I ett mindre område längst i S schaktades däremot ca 0.3 m av kulturjorden utan synliga konstruktioner bort. Från ca +5 m ö.h. grävdes för hand i skikt och inom 4 m² rutor.</p> <p>Ungefär</p> <p>Rikligt med konstruktioner och föremål framkom. 5 bebyggelseskikt kunde dokumenteras. De övre var dock rel. fragmentariska. Dock kunde iakttagas att <u>tomtindelning ändrats vid minst 2 tillfällen</u>. I huvudsak framkom, i schaktets S del, en Ö-V gatusträckning, trolig dat. tid 1400-ca 1200. Gatan framkom i 3 skikt dock med olika konstruktion. I de 2 övre kavlar komb. med plank, medan det understa endast bestod av kavlar. Gatan flankerades av flera hus. I det understa bebyggelseskiktet framkom en dubbel kavelbro längre mot N. Den har endast funnits i ett skikt. I de översta bebyggelseskikten har dessa båda gatusträckningar inte funnits, utan byggnader har varit uppförda där.</p> <p>Under det understa bebyggelseskiktet fram kom mycket sparsamma bebyggelserester i den S delen. Dessa framkom i det nästan metertjocka kulturlagret som funnits på platsen innan bebyggelseskikt 1.</p> <p>Detta innehöll bl a äldre svartgods. Ca 4.600 fynd tillvaratogs. Bland dessa urskiljdes ett mycket varierat keramikmaterial. Rikligt med läderspill och nöthår som färdiga läderprod. talar för att skinnvaruprod. förekommit i området mot Hospitalsgatan. I övrigt framkom alla förekommande medeltidsföremål.</p> <p>OBS! Det som är inritat på planen är det första helt täckande bebyggelseskiktet.</p>			
Inv. av	dat.	granskat av	dat.
Birgitta Broberg	4.2.1977		

Fig. 2. Inventeringsblankett

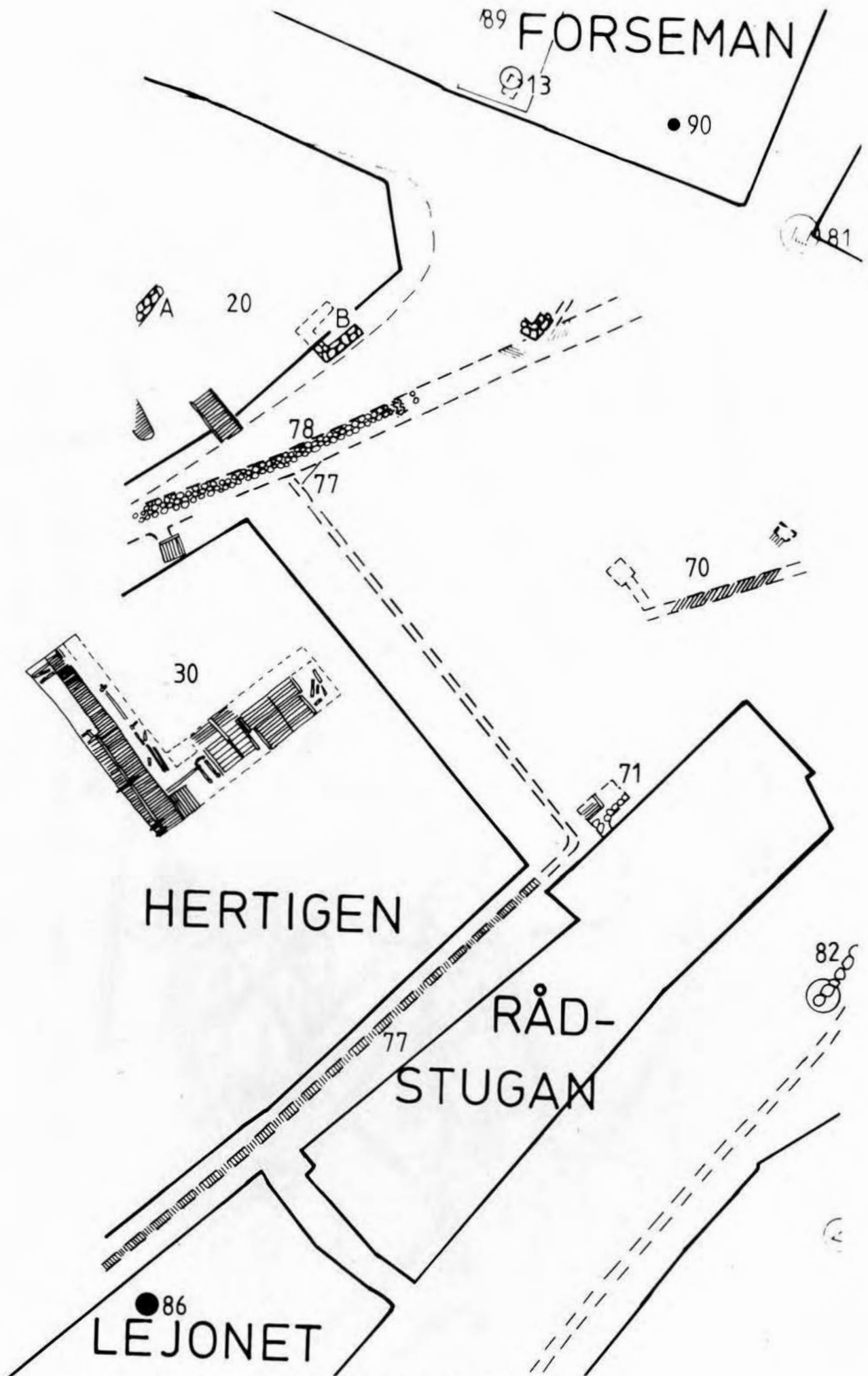

Fig. 3. Utdrag av primärkartan i skala 1:400 för Söderköping med arkeologiska observationer inlagda.

alla byggnadslovsritningar, där bl a källardjup finns redovisade. Förmodligen skulle ändå, bl a på grund av ledningsgrävningar, en ganska stor osäkerhet råda om utschaktningens omfattning i detaljer.

Inom projektet har på något undantag när i stället valts att ge en bild, som baserar sig på en okulär besiktning, där naturligtvis förekomsten av källare har varit det centrala. När en sådan har konstaterats har området betraktats som utschaktat. Men genom erfarenhet vet vi att detta inte alltid innebär att ingenting finns att hämta. Här bortses då ifrån specialfallen då källaren är medeltida. Det finns ofta anledning att tro att en källare som tillkommit efter andra världskriget innebär en i det närmaste total utschaktning genom nya grundläggnings- och byggnadsmetoder. Däremot har utschaktningen inte alltid varit så fullständig under en 1800-talskällare eller en källare från tidigt 1900-tal. Man kan t ex anta att nybyggnader efter andra världskriget har inneburit en större utschaktning än vad äldre byggnader med källare har. I så många fall som möjligt har därför utschaktningsskarta kompletterats med en karta över bebyggelsens ålder. Genom en kombination av båda dessa bör ett första underlag för en bedömning från antikvarisk synpunkt ha erhållits. Utschaktningsskarta ger alltså en allmän bild av läget och de arkeologiska möjligheterna, men den får definitivt inte vara allenarådande för ett antikvariskt beslut.

Dessa tre fältdelar har i rapporterna kompletterats med ett inledande kapitel, där det ges dels en allmän översikt av stadens utveckling, som den framgår av litteraturen, för att ge en ram för den som inte känner staden, dels en redovisning av basmaterial, som är väsentligt för en stadsarkeolog att beakta, när det gäller att ta ställning till det arkeologiska materialet (de kronologiska uppgifterna om urbaniseringen, det äldsta kartmaterialet, uppgifter om stadens institutioner och viktigare topografiska företeelser). Valet av dessa uppgifter är gjort med utgångspunkt från befintliga stadsmonografier och annan stadshistorisk litteratur. Det är alltså inte fråga om egen primärforskning i detta fall.

Som en avslutande del i respektive inventerars arbete har legat uppgiften att göra en analys, där möjligheterna att utnyttja det arkeologiska materialet behandlas. Det är ganska självklart att frågor som tagits upp i projektprogrammet i stor utsträckning kommit med, men det skiftande materialet har medfört, att behandlingen måste göras mycket olika från rapport till rapport.

Utgångspunkten för analyserna har inte varit att nå definitiva resultat - därtill är materialet i regel för litet - utan att peka på de möjligheter som finns att belysa stadsutvecklingen utifrån det material som projektet tagit upp. Det har skett genom att ställa alternativa hypoteser, frågor etc. I några fall har författarna kunnat komma väsentligt längre. Men gemensamt är att analyserna skall kunna peka på

frågor som en fortsatt arkeologisk verksamhet bör vara särskilt observant inför. Stadsrapporterna blir därför en form av lägesrapporter över det stadsarkeologiska läget vid den tidpunkt de gjordes. Men samtidigt redovisar de en uppfattning om på vilket sätt diskussionen om det medeltida stadsväsendet i Sverige kan få nya infallsvinklar och föras vidare.⁵

Temastudier

Både i det ursprungliga projektprogrammet och i det kompletterande betonades betydelsen av att finna metoder för bearbetning av de stora fyndmaterialen. Provundersökningar gjordes först i Sigtuna av Marietta Douglas (rapport 5) och av Ragnar Sigsjö i Skara (rapport 24). Ett större arbete om föremålsfynd påbörjades under första etappen men fullbordades först under andra. Studien gjordes av Birgitta Broberg och Margareta Hasselmo. Rapporten bär titeln *Keramik, kammar och skor från 7 medeltida städer* (rapport 30; jfr även Broberg-Hasselmo 1982b). Målsättningen för denna studie var att den skulle behandla metodproblem rörande fyndmaterialet i relation till övergripande frågeställningar, dvs sådana som belysts i de olika stadsrapporterna. Den skulle behandla avgränsade föremålsgrupper och få en översiktlig karaktär. Studien inriktades alltså på att finna relativt översiktliga metoder för en fyndbehandling, där man med utgångspunkt från de ställda frågorna i varje fall skulle kunna få fram tendenser, som motiverar fördjupade studier. Kanske skulle också dessa metoder kunna användas redan i fält.

För studierna kring stadens omland skrev Åke Hyenstrand en principiell artikel i *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 3/82 (Hyenstrand 1982). För att klarlägga forskningsläge och källäge ordnades under en längre period en seminarieserie inom projektet, där frågorna belysts av olika specialister. Inom projektet har några studier publicerats som behandlar staden i sitt omland från olika synpunkter. I Sven Rosborns malmörapport (rapport 67) ingår en inventering av material om byarna runt Malmö medeltida stad, som kan tjäna som ett exempel på hur man kan gå till väga för att få underlag för arkeologiska undersökningar i byar (rapport 45). Sten Tesch har behandlat Ystad och dess omland. Ett annat angreppssätt och andra frågeställningar har Anders Andréén i sin andra rapport om Lund (rapport 56). Åke Hyenstrand har skrivit om omlandsfrågor i trosrapporten (rapport 14). Inom projektet startades också studier av Östergötland och Västergötland. Därtill kommer att vissa omlandsfrågor belysts i några av de övriga stadsrapporterna. En särskild studie kring de senmedeltida städerna kom också igång inom projektet. De publiceras i en av projektets slutrapporter (rapport 74).

Flera av de som arbetat i projektet eller deltagit i referensgruppens arbete har publicerat studier med

////// utschaktet område (helt eller delvis)

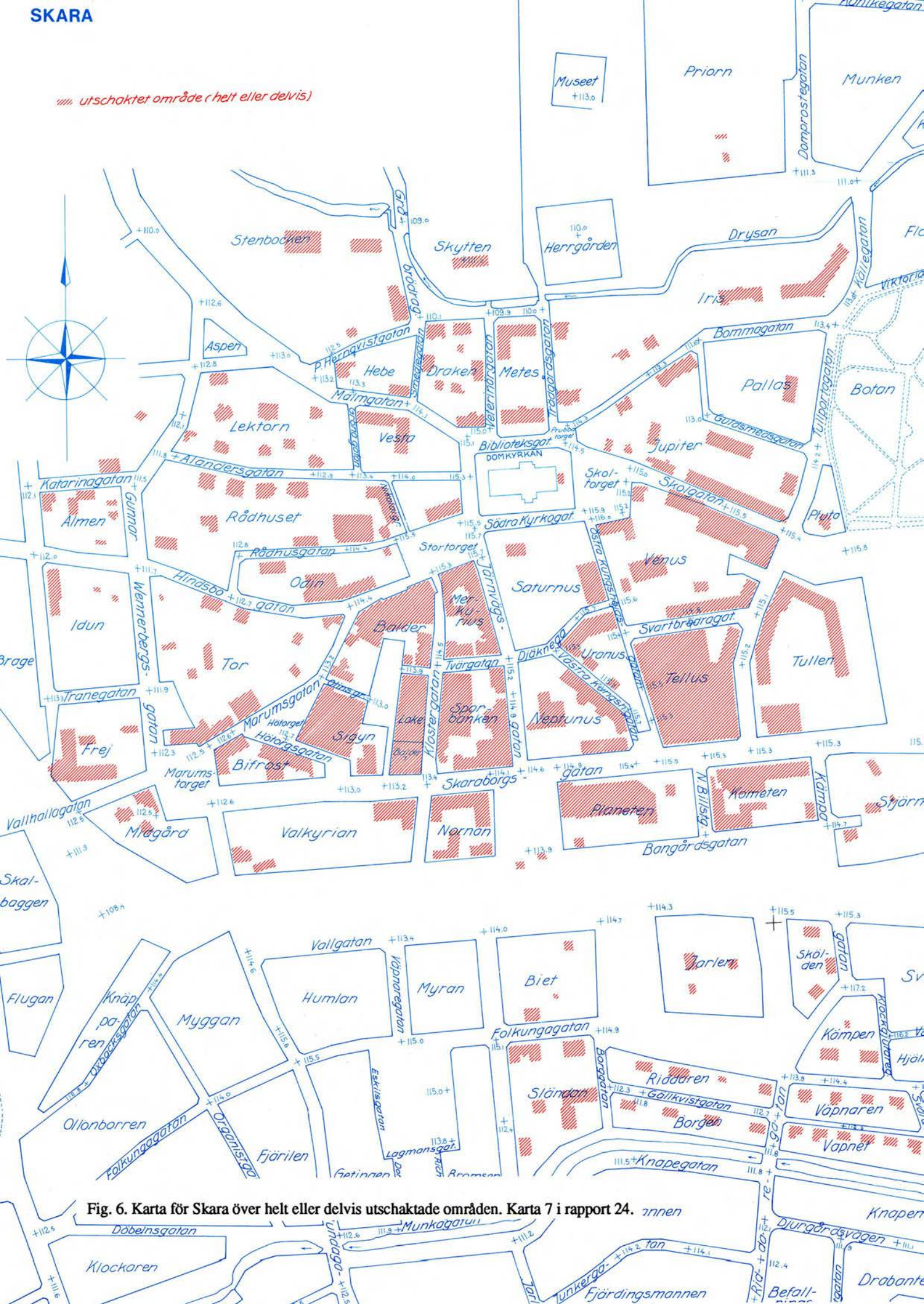

Fig. 6. Karta för Skara över helt eller delvis utschaktade områden. Karta 7 i rapport 24.

anknytning till projektets arbete. Här skall endast hänvisas till *Bebyggelsehistorisk tidskrifts specialnummer om den medeltida staden* (3/82).

En helt annorlunda studie blev *Att bygga på kulturlager*. Som nämnts tidigare kom den till för att pröva om det fanns möjligheter att avstå från arkeologiska undersökningar och i stället bygga utan att skada kulturlager. Studien gjordes av ingenjör Sven-Erik Bjerking. Rapporten innehåller framför allt studier av konsekvenserna av småhusbyggande, men där behandlades också möjligheterna att uppföra större byggnader på kulturlager (Bjerking 1981). Rapporten ledde fram till att riksantikvarieämbetet gav vissa rekommendationer beträffande småhusbyggande på kulturlager. Studierna har sedan fortsatt i riksantikvarieämbetets regi beträffande större byggnader (Bjerking 1982, Bjerking m fl 1984).

Översiktliga studier

I projektprogrammet aviserades olika former av översiktliga och sammanfattande framställningar. Den första blev den översikt över den medeltida urbaniseringen Hans Andersson gjorde till det nordiska historikermötet i Trondheim 1977, också publicerad i projektets rapportserie (rapport 7). Även om den också tog upp områden som inte behandlats inom projektet kan den ändå betraktas som en utgångspunkt i den fortsatta diskussionen. Inför projektets symposium i Sigtuna 1979 gjorde Lars Redin och Hans Andersson en sammanfattning av arbetet i Mellansverige: Stadsarkeologi i Mellansverige. Läge, problem, möjligheter (rapport 19). Där redovisades den stadsarkeologiska situationen i Mellansverige tämligen detaljerat. Där gjordes också ett försök till en skissartad historisk tolkning av stadsväsendets framväxt i Mellansverige.

I anslutning till etapp 1:s avslutning gjordes ett utkast till en slutrapport för den etappen. Ett avsnitt av detta har publicerats: Hans Anderssons uppsats *Städer i öst och väst - regional stadsutveckling under medeltiden* (1982). I denna diskuterar författaren möjligheterna att urskilja olika stadsutvecklingar mellan Öst- och Västsverige. Liknande problem tas också upp i Broberg-Hasselmos fyndstudie (rapport 30, Broberg-Hasselmo 1982). En annan vinkling av materialet, där framför allt kontinuitetsfrågorna belyses, finns i en uppsats av Hans Andersson, som behandlar förändringar eller kontinuitet i 1100- och 1200-talens svenska stadsväsen (1983b).

Forskningsfrågor med anknytning till projektet har tagits upp av Åke Hyenstrand (1983).

Övrig verksamhet

Kontakter med kommuner och enskilda
Som redan framgått bedömdes det från början vik-

tigt att resultaten spreds så snabbt som möjligt. Inte minst gällde det att få kontakt med kommunernas politiker och tjänstemän. Detta åstadkoms i första skedet genom de kontakter inventerarna hade på platsen för sitt fältarbete. När rapporten förelåg gick den i ett antal exemplar till de berörda kommunerna. Men detta har inte ansetts tillräckligt utan därutöver har riksantikvarieämbetet i samarbete med de regionala kulturminnesvårdsmyndigheterna ordnat informationsmöten med kommunala politiker och tjänstemän som i sitt arbete måste ha kännedom om kulturlagren och vilka konsekvenser dessa medför för planering och byggande. Tyvärr räckte inte resurserna till att genomföra tillräckligt många sådana, men de som gjorts har visat sig vara mycket viktiga. De fullföljs av regionerna själva. De har också lett till fortsatta kontakter för att bli genomföra en serie provundersökningar för att kommunerna skulle stå bättre rustade med beslut-sunderlag inför kommande projekt.

Också enskilda personer har visat stort intresse. Det ser man bl a av att flera hembygdsföreningar och motsvarande har beställt en särskild del av rapportupplagorna.

Symposier, möten

I februari 1979 ordnades ett symposium i Sigtuna, där tre teman behandlades: handelsplats-stad, dvs urbaniseringsprocessen, stad-omland och institutionernas roll i stadsutvecklingen. Inledningarna och diskussionerna är publicerade i rapport 18.

Ett internationellt symposium kunde genomföras i Kungälv 28-30 okt 1985 med deltagande från de nordiska länderna, England, Holland, Västtyskland och DDR. Föredragen publiceras i en särskild rapport (nr 76).

Referensgruppen har sammanträtt i början i regel 4 gånger årligen och mot slutet 2 gånger per år. Ett av mötena per år har i regel hållits ute i en stad där arbetet just pågått. De mest omfattande sammankomsterna var de som avslutade de båda etapperna. Det första hölls i Göteborg 1980, varvid framför allt behandlades de då föreliggande koncept till etappslutrapport och fyndstudien. Det andra hölls i Vadstena 1984, då framför allt slutrapporterna diskuterades.

Program och verklighet. En summering

Det som berörts hittills har berört yttre ting, inte de konkreta resultaten. Det kan kanske ändå vara motiverat att försöka göra en sammanfattning, om än subjektiv, i vilken mån de målsättningar som sattes upp i projektprogrammet har nåtts.

Projektets huvudmålsättning att kartlägga och beskriva den stadsarkeologiska situationen har uppfyllts. Kunskapen om kulturlagren i de enskilda städerna har ökat högst väsentligt. De olika rapporterna både de som berör enskilda städer och de som behandlar mera översiktliga teman innehåller veten-

skapliga bedömningar av det framtagna materialet. Frågeställningar och riktlinjer för framtiden finns infogade framför allt i respektive rapporter, men återkommer dels i olika sammanfattningar, dels i slutrapporten. Projektets redovisning har visat sig vara sådan att den kan tjäna som utgångspunkt för vidare vetenskapliga bearbetning, att den kan bilda underlag för de antikvariska myndigheternas planering och att den kan infogas i kommunernas underlagsmaterial, även om det är tveksamt om detta kan ske inom den översiktliga planeringen som programmet föreslog.

Fyndstudien, som planerades i såväl det första programmet som i det kompletterande, har genomförts. Staden i dess omland har tagits upp på olika sätt, även om ämnet är komplicerat och svårforcerat. Detta i kombination med att stadsrapporterna prioriterats förklarar varför arbetet med detta tema inte kunnat föras längre. Stadsarkeologi och stadsförnyelse kopplas visserligen inte längre till stadsförnyelsekommittén, eftersom den är avskaffad. Däremot är ämnet aktuellt.

Den tekniska undersökningen om att bygga på kulturlager har genomförts.

Projektet fick en preliminär bedömning både från antikvarisk synpunkt och från universitetshåll genom Stig Rydh, länsantikvarie i Uppsala län, och Ulf Sporrang, numera professor vid kulturgeografiska institutionen i Stockholm. Deras bedömningar publicerades i riksantikvarieämbetets tidskrift Kulturminnesvård 1/83 (Rydh 1983, Sporrang 1983). Man kan konstatera att kontakterna fungerat väl gentemot kulturminnesvården och kommunerna så att projektets material kunnat utnyttjas på avsett sätt. Däremot är det svårt att säga vilken aktiv påverkan projektet haft på universitetsinstitutionernas arbete med undantag för den medeltidsarkeologiska avdelningen i Lund av naturliga skäl. Samtidigt är det viktigt att påpeka det nyvaknade intresse för medeltiden som vuxit fram under de senare åren. Där har stadsarkeologin uppenbarligen spelat en viktig roll.

Projektet har däremot säkert haft en utbildningseffekt, genom att så många yngre arkeologer har deltagit i arbetet. Det har gett möjligheter till ett koncentrerat arbete på ett område som många inte tidigare haft möjlighet till. Detta innebär att projektet har blivit en del av en intensiv och ovanlig utveckling av ett antikvariskt område under den period projektet funnits till.

DEN STADSARKEOLOGISKA SITUATIONEN

Inledning

Projektet Medeltidsstaden kom till som resultat av den otillfredsställelse som rådde över den stadsarkeologiska situationen. Denna liksom framväxten av en stadsarkeologisk verksamhet har berörts av flera (Biörnstad 1980, Mårtensson 1979, Redin 1982).

Genom projektets rapporter erhålls en tämligen fullständig bild av undersökningssituationen och utschaktningsgraden. Därigenom blir det möjligt att göra en bedömning av möjligheterna att föra en konstruktiv undersökningspolitik i framtiden. De viktiga frågorna är vilket material som redan finns tillgängligt och i vad mån det är möjligt att bedriva undersökningar i framtiden.

En sådan redovisning kan göras på flera sätt. Ett intressant sätt att i diagramform belysa situationen återfinns i *The Erosion of History* (Biddles-Hudson 1972) som tidigare nämnts. Denna presentationsmetod har också använts i den holländska motsvarigheten *Het Bodemarchief bedreigd* (van Es m fl 1982).

Det svenska materialet har inte bearbetats på det sättet. Det är svårt att få fram en någorlunda korrekt statistisk bild. Det är t ex problematiskt att avgränsa de ytor från vilka beräkningarna skall göras. Dessutom kan det ifrågasättas om en sådan bearbetning ger mer än ett mera impressionistiskt sätt att närma sig materialet.

Den stadsarkeologiska situationen som helhet

När man går igenom projektets rapporter och ser dels på de arkeologiska kartorna, dels på utschaktningskartorna slås man av den stora variationen. Där finns de väl undersökta städerna med många nummer i det arkeologiska registret, men man finner också orter med knappt någon markering alls på arkeologiska kartan. Kopplar man detta till utschaktningskartorna får man en rad kombinationer. Hög undersökningsgrad - låg utschaktningsgrad av andra skäl än arkeologiska undersökningar är naturligtvis ett idealfall. Det är inte så många städer som faller under denna rubricering. *Sigtuna, Söderköping, Gamla Lödöse, Lund och Visby* tillhör dessa. Det är uppenbart att dessa städer redan i nuläget är mycket viktiga, inte minst därför att här skulle vi kunna nå fram till helhetsbilder redan utifrån arkeologiskt material.

Raka motsatsen till dessa städer är orter som har låg undersökningsgrad och hög utschaktningsgrad. I projektet är *Västerås, Södertälje och Skövde* exempel på detta. Här kan inte förväntningarna ställas så högt att det arkeologiska materialet skall ge svar på mera grundläggande frågor. I varje fall kan vi inte med det arkeologiska materialet som grund ge oss på mera heltäckande beskrivningar. Möjligheterna i framtiden är också, vilket är viktigt, mycket begränsade. Men både *Västerås* och *Södertälje* visar betydelsen av att ändå inte ta en negativ bild för given. Ser man på utschaktningskartan för Västerås kan man konstatera att ett parti är utschaktat i de centrala delarna. Fyndet av en mycket tidig kyrkogård i området ger anledning att fråga sig om vi inte just i dessa delar har det tidiga Västerås. Det kan testas arkeologiskt. I Södertälje har tack vare en uppmärksam arkeolog på en relativt liten yta som inte schaktats ut påträffats sena förhistoriska och tidigmedeltida kulturlager, som blir mycket väsentliga för tolkningen av aktiviteter på platsen vid övergången till medeltid (se nedan s. 52).

Mellan dessa ytterligheter finns sedan en rad kombinationer mellan undersökningsgrad och utschaktningsgrad. Det kan finnas anledning att återkomma till detta senare. Men det finns också anledning att kommentera allmänt de kartor som redovisas i rapporterna och deras utsago.

Undersökningssituationen

Låt oss börja med de arkeologiska kartorna. Varje undersökning eller observation har ett nummer. Det betyder naturligtvis inte att punkterna är likvärdiga. Det framgår redan av klassificeringen på kartan. Observationerna kan vara av mycket olika slag. Uppgifterna kan bygga på en tidningsnotis, men också på en arkivanteckning av en fackman. Källvärdet kan variera. Även de som rubriceras som arkeologiska undersökningar kan naturligtvis skilja sig markant från varandra både i omfattning och kvalitet. Detta är måhända självklara påståenden. Intressanta blir de emellertid om man börjar se mönstren för de olika städerna.

Om vi ser på den grupp av städer, där det arkeologiska materialet kan användas i en helhetsbeskrivning, observerar vi några intressanta skillnader.

Lund har en mycket lång arkeologisk tradition. Staden är märklig genom sin konsekventa undersöknings- och observationspolitik sedan sekelskiftet genom personer som Georg Karlin, Ragnar Blomqvist och Anders W. Mårtensson. Karlins roll har Mårtensson redovisat i en uppsats för några år sedan (Mårtensson 1979). Karlin lade grunden för den topografiska forskningen i Lund. Blomqvist fortsatte i och för sig denna linje men blev nyskapande genom sitt sätt att bearbeta materialet och sätta in det i en historisk tolkning. Boken om 1000-

talets Lund är en pionjärsats (Blomqvist 1941). Tillsammans med Mårtensson genomförde Blomqvist 1961 den stora Thulegrävningen som på många sätt blivit mönsterbildande för stora arkeologiska undersökningar i Sverige (Blomqvist-Mårtensson 1963, Redin 1982). Det är inte för inte som den första medeltidsarkeologiska utbildningen i Sverige startade i Lund.

Det som gör situationen i Lund så speciell är den konsekvens som kunnat hållas där, kanske tack vare att det är relativt få som handhaft den arkeologiska verksamheten. Blomqvists roll är naturligtvis utomordentligt viktig. När materialet sammanställts i lundarapporten av Anders Andrén visar det sig att det är möjligt att utnyttja detta i synteser både om stadens topografi och struktur men också i bredare historiska sammanhang (Andrén i rapport 26 och 56, Andrén 1985).

En lång tradition finns också i *Sigtuna*. Där är emellertid konsekvensen inte så stor. Det visar sig både i de problem som finns när det gäller att sammanställa materialet och i avsaknaden av någon sammanhållande kraft under tidernas lopp. Ansatser har naturligtvis funnits men egentligen aldrig kunnat utvecklas. De flesta av landets arkeologer under 20-, 30-, 40- och 50-talen var någon gång där, ofta utskickade från Stockholm. För *Sigtuna* finns alltså ett viktigt material, men bristen på sammanhängande bearbetningar är stor.

Gamla Lödöse kom in på den arkeologiska kartan genom Carl R af Ugglas grävningar i slutet av 1910-talet. Hans betydande insatser framför allt genom att kartlägga den institutionella strukturen i Lödöse bär pionjärarbetets drag (af Ugglas 1931). Det tråkiga var emellertid att efter Ugglas kom en lång period, då endast smärre insatser gjordes. Det kan hänga samman med att Ugglas grävningar var ett led i Göteborgs 300-årsjubileum med målsättningen att också klarlägga Göteborgs föregångare. Efter hans insatser togs egentligen inte något aktivt ansvar av någon institution mer än att vissa kontroller gjordes framför allt från Historiska museet i Göteborg. Det är först från slutet av 1950-talet som undersökningar kunnat genomföras i en större skala. De kom att drivas främst i anslutning till Lödöse museum och senare i riksantikvarieämbetets regi. Det väsentliga är dock att de under nästan hela denna period stått under ledning av en och samma person, Rune Ekre. Under hans tid har väsentliga delar av den borgerliga staden undersökts och stadens topografi, sociala struktur, kontakter etc har kunnat klarläggas.

Det är inte sagt att många punkter på arkeologiska kartan alltid ger en rättvisande bild. *Stockholm* har ett arkeologiskt register, som är ett av de största i projektets rapportserie. Det ger en alltför positiv bild av situationen. Det något märkliga är att den första regelmässiga arkeologiska undersökningen som gjordes i Stockholm var Helgeandsholmsgrävningen 1978-1980 (Dahlbäck 1982). Det hindrar inte att det dessförinnan funnits en mycket medve-

ten observationspolitik som framför allt Hans Hansson stod för och som resulterade i hans doktorsavhandling *Stockholms stadsmurar* (Hansson 1956). Den är grundläggande för den topografiska forskningen om Stockholms medeltid. Men hans insats har inte följts upp i den utsträckning som hade varit motiverat. På en punkt har emellertid Stockholm ett material som saknar motstycke, Visby undantaget, nämligen byggnaderna i Gamla Stan. Förutom de sammanställningar som ingår i stockholmsrapporten har hittills gjorts få försök att skaffa sig ett helhetsgrepp över den viktiga medeltida bebyggelsen.

Det här var några exempel på orter där de arkeologiska kartorna är väl försedda med uppgifter om undersökningar. Vi skulle kunna fortsätta med exemplifieringar från en rad orter där materialet är mindre men relativt kvalificerat. Det kan vara värt att dra fram orter som *Ystad*, *Vä*, *Åhus*, *Skara*, *Uppsala* (även om situationen där är dubbeltydig), *Enköping* och *Linköping* för att ta några exempel. Genomgående för de flesta är emellertid att de äldre observationerna i huvudsak berör kyrkliga byggnader: kyrkor och kloster. Det är sådana byggnader som intresserat undersökarna. Detta är mycket tydligt i flera skånska städer som *Trelleborg*, *Ystad* och *Helsingborg*. Det är sent som de flesta börjar att intressera sig också för den profana borgarbebyggelsen. Situationen som den beskrivs ovan i Gamla Lödöse är mycket belysande på denna punkt.

Det är därför intressant att finna att en konsthistoriker som Sixten Strömbom hade ett helt annat grepp när också han skulle utforska *Nya Lödöse*, en annan av Göteborgs föregångare. Han inriktade sig på att få ett helhetsgrepp över staden, där inte minst frågor kring stadsplan och bebyggelse stod i centrum för inriktningen av grävningen (Strömbom 1924).

Denna grävning är viktig på ett annat sätt också. Den rörde en senmedeltida stad. Lödöse fick sina privilegier 1473. Frånsett *Landskrona* och *Ny-Varberg* finns det mycket få av de senmedeltida städerna som fram till våra dagar intresserat arkeologerna. Det är i dessa städer vi finner de verkligt få arkeologiska observationerna. Minst har *Ångelholm* med inga observationer, därefter kommer *Båstad* med två. Men dessa siffror är rätt ointressanta i sig själva. De observationer som finns från de flesta av dessa sena städer är överlag kvalitativt tämligen magra. Det är mycket svårt att göra något av dem. Det är därmed inte sagt att det bara är ointresse för dessa sena städer, som skapat denna situation. Det kan också hänga samman med att kulturlagerbildningen inte är särskilt stor. Genom att flera av dem ligger på grusåsar har inte organiskt material bevarats. De har därför helt enkelt varit svåra att bemästra tekniskt-arkeologiskt. För många av dessa städer gäller dessutom att exploateringen i stadskärnorna inte varit särskilt omfattande. Men trots allt torde en viktig förklaring vara att de inte uppfattats som angelägna i en bredare stadshistorisk forskning och/

eller att det skriftliga materialet ansetts tillräckligt när man kommit så långt fram i tiden.

I det som skrivits har framskymtat de enskilda personernas roll för verksamheten. Det är kanske viktigt att påpeka detta att det är mera den enskilde intresserade som drivit fram verksamheten än institutionen. Flera namn har nämnts. Många fler kommer fram om man läser rapporterna: *Nils Sundqvist* i Uppsala, *John Fardelin* i Visby, *Wilhelm Berg* i Kungahälla, *Anders Lindahl* i Linköping och Söderköping för att ta bara ett par exempel.

En iakttagelse man då kan göra är att pionjörerna i de flesta fall är personer, som inte är yrkesarkeologer. *Sixten Strömbom* var konsthistoriker liksom *Carl R af Ugglas*. *Wilhelm Berg* kan sägas representera en viktig kategori inom den äldre medeltidsarkeologin, nämligen de som inte hade utgått från universiteten. Berg var tjänsteman vid Bergslagens järnväg. Till Göteborg kom han 1870 från Jönköping. Redan där hade han intresserat sig för arkeologi. Han hade bl a givit ut en skrift om Vingsås fornlämningar. I Göteborg kom han att spela en betydande roll i stadens kulturliv överhuvudtaget. Men det viktiga i detta sammanhang är naturligtvis den pionjärinsats han gjorde för Västsveriges medeltidsarkeologi. Hans första stora grävning var på Ragnildsholmen vid Kungahälla 1881/82 följt bl a av undersökningar på platsen för det medeltida Kungahälla 1891/92. Hans intresse rörde i första hand monumentalbyggnaderna. Han ägnade kulturlagren i Kungahälla förströdda kommentarer i sin rapportering. Huvuduppgiften var undersökningen av Kastlekloster. Det som ändå är märkligt är hans sätt att utnyttja undersökningen i en historisk rekonstruktion (Berg 1883 och 1893). Den kan i och för sig diskuteras men arbets sättet är värt att observera.

John Fardelin i Visby representerar en annan grupp amatörer, som gjort viktiga insatser men utan att göra egna undersökningar. Han var under 1920- och 1930-talen arbetsförman i stadens tjänst och gjorde i samband med schaktningar av olika slag inte minst ledningsgrävningar en mängd observationer som han nedtecknade. De utgör än i dag en betydande del av det arkeologiska registret för Visby (rapport 71). I den topografiska diskussionen i Visby har hans material spelat en viktig roll (Fritzell 1960, G.Andersson 1976, Westholm 1988). Han har inte varit ensam i de svenska städerna bland de tekniska verkens tjänstemän att göra sådana observationer även om ingen kan mäta sig med Fardelin i antalet uppgifter. Under projektets arbete har vi fått kontakt med flera sådana personer, som dock inte alltid tecknat ner sina uppgifter men som muntligen kunnat ge bidrag till de arkeologiska registren i rapporterna.

Utschaktningssituationen

Om de arkeologiska kartorna kan sägas avspegla situationen när det gäller vilket material som finns omhändertaget kan utschaktningsskartorna i stället sägas visa vilka möjligheter som finns att öka vår kunskap genom nytt material. Några källkritiska kommentarer bör göras, innan de mera konkret redovisas.

Kartorna får som tidigare nämnts (s.14) inte betraktas som exakta dokument. De är resultat av en översiktlig genomgång. I enskildheter kan de vara missvisande, eller rättare, sagt de kan inte ge den detaljerade bild som är nödvändig för en antikvarisk bedömning i det enskilda fallet.

Däremot är materialet utmärkt när man vill skapa sig en översikt över utschaktningssläget i stort både när det gäller den enskilda staden och när det gäller jämförelser mellan olika städer.

Det som slår en är den stora skillnaden mellan städerna. Den kan ofta förklaras med den expansionskraft respektive städer haft. Det är ofta större städer med ett starkt förändringstryck på den gamla stadskärnan som blivit särskilt illa åtgångna från arkeologisk synpunkt. *Västerås* är ett sådant exempel men också *Uppsala* hör till denna grupp städer.

Oftast är det så att man inom den arkeologiska verksamheten inte haft en beredskap inför det som

började hända i slutet av 1950-talet och början av 1960-talet. De stora förlusterna gjordes troligen i det skedet. Samma förluster drabbade också vissa mindre städer som *Skövde* och *Södertälje* (fig. 7) där förändringsönskemålen fick dominera över bevaringsintressena. Det är uppenbart å andra sidan att bland de städer som klarat sig bäst befinner sig sådana, där förändringarna skett långsamt och där förnyelsen av stadskärnorna varit relativt måttliga och mera utsträckt i tid. *Söderköping*, *Skänninge* (fig. 8) och *Sigtuna* är goda exempel på denna situation. I deras fall representerar utschaktningsskartan i betydande utsträckning också undersökningar. Detta är naturligtvis ett resultat av att medvetenhet funnits om dessa orters värde.

Framtiden

Det material som presenterats inom projektet skall ligga till grund för en fortsatt arkeologisk planering. Kan vi då göra någon slags sammanfattning av möjligheterna att utvinna arkeologisk kunskap i våra medeltida städer i framtiden?

Lars Redin har gjort ett försök att karakterisera situationen i de mellansvenska städerna (rapport 19, s.16 f). Den klassificeringen skulle med några modifieringar också kunna användas för samtliga

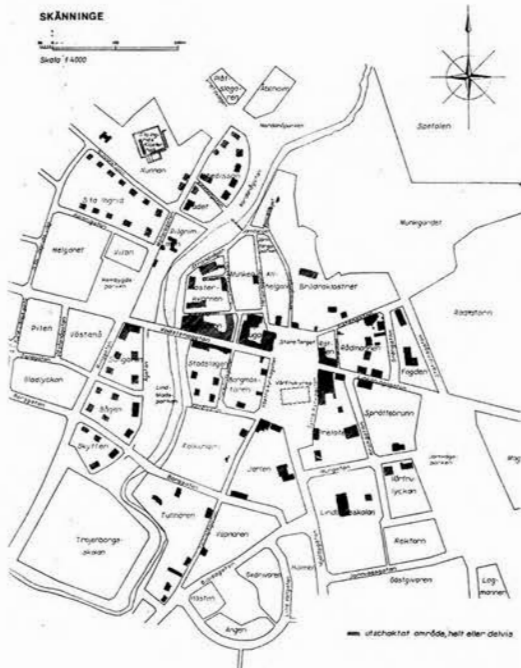

Fig. 7. Utschaktningar i Skänninge t o m 1983. Efter rapport 40, karta 7.

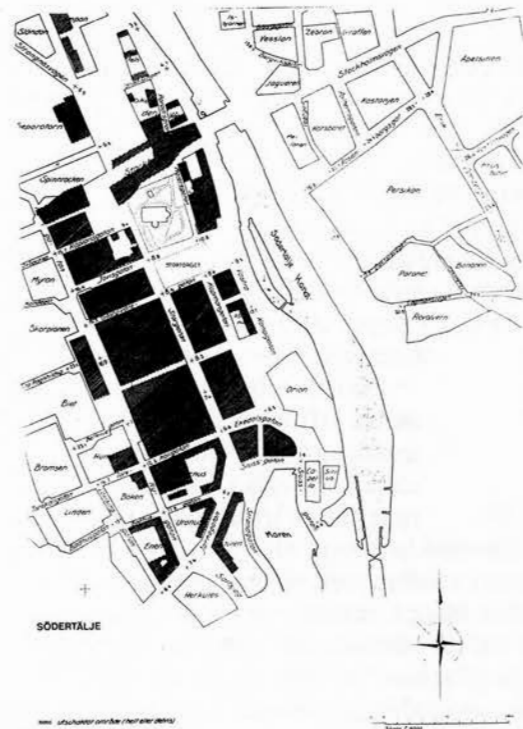

Fig. 8. Utschaktningar i Södertälje t o m 1979. Efter rapport 15, karta 7.

medeltidsstäder inom nuvarande svenskt område. Med utgångspunkt från Redins karakteristiker skulle städerna kunna placeras in på följande sätt.

Grupp 1

"Den antikvariska bevakningen har givit ett omfattande och kvalificerat material, som är användbart med syftet att upprätta hypotetiska synteser. Ingrepp av typ utschaktning i sen tid har varit så begränsade att i stort sett intakta kulturlagersammanhang kan förväntas över hela det medeltida stadsområdet. Höga förväntningar är m a o motiverade för möjligheten att på arkeologisk väg ge en mångsidig redovisning av den förindustriella stadsutvecklingen."

Hit kan föras följande städer: *Lund, Skanör, Falsterbo* och *Vä* i Skåne, *Gamla Lödöse, Skara, Kungahälla* och *Ny-Varberg* i Västsverige, *Söderköping* och *Skänninge* i Östergötland, *Sigtuna* i Mälardalen och *Visby* på Gotland.

Grupp 2

"Det i dag tillgängliga arkeologiska materialet är litet och outvecklat. Dock pekar en inventering av utschaktningen på att det fortfarande existerar orörda kulturlager i en omfattning och med en sådan fördelning över stadsområdets förmodade utbredning, att en framtida kvalificerad arkeologisk behandling på ett avgörande sätt kan ge ett nytt källmaterial kring den förindustriella stadsutvecklingen."

I den här gruppen hamnar närmare hälften av städerna, vilket kanske framför allt visar att det är ett ganska grovt sätt att beskriva städernas arkeologiska situation. Bland dessa bör man dock dra fram några där det finns ett relativt stort material och där utschaktningssituationen är sådan att det framstår såsom betydligt klarare att chanserna till helhetsbeskrivning på sikt borde vara bättre än för dem som i övrigt ingår i gruppen 2. Sådana städer är *Halmstad, Landskrona, Nyköping, Tommarp, Ystad* och *Åhus*.

Grupp 3

"Tillgängligt arkeologiskt material är litet och bristfälligt. Utschaktningen av medeltidsstadens centrala delar är av en sådan omfattning, att betydelsefulla avsnitt i sin helhet är borta. Utsikterna att med hjälp av arkeologiskt material på ett sammanhållet sätt kunna ge någon helhetsbild är små."

Som de svårast utschaktade framstår *Växjö, Skövde, Södertälje* och *Västerås*. Men detta innebär inte att det är omöjligt att på enskilda punkter få viktiga resultat såsom redan beskrivits.

Grupp 4

"Det föreligger ett relativt omfattande arkeologiskt material, som utan tvekan berör centrala frågekomplex. Samtidigt har sentida ingrepp kraftigt begränsat möjligheterna att i framtiden ge nödvändiga kompletteringar, som kan utveckla kunskapen på

dessa och andra områden. Å andra sidan är utsikterna mera ljusa när det gäller de arkeologiska insatserna i förhållande till andra problemområden."

I den sistnämnda gruppen finns en rad viktiga städer: *Malmö, Helsingborg, Jönköping, Nya Lödöse, Linköping, Stockholm* och *Uppsala*. För dessa gäller att det också finns ett stort skriftligt material och för några även byggnadsmaterial som tillsammans med det arkeologiska materialet kan ge goda möjligheter att beskriva medeltida förhållanden. För *Stockholm* är byggnaderna i Gamla stan utomordentligt viktiga i detta sammanhang.

Det kan alltså konstateras att det finns inte så få orter som framstår som mycket centrala, därför att vi där på sikt kan få helhetsbeskrivningar på grundval av det arkeologiska materialet, att det finns en grupp, som kompletterad med annat material, på sikt kan ge relativt mycket, att det finns några få städer där vi klart kan säga att möjligheterna måste inriktas på detaljfrågor och det slutligen finns en stor grupp där vi fortfarande inte kan säga på vilken nivå materialet kan utnyttjas. En och annan av de städer som ingår i denna kan på sikt komma att motsvara kriterierna i grupp 1.

I det föregående har vissa förklaringar diskutrats till den situation som sammanfattas ovan. Ofta byggdes verksamheten upp utifrån ett lokalt intresse för det mesta bundet till en enda person. I vissa fall tog också en institution sitt ansvar. Men resurserna var små och något större stöd gavs knappast från centralt håll med undantag för några få orter, framför allt *Sigtuna*. När den stora bebyggelseexpansionen kom efter kriget och schaktningstekniken radikalt förändrades blev det också avbrott på flera håll där det funnits en undersökningstradition. Av förklarliga skäl fanns inte beredskapen. Redin har gjort en belysande genomgång av hur de enskilda antikvarierna arbetade och vilken inriktning de hade (Redin 1982).

Från slutet av 1960-talet blev man mera allmänt observant på vad som höll på att förloras. Undersökningsverksamheten vid riksantikvarieämbetet började att göra medeltidsgrävningar. Riksantikvarieämbetet startade i början av 1970-talet en arbetsgrupp för att göra en översikt över den stadsarkeologiska situationen (se ovan sid. 3). De regionala museerna tog också ett större ansvar, men fortfarande när projektet startade 1976 var osäkerheten stor. Sedan dess har betydligt fler städer dragits in i undersökningsverksamheten. Man kan konstatera att i huvudsak är samtliga medeltidsstäder nu bevakade. Riksantikvarieämbetetets regionala undersökningskontor gör nu arkeologiska undersökningar i åtskilligt fler städer än man gjorde när projektet startade.

Den bättre bevakningen bör således bli en del av ljuset av att den regionala organisationen stärkts. Hit bör man räkna det utbyggda regionala museiväsendet, riksantikvarieämbetet decentraliserade undersökningsverksamhet och det faktum att besluten enligt fornminneslagen handläggs av respektive

länsstyrelser sedan 1976.

Ett annat viktigt drag i utvecklingen är den ökade professionalisering av verksamheten som onekligen skett under det senaste decenniet. Bland arkeologerna har utbildats en stor skara personer med mycket stor fälterfarenhet, som i sig har bidragit till att öka utbytet från undersökningarna.

Problemet i detta sammanhang kan vara de små institutioner som själva bedriver undersökningar men inte får så många uppdrag att en specialist kan hållas eller utbildas. Fördelen i detta fall, som måste vägas mot nackdelen, är närheten till orten, möjligheten att snabbt göra observationer vid mindre schaktningar samt över huvud taget kunskapen om de lokala förhållandena och den lokala historien.

Medeltidsstadsprojektets rapporter har varit ytterligare en faktor som förbättrat situationen inom den stadsarkeologiska verksamheten, inte minst genom presentationen av det samlade material som finns för varje stad. Med bl a detta som underlag har också riksantikvarieämbetets centrala insatser ökat, t ex i kontakter med kommunerna. Detta har skett, som nämnts tidigare, genom möten direkt på platsen, men också i direkta policyuttalanden.

Något som på sikt kan förändra undersökningsbilden, förutom byggkonjunkturen, är de former för att bygga på kulturlager som tagits fram genom Sven-Erik Bjerking's studier (Bjerking 1981 och 1982, Bjerking m fl 1984). De kan få till konsekvens att undersökningarna kommer att minska. Det blir naturligtvis utomordentligt viktigt hur dessa grundläggningsmetoder praktiskt hanteras, så att vi inte igen hamnar i en ny utschaktningssituation utan att vi egentligen har varit medvetna om detta.

Har situationen på den "markarkeologiska" sidan förbättrats betydligt, kan det fortfarande sättas vissa frågetecken för den byggnadsarkeologiska situationen. Expertis finns, men den är alltför fåtalig. Lars Redin har beskrivit situationen som den 1980 kunde uppfattas i Mellansverige. Där framgår klart att de möjligheter som det byggnadsarkeologiska materialet ger inte utnyttjats (rapport 19). Situationen håller dock på att ändra sig. I Anders Andréns avhandling om den medeltida danska stadsutvecklingen, som publicerades 1985, spelar kyrkorna en central roll som källmaterial (Andréns 1985, se nedan s. 68). Kyrkobyggnadernas källvärde också för stadens historia börjar bli mycket tydlig. Det är därför viktigt att på samma sätt som det "markarkeologiska" materialet tas till vara också relevanta byggnadsarkeologiska undersökningar görs. Det som komplicerar är förutom brist på personal de ekonomiska villkoren, eftersom krav på sådana undersökningar formellt inte kan ställas.

En viktig förändring, där projektet förmodligen spelat en viss roll, är de krav som numera ställs på att undersökningarna skall vara målinriktade. Det innebär att inför undersökningar, som skall göras,

måste målsättningarna preciseras. Omfattningen av grävningarna bestäms med utgångspunkt från dessa. Detta krav har också bidragit till att höja medvetenheten och kvaliteten på undersökningarna.

Noter

1. Rapport i hänvisningar avser projektet Medeltidsstadens rapporter. Se litteraturlistan under Medeltidsstaden.
2. Utredningen publicerades 1981. Översikter om stadsutvecklingen finns i SOU 1981:100, men materialet från projektet användes inte.
3. Ansvarig institution för projektet är Museiverket, Helsingfors. Åborapporten har dock utarbetats och publicerats av Åbo landskapsmuseum som nummer 3 i samma serie. Det finska materialet utnyttjas i analysen nedan.
4. Originalregister och underlagskartorna till rapporterna (1:2000) finns på riksantikvarieämbetet. Dessa ajourförs. Kopior av detta material finns på resp. länsstyrelser. Inventeringskartorna i skala 1:400 eller 1:500 har distribuerats till länsstyrelserna. Dessa har i de flesta fall tagits om hand av de institutioner som har ansvar för den stadsarkeologiska verksamheten inom resp. områden. Undantag finns.
5. Förteckning över rapporter och rapportförfattare återfinns i bilaga. De orter som inventerats redovisas på fig. 1.

DEN MEDELTIDA URBANISERINGEN - KRONOLOGISKA OCH REGIONALA PERSPEKTIV

Bakgrund och frågeställningar

Rubriken som är satt lovar egentligen för mycket. Urbaniseringen är ett mycket komplext fenomen i sig, samtidigt som det är ett slags yttre tecken på ett samhälles ekonomiska styrka och organisationsnivå. Det kan också vara ett uttryck för vissa maktcentras förmåga att hävda den politiska och administrativa kontrollen över ett område. Staden i sin högmedeltida utformning är således en komplicerad företeelse, som kräver en relativt utvecklad form av administration. I och genom staden utvecklas nya kontaktnät, impulser av olika slag förmedlas via staden och i staden utvecklas livsmiljöer, som är delvis ganska annorlunda än ute på landet. Staden blir mötesplatsen och förmedlaren. Men vi vet också att utvecklingen ser mycket olika ut från stad till stad och från region till region. Genom att studera skillnader och likheter mellan områden och enskilda städer kan vi också kanske säga något om förutsättningarna, på vilket sätt de är lika respektive skiljer sig. Vi kanske också kan säga något om vad som är generellt i stadsutvecklingen och vad som är speciellt. Detta är inte minst viktigt när vi skall ta ställning till vad som är betingat av lokala faktorer och vad som härrör från impulser och påverkan utifrån.

Genom regionala studier bör det alltså vara möjligt att fånga upp både den lokala eller den regionala centralortsstrukturen och försök från centralt håll att i någon mening etablera nya system. I och för sig är det knappast nödvändigt att argumentera för ett sådant angreppssätt. Mycket av den forskning som t ex rör bebyggelsehistoria har sedan länge arbetat på detta sätt. Trots allt är det tveksamt om denna nivå funnits i den stadshistoriska forskningen. Den har rört sig med monografier av enskilda städer eller mycket generella perspektiv.

En fingervisning att angreppssättet kan var fruktbart är de observationer som gjordes i uppsatsen *Städer i öst och väst* (Andersson 1982, även rapport 34). Där jämförs stadsutvecklingen i Öst- och Västsverige. Därvid kunde väsentliga skillnader konstateras. I Östsverige, framför allt Mälardalen, var ett stadsväsen i stort sett etablerat omkring 1300. Den stora expansionen ägde rum på 1200-talet. Stadsväsendet inom nuvarande Västsverige, under medeltiden delat på tre länder, visar en helt annan utveckling. Det tillkommer sent frånsett några få mycket tidiga orter. I vissa delar av Västsverige är stadsväsendet instabilt. Den institutionella strukturen är svag. Det är först under 1600-

talet som situationen stabiliserar sig. Vi återkommer till detta senare.

Sedan den uppsatsen skrevs har projektet arbetat sig igenom samtliga medeltida städer inom det nuvarande Sverige. Därtill kommer att också de finska städerna inventerats och analyserats på samma sätt. Det finns alltså nu möjligheter att få en översikt över hela det medeltida svenska området jämte de delar av det nuvarande Sverige som under medeltiden hörde till Danmark (Skåne, Halland och Blekinge) och Norge (Bohuslän). När det gäller de som låg inom danskt medeltida område har Anders Andréén i sin avhandling från 1985 *Den urbana scenen* diskuterat den medeltida urbaniseringsprocessen. Genom att han bl a sätter in städerna i Skåne, Blekinge och Halland i sitt danska sammanhang blir perspektivet något annorlunda än i den här översikten. Han bygger delvis också på projektets material men diskuterar urbaniseringen i det medeltida Danmark mera djupgående och från andra utgångspunkter än vad som görs här. De något olika tolkningsramarna som Andrééns skrift och den här framställningen representerar är värda att notera men kan kanske också uppfattas som kompletterande varandra (Andréén 1985, jfr Andersson 1986).

Denna sammanställning skall gå vidare utefter de linjer som lades i den nämnda uppsatsen (Andersson 1982) men kanske också föra diskussionen vidare på några punkter och också vinkla den på något annorlunda sätt.

Avsikten med studien är således att försöka precisera urbaniseringsförloppet inom det angivna området från kronologiska och regionala synpunkter. För det andra skall den institutionella utbyggnaden sammanfattas eftersom den kan sägas vara ett uttryck för ortens stabilitet och dess centralitet. För det tredje är avsikten att studera vilka förutsättningar som har gällt för respektive regioner och för de enskilda städerna. I denna diskussion kommer framför allt frågor kring kontinuitet och diskontinuitet att belysas.

Men i detta sammanhang måste en väsentlig inskränkning göras. För att ge en allsidig bild av urbaniseringen borde studien omfatta hela skalan av orter som i någon mening var centralorter och tätorter. Det gör den inte. Utgångspunkten är de orter som projektet Medeltidsstaden har behandlat. Det är således de orter som i formell mening blev städer under hög- och senmedeltid. I projektets program, såsom tidigare nämnts, sågs emellertid detta, även om det fanns invändningar mot avgränsningen, inte som en brist. "*Genom att studera denna relativt klart definierbara grupp erhålls ur vetenskaplig synpunkt en viktig utgångspunkt för bedömning av andra orter. Till detta kommer att det finns möjlighet att bland dessa städer också följa utvecklingen före den tidpunkt de erhåller juridisk status av stad*" (rapport 1 s 16).

Problemet ligger framför allt under sen förhistorisk tid och äldre medeltid. Men även här kan man

enligt min mening använda den valda gruppen som ett slags indikeringsystem eftersom flera av orterna i någon mening kan följas bakåt in i denna period. Framställningen kommer alltså i första delen att koncentrera sig på de städer som de svenska och finska projekten arbetat med. Vilka de är framgår av fig. 1.

Det finns emellertid anledning att i ett mera sammanfattande avsnitt antyda ett mera brett perspektiv där också andra centralorter och tätorter dras in. Men först skall dock några kommentarer göras kring källmaterialet.

Materialet

Presentationen och diskussionen kommer att i huvudsak byggas på det material som presenteras i respektive stadsrapporter. Det är då viktigt att påminna om ett par förutsättningar. Det primära har varit att göra sammanställningar av det befintliga arkeologiska materialet. Beträffande andra data har projektet i stor utsträckning förlitat sig på den tryckta stadshistoriska litteraturen. Detta innebär att underlaget i mycket stor utsträckning visar en aktuell forskningssituation. Beträffande materialets kvalitet och bärighet bör man därför göra några kommentarer.

Det arkeologiska materialet varierar mycket från ort till ort, som redan kunnat konstateras i ett tidigare avsnitt (s. 17 ff). Det innebär att för vissa orter är det arkeologiska materialet mycket väl ägnat att utnyttjas som en helt oberoende källa och med stor tyngd. I andra fall är undersökningssituationen betydligt sämre och ibland nästan lika med noll. I den mån utschaktningssituationen inte är alltför dålig innebär detta naturligtvis att nytt material kan komma fram som förändrar och förbättrar underlagsmaterialet. Som vi tidigare nämnt är den arkeologiska situationen sämst när det gäller de yngre och mindre städerna. Detta innebär naturligtvis en osäkerhet i bedömningen av bärigheten i de resultat som presenteras framför allt när det gäller dessa orter.

För de flesta högmedeltida städerna gäller att det finns goda stadshistoriker, där det finns en tämligen komplett redovisning av det skriftliga källmaterial som finns bevarat. Inte minst är detta fallet i Öst- och Mellansverige. Därmed inte sagt att det inte skulle kunna gå att finna nytt material. Detta torde dock för de äldre perioderna bli tämligen marginellt. Det kan främst gälla notiser som finns i urkunder utanför landet och som på olika sätt inte varit tillgängliga när monografierna skrevs.

För de städer som inte har en kvalificerad monografi kan luckorna i det redovisade skriftliga materialet vara större. Också här tycks detta framför allt gälla de senmedeltida och mindre städerna (Andrén 1985).

Överhuvudtaget gäller att det krävs en omfattande genomgång av skriftligt material som ännu

ingen gjort för att ge fyllig bild av stadsväsendets utveckling under senmedeltiden.

Detta innebär alltså att på sikt kommer bilden att nyanseras framför allt när det gäller den enskilda orten. Den kommer att kunna bli fylligare. I vissa avseenden kommer den också att förändras. Men ändå måste materialet i sin helhet anses vara sådant att det är möjligt att genom sammanställningar studera de stora tendenserna och på grundval av detta teckna en preliminär bild av stadsutvecklingen inom undersökningsområdet.

Definitionsfrågor

Vissa grundläggande ställningstaganden i beskrivningen av städerna måste först presenteras. Till grund ligger det sätt att arbeta med kriterier som tagits upp i flera sammanhang (Andersson 1971, 1972, rapport 1, Andersson 1977, även rapport 7). Med utgångspunkt från forskare som H. Ammann, C. Haase och H. Stoob (Ammann 1954, Haase 1960, Stoob 1956) formulerades ett beskrivningssystem i vilket ingick ett antal kriterier som på olika sätt kunde visa på att en ort höll på att bli urbaniserad. Kriterierna var uppdelade i följande tre grupper:

Med *funktionella kriterier* avses sådana som beskriver en ords förhållande till dess omland och andra orter. Med dessa kriteriers hjälp beskriver man således orterna som delar i ett rumsligt system.

Med *topografiska kriterier* avses sådana som gör det möjligt att beskriva ortens morfologi eller, något enklare uttryckt, den bild som bebyggelse och bebyggelseplaner ger.

De *inre rättsligt-administrativa kriterierna* visar ortens egen juridiska ställning: stadsprivilegier, stadslag, råd, borgmästare, eget sigill etc.

Genom de *funktionella kriterierna* kan man spåra i vilken utsträckning orten varit en centralort, genom de topografiska om orten varit en tätort eller inte och genom de rättsligt-administrativa om orten varit stad i formell rättslig mening (Andersson, H 1971, 1972).

Gränserna mellan de olika typerna kan bli flytande och de olika kriterierna kan placeras något olika beroende på vilken tonvikt man lägger på de olika aspekterna, som ingår i de företeelser som ligger till grund för resp kriterier. Ett system av denna art gör det emellertid betydligt lättare att karakterisera och jämföra orterna.

Denna uppdelning rymmer dock inte alla aspekter. Det kan t ex vara svårt att under rubriker få in strukturella förhållanden eller ortens inre uppbyggnad, som inte direkt kan föras till topografi eller juridiska förhållanden, t ex social struktur. Därför har den tredje gruppen med de inre rättsligt-administrativa kriterierna utökats att omfatta *inre strukturella förhållanden* överhuvudtaget. Det är diskutabelt om inte också de topografiska kriterier-

na också hör hit, men av praktiska skäl behandlas de för sig, även om det självfallet förekommer en interaktion framför allt med sociala strukturella förhållanden.

Urbanisering är ett begrepp som används i denna rapport, trots att dess tillämplighet för medeltida förhållanden har ifrågasatts (Fritz 1976 s 203 f). Sedan begreppet började användas också för den medeltida skandinaviska stadsutvecklingen (Andersson 1971, 1972) har det blivit allmänt vedertaget. Urbanisering kan definieras som den sammanflyttning av människor som sker vid vissa orter med åtföljande bebyggelseförtätningar och framväxt av differentierade verksamheter. Det har i första hand använts om den moderna staden. Men det bör också vara möjligt att använda för den tidigaste fasen av stadsväsendets framväxt. Detta innebär att tätorter i enlighet med terminologin ovan, som kan uppvisa centrala funktioner och differentierade verksamheter, skulle kunna betecknas som urbaniserade. (Andersson 1977 s 92, rapport 7 s 6).

Knut Helle har menat att det räcker att operera med *strukturella* (= de topografiska och de inre rättsligt-administrativa kriterierna ovan) och *funktionella kriterier*. I sak betyder det, såvitt kan bedömas, inte någon skillnad. Tankemässigt är det dock tydligare att dela upp i de tre grupper som redovisas ovan. Det bör nämligen vara så att en juridisk särmarkering av en ort dock ger den en speciell ställning, det må vara att det kan vara en bekräftelse på en uppnådd position eller att det är en "ny" ort. Det ger en möjlighet att hantera och rättsligt hävda en speciell position med särskilda privilegier.

Man skulle också kunna säga att detta senare markerar privilegiegivarens syn på orten, vilket ingalunda är ointressant. I vår diskussion nedan blir denna synpunkt av viss betydelse. Det som kanske för konsekvenserna är mer väsentligt är Helles diskussion av begreppet *stad*. Han invänder mot att använda detta enbart om den högmedeltida staden med formell rätt. Han menar att för varje tid kan själva stadsbegreppet variera, men det gemensamma är att den täta bebyggelsestrukturen och de centrumfunktioner som utövas från orten. Genom de juridiska byarna når vi bara en del av denna process, menar Helle (Helle i rapport 18 s. 16 ff).

Det väsentliga i detta är att själva urbaniseringsprocessen är betydligt bredare än vad ett formellt stadsbegrepp innefattar. Det är som framgår inte någon motsats mot vad som hävdas ovan. Ordet stad har i min begreppsapparat använts om stad i rättsligt formell mening och då blir det naturligtvis enbart de högmedeltida städerna som innefattas. Men att det finns anledning att skilja ut de orter som både har centrumsfunktioner och tätbebyggelse som en särskild grupp är naturligtvis korrekt. Dessa är också självklart ett led i en urbaniseringsprocess. Erik Cinthio har delat upp de orter vi har att göra med i köpingar, tidigmedeltida städer och rådstäder (Cinthio 1982). Det löser den terminolo-

giska frågan - i någon mån - för perioden före rådstadens men täcker ändå inte in hela verkligheten. I min framställning kommer jag som utgångspunkt i alla fall före ca 1200 använda begreppet tidigmedeltida stad för de orter där såväl klara centrumfunktioner som permanent tätbebyggelse kan påvisas och/eller där den samtida terminologin visar att man har kallat orten stad. För högmedeltida och senmedeltida tillkommer också den rättsliga aspekten. Det innebär att begreppet stad har en gemensam minsta nämnare över hela perioden men att det i övrigt kan variera (Jfr Haase 1960). Det bör tilläggas att Andrén definierar städer som fiskalt avgränsade tätorter. Eftersom den särskilda tomtskatten som kallas midsommargäld, omtalas under 1085 kan hans definition utnyttjas även för tidigmedeltida städer i Danmark (Andrén 1985 s 13).

Oavsett hur man nu vill benämna de studerade objekten, är det i alla fall väsentligt att försöka fastlägga, när kriterierna kan beläggas. Men det räcker knappast. Det är nödvändigt att nyansera detta grova sätt att beskriva. På ett ytligt plan kan vissa företeelser synas vara identiska utan att dock egentligen vara det. Handel och hantverk kan ha olika karaktär och organisationsform under olika tider. Kyrkliga anläggningar kan ha olika innebörd under olika tider. Vi har därför all anledning att vara uppmärksamma på tecken som tyder på förändringar och kontinuitetsbrott. Här kan anknytas till den diskussion som Erik Cinthio startat. Även om tätortsbebyggelse och centralortskaraktär kan konstateras kan det i orternas inre struktur finnas fundamentala skillnader mellan olika perioder, som kan visa på ett förändrat innehåll i stadsbegreppet. Det är väsentligt att detta beaktas i forskningen (Cinthio 1972, 1975, 1982; jfr även Andrén 1985 s 16 ff). Detta ger också möjlighet att återkoppla till den mera teoretiska diskussion som förts ovan om stadsbegreppet.

De enskilda städerna i sina regionala sammanhang

Regionindelning

Det är problematiskt att göra en regionindelning som är relevant för olika tider. Därtill kommer att, såsom tidigare nämnts, det undersökta området under medeltiden var delat på tre länder, Sverige, Danmark och Norge. Som huvudprincip för grupperingen (fig. 9) av städerna har valts landskapet med vissa undantag.

Landskapsindelningen har haft viss relevans under medeltiden. Geografiskt bildar de oftast en relativt naturlig enhet. Ett stort undantag har gjorts, nämligen områdena kring Mälaren. Här är den stora insjön en förenande länk mellan de landskap

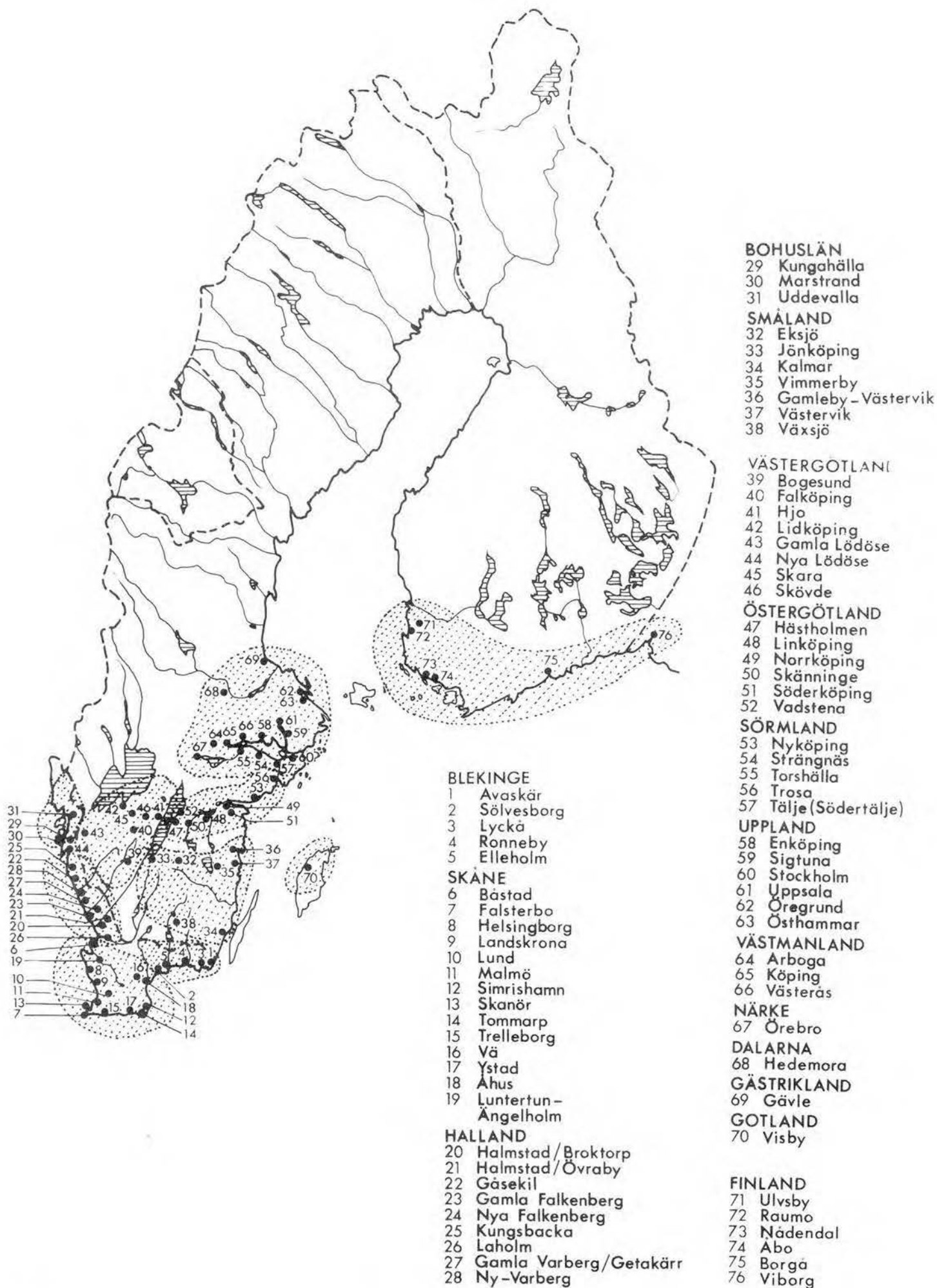

Fig. 9. De medeltida städerna i det nuvarande Sverige och Finland med särskild markering av den regionindelning som används vid redovisningen av de enskilda städerna

som ligger runt om sjön. Kommunikationsförutsättningarna är så lika och gemensamma att det är naturligt att hålla ihop Mälardistriktet i en grupp (Andersson 1982, även rapport 34). Detta har medfört att Sörmland har delats upp. Medan sörmländska städerna vid Mälaren har förts till Mälardistriktet har de sydliga städerna vid Östersjön, Nyköping och Trosa, kopplats samman med de östgötska städerna. Det kan finnas klara sakliga skäl för detta. De få städerna norr om Mälardistriktet och de finska städerna bildar var sin grupp. Detta sätt att gruppera ger också möjlighet att ordna materialet efter medeltida nationstillhörighet.

Förutom genomgången med sammanfattningar av varje stad och kommentarer kring stadsutvecklingen i respektive områden har också gjorts en sammanställning av de kyrkliga anläggningarna som finns i städerna i tabellform. För utförligare uppgifter hänvisas till de olika stadsrapporterna.

Det medeltida Danmark

SKÅNE

Städerna

Skåne hörde fram till 1658 till Danmark med undantag för en period under 1300-talet, då den svenske kungen Magnus Eriksson innehade landskapet. Det var sedan tidig medeltid ett viktigt område för Danmark, inte minst i kraft av att ärkebiskopsstaden Lund fanns inom området. Både kyrkan och kungamakten hade starka intressen i landskapet. I Skåne utvecklade sig ett omfattande stadsväsen under medeltiden. Vid medeltidens utgång fanns 15 städer. Därtill kommer en stad som troligen upphört redan före medeltidens slut (Luntertun).

De äldsta kriterierna kan påvisas för Lund och de yngsta för Ängelholm. För den äldre medeltiden kan vi därtill lägga ett antal orter som i någon form återspeglar en urbaniseringsprocess. Skåne är alltså ett centralt område också från stadshistorisk synpunkt.

Kring *Lund* (rapport 25 och 56, Anders André) har förts en omfattande och kvalificerad diskussion. André har i sin rapport (rapport 26) systematiserat materialet och gett en delvis ny syn på Lunds tillkomst och äldsta utveckling. I varje fall har bilden blivit betydligt fylligare än den varit innan. Han har bearbetat vissa aspekter vidare i en senare rapport (rapport 56). I denna behandlar han tomtindelningens, ägostrukturens och sockenbildningens ursprung och framväxt.

Man kan sammanfatta den bild André ger av Lunds framväxt ungefär så här.

Den äldsta bebyggelsen dateras till 990-tal. Det är en landsbygdsbebyggelse. Till denna hör en förvånande stor kyrkogård: Drotten I. Omkring 1020

har ett nytt område tillkommit utmed Södergatan. Det är enhetligt planerat. Under perioden fram till 1050 tillkommer ett myntverk, som understryker ortens centrala roll. Ytterligare en kyrkogård bör också ha anlagts under perioden. I detta skede finns en relativt utspridd bebyggelse, dock ej bunden till gatulinjer.

Omkring 1050 markeras ortens centrala ställning mycket tydligt. En rad sockenkyrkor tillkommer. De arkeologiska resultaten tyder på att kanske sju sockenkyrkor uppfördes samtidigt (S:t Drotten II, S:t Stefan I, S:ta Maria minor I, S:t Clemens I?, S:t Märten? och Heligkors? samt S:t Andreas, rapport 56 s 54 f).

Tillkomsten av Lund som stiftscentrum hör också till denna tid. Tidpunkten är omdiskuterad. Lauritz Weibull har förlagt den kring 1060 medan Andrén i anslutning till bl a Knut Stiernma vill dra det något decennium bakåt (rapport 26 s 68).

Från slutet av 1000-talet finns klara lämningar av en kungsgård. 1085 omtalas en kunglig tomtskatt. Från 1080-talet stammar också den äldsta kända domkyrkan. 1102/4 blev orten säte för ärkebiskopen. I början av 1100-talet tycks hela sockenbildningen med 22 kyrkor vara klar. Bebyggelsen koncentrerar sig alltmer utefter gatulinjen. André ser också i anslutning till äldre forskning klara belägg för ett ökat varuutbyte. Under första hälften av 1100-talet byggs ny domkyrka. Från mitten av 1100-talet kan man räkna med sammanhängande gatufasader längs torget och torggatan.

Omkring 1200 förefaller den ekonomiska strukturen förändra sig. Torgbebyggelsen blir permanentad. Tillsammans med stora fynd av läderavfall tolkar André detta som en expansion av handeln under första hälften av 1200-talet. 1207 omtalas en *civis* (borgare) för första gången. Många profana tegelhus visar på ett starkt borgerligt inslag i slutet av 1200- och början av 1300-talen. Det är också då de första spåren av rådsförfattning dyker upp.

Det är således uppenbart att Lund redan omkring 1020 är en centralort av betydelse. Ännu mer markerat är detta i mitten av 1000-talet. Vid denna tidpunkt kan också orten betecknas som en tätort. I början av 1200-talet kan den betraktas som stad i högmedeltida mening. Som centralort är det i början framför allt den kungliga administrationen, som är av betydelse. Så småningom får kyrkan en alltmer betydande roll. Ekonomiskt sett är tätorten tärande på den omgivande landsbygden men när överskottet blir tillräckligt stort får staden en marknadsekonomisk roll. Detta ligger i omvandlingen efter 1150-1200.

Som André redovisar ställer Lund frågor kring skillnader mellan den tidigmedeltida och den högmedeltida staden, kring kontinuitet och diskontinuitet. Genom att materialet är så omfattande, kan man anta att det finns möjligheter att med Lund som modell försöka tolka stadsutvecklingen på andra platser, där materialet är mer fragmentariskt. Det gör följande André själv i sin senare utkomna avhandling (André 1985).

antyder att församlingsindelningen med de fyra kyrkorna bör vara avslutad senast ca 1200 (s 50). Tidiga belägg för verksamhet på landborgen är dessutom visst material från tidigt 1000-talet från undersökningarna av S:t Petri och S:t Clemens. Spår av äldre bebyggelse har också påträffats under dominikanerklostret, uppfört under 1200-talet.

Till de arkeologiska observationerna för den tidiga verksamheten hör också lerbottarna, som påträffats norr och väster om Mariakyrkan. De dateras till 1100-talet i rapporten. Dateringen baseras på att lerbottarna ligger under gravar, som hör till Mariakyrkan. Sådana lerbottnar finns på många ställen utmed Skånes kust, oftast under eller vid medeltida kuststäder. De har förklarats på olika sätt, antingen som hyddbottnar eller som platser för sillberedning (se nedan s. 31).

1275 tillkommer dominikanerklostret uppe på landborgen. Nedanför på stranden uppförs tegelkyrkan S:t Maria omkring 1300. Någon gång under 1200-talet har stranden blivit bebyggd. Omkring 1320 har Kärnan uppförts. 1301 får Esroms kloster rätt att i Helsingborg fritt handla vissa varor. 1340 kallas orten *villa forensis*. Före 1346 har Helsingborg en birkerätt, dvs i detta sammanhang stadsrätt. Under 1400-talet fylls stranden ut för att öka stadens mark.

Den bild som avtecknar sig är således ganska komplicerad. Det rör sig om med två olika stadsdelar, varav den ena kan gå ner i 1000-talet, medan den andra knappast kan föras längre tillbaka än 1200-talet, även om det funnits aktiviteter inom området tidigare. På det övre området har sedan 1000-talets mitt existerat två kyrkor, sedan 1100-talets mitt i varje fall två stenkyrkor och ett försvarstorn. Att det sedan länge också funnits en profanbebyggelse är klart bl a genom tomtskatten. Strukturen på denna stadsdel har jämförts med Sigtuna och Visby men också med förhållandena i Skanör och Falsterbo (s 50). Det nedre området på stranden antyder en mera "normal" högmedeltida utveckling med en Mariakyrka från tiden kring 1300 och en fast bosättning från 1200-talet.

Denna dubbelstad är ett ovanligt fenomen i den nordiska stadshistorien och den ställer många frågor. Wihlborg har velat anknyta den övre staden till kungalevssystemet. Kungalev var kungsgårdar i det tidigmedeltida Danmark. Den äldsta bevarade listan över dessa återfinns i Kung Valdemars jordbok från 1231, men de har med all säkerhet en lång tradition bakom sig (t ex Aakjær 1926-1945, André 1983, Randsborg 1980). Wihlborg antar, att det under tidigt 1000-tal funnits en kungsgård med en stavkyrka. På politiska och ekonomiska orsaker initieras av kungen en tätbebyggelse vid 1000-talets mitt. I utkanten av denna ligger kyrkan S:t Petri (s 48). Man kan här erinra om Erik Cinthios uppfattning att Clemenskyrkorna låg på platser, som redan under tidigt 1000-tal var viktiga stödjepunkter för handel och som var av betydelse framför allt för den kungliga kontrollen av landet

(Cinthio 1968). Richard Holmberg har argumenterat för att också S:t Petri varit en kunglig kyrka (Holmberg 1977, s 70 f).

Det finns alltså flera indicier på att Helsingborgs äldsta stadsdel på landborgen var direkt beroende av kungamakten. Dess rättsliga struktur är helt okänd, men att det fanns en tomtindelning är väsentligt att observera.

Tommarp (rapport 70, Lars Redin) brukar i den stadshistoriska litteraturen betraktas som en tidigmedeltida stad. Bilden är dock inte helt klar. Man kan klart konstatera, att från 1200-talets senare del finns kriterier på att Tommarp bör betraktas som stad (ca 1275 sigill från Knutsgillet, 1285 hospital 1344, *communitas* och sigill nämns).

För tiden dessförinnan kan följande bild grovt skisseras. Möjligen slås mynt i Tommarp under 1000-talet. Omkring 1155 upprättas ett premonstratenserkloster på orten. Detta får 1161 i ett privilegiebrev av kung Valdemar I två kyrkor i Tommarp, en i Simrishamn samt fem kvarnar i Tommarpsån. Tommarp har varit kungalev. Allt detta pekar på att orten tidigt haft en central karaktär. Från äldre medeltid finns arkeologiska spår av bebyggelse. Den är kopplad till två kyrkor. Den högmedeltida bebyggelsen synes inte vara så utbredd som den äldre. Ett senmedeltida drag är inslaget av järnhantering.

Det är inte lätt att bedöma Tommarps karaktär. Uppenbarligen har det tidigt haft en central karaktär bunden till kungamakten. Om bebyggelsen har tätortskaraktär eller inte är oklart. Förekomsten av bebyggelse i kombination med två kyrkor är dock värd att notera (jfr nedan om Vä). André hänför Tommarp till gruppen tidigmedeltida städer med ett urbaniseringskriterium omkring 1070, då Tommarp kan konstateras vara myntort (André 1985 s. 183). Trots allt måste dock frågan hållas öppen.

Vä (rapport 57, Mats Anglert - Egon Thun) har en lång bebyggelsetradition på en och samma plats. Därmed är det inte sagt, såsom Egon Thun framhåller, att det finns en kontinuitet och ett samband mellan bebyggelsehistoriens olika faser. Bortser man ifrån den tidigaste fasen under romersk järnålder och folkvandringstid kan förloppet sammanfattas ungefär så här.

Under yngre järnålder växer det fram en stor boplats på platsen för den senare medeltidsstaden. Den påträffade grophusbebyggelsen, som upptar ungefär 6 ha, bör i sin helhet tillhöra vikingatid. Thun anser, att ¹⁴C dateringar och jämförelser med andra grophuskomplex motiverar en allmän datering av Vä-boplatsen till 800-900-tal med sen vikingatid eller tiden omkring 1000 som en senaste gräns. Eventuellt kan tiden snävas in ytterligare till en period på 900-talet (s. 40).

Nästa steg att ta fasta på är tillkomsten av Mariakyrkan. Den är äldre än klostret, som i sin tur grundats före 1164. Från byggnadshistoriskt håll har observerats två tidiga etapper. Den första, som innefattade uppförande av bl a ett rakslutet kor och i väster ett dubbeltorn, anses vara avslutad på

1140-talet. En något yngre ombyggnad av koret, då detta fick absid och tunnvalv, gjordes troligen före 1160-talet. Dateringarna har varit föremål för diskussion, men Thun anser att Mariakyrkans grundande och fullbordan faller inom gränserna för 1100-talets andra tredjedel (s 42). Kyrkan är ovanligt stor redan från början, väsentligt större än andra romanska kyrkor i denna del av Skåne. Thun anser, att denna kyrka liksom flera i grannskapet visar tecken på att ha tillkommit på stormannainitiativ. Den har breda västtorn med loger, emporier, i västpartiet (s 43). Storleken på kyrkan i Vä motive- ras av att här legat en tyngdpunkt i det agrara samhället, en kungsgård eller huvudgård, till vilken många landbor eller bönder varit knutna. Några konkreta lämningar efter en sådan gård har dock inte påträffats.

Den högmedeltida staden antyds i skriftligt källmaterial i Kung Valdemars jordebok omkring 1230 där det framgår att Vä är ett särskilt rättsligt område. 1250 omtalas *villani* (borgare) i Vä.

Perioden mellan den vikingatida boplatsen och högmedeltiden är fyndfattig. Keramikfynden visar, att en förtätad stadsmässig bebyggelse knappast kan ha existerat förrän omkring 1200-talets mitt (s. 55 f). Kanske skall man också till urbaniseringen föra den förändring av Mariakyrkan som görs under 1200-talet. Kyrkan blir då tvåskeppig, får valv och murarna på dess långhus höjs (s. 32).

Den egentliga urbaniseringen kan alltså tidsfästas till första hälften av 1200-talet, men har föregåtts av en komplex utveckling, där man har att räkna med ett mycket starkt agrart inslag. Hit kanske man också skall räkna den betydelse som uppenbarligen vattenkvarnarna haft för staden Vä, dess framväxt och utveckling (s 50 f).

Hur man skall uppfatta sambanden mellan dessa olika faser kan diskuteras. Thun anser att det inte finns någon fysisk kontinuitet mellan vikingatid och medeltid i Vä. Trots det kan det finnas en annan typ av samband: "*den stora boplats som fanns under vikingatiden var ett uttryck för en koncentration av jordinnehav, som under äldre medeltid gick över till stormannasläkter bland dem medlemmar av kungafamiljen. På grund- val av en del av detta jordinnehav grundas i Vä under 1100-talet en kyrka, som genom sin storlek anger, att den varit beräknad för en betydande menighet av bönder och landbor. Kyrkan har byggts i anslutning till en by, villa, som till stor del - eller i sin helhet - ägts av kungen eller medlemmar av kungafamiljen. På samma sätt finns fr o m 1200-talet ett skriftligt och arkeologiskt belagt stadssamhälle, som i Kung Valdemars Jordebok anges tillhöra kungalevet och där kungliga inflytandet ger sig tillkänna genom upprepade privilegiebrev varav ett ger uttryck för en långt gående reglering av vattenkraften, ett belägg för kungamaktens sedan länge etablerade kontroll över den agrara produktionen i området och för att stadsbildningen haft en feodal kärna.*" (s 45).

1258 eller 1267 grundades ett franciskanerklos-

ter i *Ystad* (rapport 44 och 45, Sten Tesch). Detta faktum i kombination med att man arkeologiskt kan fastställa en permanent bebyggelse gör att man kan säga att vid 1200-talets mitt var Ystad stad. De formella kriterierna är någor senare. 1293-94 nämns rådmän (*consules*) (Andrén 1985, s. 187). 1303 kallas orten *villa forensis*.

Men det finns komplikationer i denna bild. Mariakyrkan anses ha tillkommit under 1200-talets första hälft som en treskeppig senromansk tegelbasilika. Denna betydande kyrka tyder på att platsen haft en central funktion redan då. Valvslagningen av mittskeppet stämmer med övriga urbaniseringsdata eftersom den skett under 1200-talets senare hälft eller omkring 1300. Till ett tidigt förurbant skede måste räknas de lerbottnar som påträffats samt de fynd som gjorts i kv Knut (bl a svartgods, dock ej anläggningar). Det finns ännu inget som tyder på en permanent bebyggelse som tidsmässigt är parallell med Mariakyrkans äldsta skede.

Ytterligare en kyrka fanns under medeltiden i stadens östra utkant, Nicolaikyrkan. Dess ålder är okänd.

Tesch diskuterar i sina båda rapporter hur urbaniseringsförloppet sett ut i området mot bakgrund av utvecklingen i omlandet. Han vill koppla de tidigaste förutsättningarna för Ystads tillkomst till en koncentration av säsongfiskelägen utmed kusten, som ursprungligen kanske under 1100-talet spontant vuxit fram i sillens spår. Koncentrationen var viktig från kontrollsynpunkt och fiskal synpunkt. Ystads tillkomst innebar också, att de gamla köpingeorterna i området fick stryka på foten.

Åhus (rapport 52, Björn Rosenberg) vid Helgeås utlopp tycks i sitt urbaniseringsförlopp, ytligt sett, ha likheter med Ystad. Från övergångstiden vikingatid-äldre medeltid finns mycket få fynd: ett grophus, äldre svartgods, härdgropar. I mitten av 1100-talet anses borgen vid åns mynning ha tillkommit. Under andra hälften av 1100-talet byggs kyrkan. Det var en tämligen stor kyrka som då uppfördes. Det finns inget arkeologiskt belägg för att det existerade någon bebyggelse i anslutning till kyrkan i detta skede.

I mitten av 1200-talet blir urbaniseringskriterierna tydliga. 1252 omnämns ett hospital, 1254 omtalas för första gången dominkanerklostret. Vid den här tidpunkten inleds också en serie omfattande förändringar av kyrkan: koret ersätts av ett nytt, långhuset förlängs, så småningom slås också valv osv. 1299 kallas borgarna *villani*. I början av 1300-talet tillkommer en stadsmur, som fortfarande i delar är bevarad.

Det är alltså uppenbart att under senare hälften av 1100-talet händer det viktiga saker i området. Platsen för Åhus kan sägas bli en centralort. Några belägg för bebyggelse finns dock inte. Vid borgen har dock påträffats de "sedvanliga" lerbottnarna. Rosenberg tänker sig dessa hörande till det äldsta Åhus. Han ser Åhus i detta läge som en kombination av handelsplats och "lerbottenverksamhet".

Handelsverksamheten skulle vara flyttad från Elleköpinge, en "köping"-ort något längre in i landet. Omkring 1250 startar i varje fall en betydande expansion och utbyggnad av bebyggelseområdet.

Namnet *Trelleborg* (rapport 38, Bengt Jacobsson) har föranlett diskussioner om stadens ursprung, där namnet har parallelliserats med det själländska *Trelleborg* från vikingatid. Men urbaniseringsprocessen låter sig först fångas under 1200-talets mitt. 1257 omnämns invånarna som *cives* (borgare). 1260 överlämnas *Trelleborg* tillsammans med Malmö till prinsessan Sofia vid hennes bröllop med svenske kungen Valdemar Birgersson och 1267 grundas franciskanerklostret. Jacobsson har med utgångspunkt från dessa data och det faktum att *Trelleborg* saknas i Kung Valdemars jordebok från ca 1230 hypotetiskt antagit att *Trelleborg* tillkommer som stad under tiden 1230-1257.

Hur förhistorien till stadsbildningen skall tolkas är oklart. Det finns som framgår av rapporten (s. 39) arkeologiska fynd som är äldre än stadsbildningen. Det rör sig dels om några anläggningar (eldstad, grophus, stolphål och avfallsgropar), dels av keramik från 1000- och 1100-tal, eventuellt något från vikingatid. Jacobsson vill inte koppla samman dessa fynd med den senare staden. Någon kontinuitet kan inte påvisas.

De ligger alla på strandvallen och är alltså uttryck för verksamheter på denna. Jacobsson antar, att det vattendraget Kattebäck såsom en bred åmynning kunde vara en lämplig uppehållsort under förhistorisk tid. Kanske är det sillfisket under 1100-talet som har avsatt spår här liksom i Ystad (s. 39). Men materialets knapphet tillåter inte några mera bestämda slutsatser i detta avseende (den som senast behandlat *Trelleborg* är Skansjö 1983).

Vid mitten av 1200-talet eller under andra hälften av 1200-talet kan *Malmö* (rapport 67, Sven Rosborn) konstateras vara stad. En skråordning för ett knutsgille finns 1256. 1275 omtalas för första gången *cives* (borgare) i Malmö. En kunglig fogde nämns 1303. I början av 1300-talet börjar den stora stadskyrkan att byggas. 1333 nämns rådsherrar och 1353 utfärdar Magnus Eriksson stadens äldsta bevarade privilegier. Malmö tillkommer troligen på platsen för Nedre Malmö. 1269 fanns där i varje fall en bebyggelse att döma av ett testamente.

Knutsgillet tyder på att platsen ekonomiskt sett varit av betydelse vid mitten av 1200-talet. Belägg på *civis* bekräftar, att Malmö 1275 är att betrakta som högmedeltida stad. Tillkomsten av Malmö som stad bör alltså sökas mellan 1250 och 1275.

Det första tydliga urbaniseringskriteriet för *Simrishamn* (rapport 37, Bengt Jacobsson) anges i rapporten vara relativt sent: 1361, då orten nämns som stad. Som senare framkommit finns det dock ett belägg från 1329 som omtalar borgare (Andrén 1985, s. 175). Man brukar förlägga stadens tillkomst till 1200-talet eller t o m till mer preciserat tidigt 1200-tal. Dateringen knyts då till dateringen av långhusbygget i kyrkan.

Vad säger då det arkeologiska materialet om aktiviteter på platsen? Från 1100- och 1200-talen härrör lerbottnar. De finns visserligen inom, men i betydligt större utsträckning utanför det medeltida stadsområdet. Även om förklaringarna varierar har de det gemensamt att de hänger samman med sillfisket. Stranden vid Simrishamn skulle alltså ha varit utgångspunkten för sillfiske, vilket inte på något sätt skiljer Simrishamn från andra motsvarande platser i Skåne.

1161 får premonstratenserna i Tommarp kyrkan S:t Nicolai i Simrishamn. E. Lundberg anser, att det då var ett marknadskapell, som vid 1200-talets början byggs till med ett långhus och övergår att bli stadskyrka. En annan forskare, G. Gustafsson, har förlagt tillbygget till något före 1200. En annorlunda tolkning gör G. Åberg, som anser, att en stenkyrka börjar uppföras vid mitten av 1100-talet. När premonstratenserna tar över 1161 görs viss ändringar som bl a innebär att planerna för långhuset ändras. Åberg hävdar, att det blir bredare i förhållande till de första planerna och att det var tänkt att förses med ett brett västtorn. Åberg daterar denna förändring till tidigt 1200-tal (rapport 37, s. 33, 38 ff, 46).

Urbaniseringen i Simrishamn är alltså ännu svår att få grepp om. Aktiviteterna på stranden, som lerbottnarna avspeglar, säger ensamma inte så mycket mer än att platsen varit lämplig baspunkt för sillfisket. Om man tolkar S:t Nicolai i sitt äldsta skede som ett kapell ger det självklart en större tyngd åt platsen. Tillkomsten av långhuset är naturligtvis en så stor förändring att den måste ha sin förklaring i förändringar i omgivningen. Den kan vara ett resultat av att orten fått en större folkmängd, som bor här permanent. Det kan vara en manifestation av något slag. Det är svårt att säga på nuvarande forskningsnivå. Även om det således är tydligt att här finns kanske t o m betydande aktiviteter under 1100- och 1200-talen är det ännu svårt att bedöma urbaniseringstid och urbaniseringsförlopp i Simrishamn. Mycket talar för att Jacobsson har rätt, när han förlägger tidpunkten relativt sent.

Skanörs och Falsterbos (rapport 53, Lars Ersgård) tidiga utveckling är nära förbunden med skånemarknadernas. I sin rapport över städerna har Lars Ersgård gått igenom såväl det arkeologiska som det historiska materialet. Han har nyligen fördjupat sin behandling av ämnet i sin doktorsavhandling. Utvecklingen kan med utgångspunkt i dessa skrifter skisseras på följande sätt.

De äldsta spåren i Skanör på aktiviteter kan föras tillbaka till sent 1000-tal. Deras karaktär är oklar. Under 1100-talet anser Ersgård med utgångspunkt från arkeologiskt material att det fanns ett handelsområde avgränsat i Skanör. Verksamheten har emellertid varit av begränsad omfattning före 1200. Under 1200-talet sker en snabb utveckling av verksamheterna. Från mitten av 1200-talet börjar området kring Falsterbo att utnyttjas. Regionens centrala ekonomiska och politiska karaktär

förstärks genom tillkomsten av borgen och kyrkan i Skanör i perioden 1225-1250. Till betydelsefulla indikationer hör också att knutsgillenas generalsynod förläggs till Skanör 1256. Den institutionella utvecklingen i Falsterbo är senare och kommer tidigast i slutet av 1200-talet. Den äldsta borganläggningen har ansetts tillhöra 1200-talet, medan dateringen för kyrkan S:t Gertrud av Ersgård förläggs till 1300-talets mitt (Ersgård 1988, s 136 ff). I skriftligt material omtalas Skanör och Falsterbo under 1200-talet och första delen av 1300-talet endast som marknadsplatser och fiskelägen.

Kriterierna på en permanent bosättning med juridisk status av stad är betydligt senare. 1387 nämns två borgmästare i Skanör, 1410 får borgarna i Skanör privilegier och från samma år finns också ett sigill bevarat. I Falsterbo omtalas 1368 bl a borgmästare (Andrén 1985, s. 154). 1401 benämns orten *köpstad*. 1412 omtalas två borgmästare och rådmän och från 1421 finns ett sigill bevarat.

Ersgård urskiljer vid marknadsområdena en urban bebyggelse i tre faser. "*Den första representeras av den begränsade bosättningen i anslutning till marknadsområdets centrum i Skanör, som är påvisbar från mitten av 1100-talet. Den andra fasen markeras av den något mindre gripbara bebyggelsen Haghen i Falsterbo, belägen i marknadsområdets periferi och tillkommen sannolikt tidigast under 1200-talets senare del. Den tredje slutligen inledes med den urbana expansionen kring 1300-talets mitt, då den permanenta bebyggelsen ökar i omfattning och de bägge städerna framträder som självständiga, juridiskt-administrativa strukturer.*" (Ersgård 1988 s 198 ff). Det är först vid den tredje fasen en stadsstruktur kan konstateras som här klart avgränsad från marknaden och städernas tillkomst måste ses i ett vidare urbaniseringsperspektiv (Ersgård 1988 s 198 ff).

Landskrona (rapport 48, Bengt Jacobsson) tillhör Skånes få senmedeltida städer. Dess tillkomst låter sig ovanligt väl preciseras. 1410 skänker Erik av Pommern tomt och jord till ett karmeliterkloster. Två år senare nämns rådet. Dessutom får engelska köpmän rätt att uppehålla sig i Landskrona och efter ytterligare ett år, 1413, utfärdas det äldsta bevarade privilegiebrevet. 1421 nämns sockenkyrkan första gången. Ett helgeandshus omtals 1415. Ett S:t Knutsgille fanns uppenbarligen omkring 1425 att döma av ett bevarat sigill. Ortens centrala betydelse markeras också av att landstinget för en kort tid flyttade från Lund till Landskrona 1415. Orten fick alltså tidigt en betydande centralitet. Det finns således både funktionella kriterier och rättsligt-administrativa kriterier inom ett decennium, 1410-talet. För att vara en senmedeltida stad var Landskrona väl försedd med kyrkliga institutioner.

På platsen låg före stadens tillkomst byn Södra Säby. Namnet finns bevarat ännu 1419 i ett diplom, enligt vilket Erik av Pommern förvärvade gård i Södra Säby.

Båstad (rapport 41, Mats Anglert) har en okomplicerad kronologi. Namnet förekommer första gången 1450. 1472 finns ett inre rättsligt-administrativt kriterium belagt. Då omtalas borgmästare och råd. Fem år senare nämns köpstaden Båstad. Det är alltså tämligen enkelt att slå fast att Båstad tillkommer som stad i 1400-talets mitt. Detta stärks ytterligare genom den datering som kyrkan fått. I sitt äldsta skede har den stått färdig omkring 1460 enligt en byggnadshistorisk undersökning. Den nämns första gången 1455.

Det är inte mycket vi känner till om den senmedeltida staden *Lunternun* (rapport 49, Mats Anglert), som i viss mening kan sägas vara en föregångare till Ängelholm. Som framgår av rapporten är det enda tydliga urbaniseringskriteriet från 1516, då det beslutas att Lunternun skall flyttas till Ängelholm och att kyrkan skall brytas ner. Kyrkan tycks ha tillkommit under senare delen av 1400-talet. Det är en treskeppig kyrka. Författarens antagande att staden bör ha tillkommit under den perioden förefaller rimligt. Vilken karaktär orten hade före denna tid är oklart. Det hänger delvis samman med hur kyrkan skall tolkas. Det har antagits, att kyrkan föregåtts av ett kapell. Anglert diskuterar om orten kan ha haft betydelse som centralort i den sydligaste delen av hertigdömet Södra Halland genom sitt gynnsamma läge vid Rönneå. Några belägg finns dock inte. En kungsgård som nämns i slutet av 1400-talet har också figurerat i diskussionen, men eftersom den inte säkert kunnat lokaliseras kan den inte användas som stöd för den tidig centralortsbildning.

Med *Ängelholm* (rapport 49, Mats Anglert) är vi i det absolut sista skedet av medeltiden. Stadens äldsta privilegier är från 1516. Den skall då ha, såsom tidigare nämnts, ha avlöst Lunternun. Mats Anglert har i sin rapport anfört att det inte finns några klart uttalade motiv för förflyttningen, men det har antagits att det kan vara militärstrategiska skäl, som ligger bakom. Ängelholm kunde lättare befästas. Den fick ingen ny hamn utan den gamla utnyttjades fortfarande vid Lunternun. 1547 drogs stadsrättigheterna in.

Institutionell struktur

Vi har redan kunnat konstatera den tidigmedeltida utbyggnaden av den kyrkliga organisationen i *Lund* och *Helsingborg* och dess betydelse för den tidigmedeltida stadens utveckling (se även Andrén 1985). Motsvarande struktur finns inte någon annanstans i Skåne (tab.1, appendix). I nästan samtliga övriga fall rör det sig endast om *en* stadskyrka. Den kan i och för sig vara äldre än själva staden (*Vä, Åhus, Simrishamn*), men den har förblivit den enda. I *Tommarp* fanns under 1100-talet före klostrets tillkomst två kyrkor. I *Ystad* har möjligen denna kyrka kompletterats med ytterligare en kyrka vid en utvidgning av staden, S:t Nicolai. Men materialet beträffande denna är så litet att det är svårt

terialeet beträffande denna är så litet att det är svårt att avgöra dess karaktär. Tesch har ansett den ursprungligen ha varit ett fiskelägeskapell, men detta är enbart ännu en hypotes (rapport 44). *Malmö*s medeltida område omfattar både Malmö övre och nedre kyrkor, men kvar blir endast en.

Flera av stadskyrkorna är tidigt stora kyrkor. Det gäller sådana som *Åhus* och *Simrishamn*. Troligen skall man hit också räkna *Ystad*. Alla dessa har tillkommit innan någon egentlig tätbebyggelse kan konstateras eller att man kan betrakta orterna som städer. I *Åhus* kan det finnas ett samband med tillkomsten av borgen, som brukar dateras till mitten av 1100-talet. I *Simrishamn* kan ett incitament ha kommit när premonstratenserna i *Tommarp* tog över. I *Ystad* är det svårare att se andra samband än sådana, som har att göra med själva stadsbildningen. I *Vä* tar staden över en redan väl etablerad kyrka, innehavd av premonstratenserna. I *Trelleborg* och *Malmö* kan kyrkorna däremot mera direkt på grundval av befintligt material föras till stadsbildningarna. *Skanör* och *Falsterbo* är mera svårtolkade. *Skanör* får relativt tidigt en kyrka, som inte kan kopplas till själva urbaniseringen, däremot till den expanderande marknadsverksamheten. När det gäller *Falsterbo* finns det så vitt skilda dateringar att det är svårt att överhuvudtaget säga något. Den kan vara äldre än själva urbaniseringen och därmed är situationen analog med *Skanörs*, om än förskjuten i tid. Här har då inte tagits upp de kyrkor som var direkt bunda till de utländska köpmännens fit.

Slutsatsen blir alltså att oavsett ursprung får de högmedeltida städerna endast en kyrka. Antar man att sockenbildningen enligt Nyborg var etablerad i början av 1100-talet (Nyborg 1979) har de senare städerna antingen övertagit en befintlig sockenkyrka eller brutits ut från en befintlig socken. Den har in primärt "deltagit" som kraftcentra i sockenbildningen och kunnat i grund påverka dess struktur under utbyggnaden. Anders Andréén har i sin avhandling från 1985 hävdad att kyrkorna och sockenbildningen är centrala för tolkningen av den tidiga urbaniseringen. Han definierar stadstyperna utifrån en utveckling som går från orter med flera kyrkor, som också ofta är kyrkor för landsförsamlingar (öppen pluralitet), till orter med en kyrka endast med staden som församling. De olika typerna representerar också i viss mån kronologiska stadier (Andréén 1985 s. 18 ff).

Det finns också andra drag som är värda att kommentera. *Landskrona* tillkommer först i början av 1400-talet men får ändå en ovanligt väl utbyggd kyrklig struktur. Den har en stadskyrka, ett karmeliterkloster, ett helgeandshus, två kapell, varav ett S:a Gertruds kapell och ett hospital. Detta visar den betydelse man måste tillmäta *Landskrona* under senmedeltid. De tre först nämnda institutionerna tillkommer dessutom mycket snabbt efter stadens grundande, vilket visar att staden etablerar sig på mycket kort tid.

Klostren i de skånska städerna har en ovanlig bredd. Förutom att förekomsten av franciskan- och dominikankloster i samtliga städer, som säkert existerade under 1200-talet (*Helsingborg*, *Lund*, *Malmö*, *Ystad*, *Trelleborg*, *Åhus*) kan konstateras, fanns premonstratenserkloster i *Lund*, *Vä* och *Tommarp*, benediktinerkloster i *Lund* och helgeandsorden i *Malmö*. Förutom den sistnämnda tillhör emellertid dessa kloster en äldre struktur och är i sig inte bundna till tätorten som sådan såsom de yngre tiggarmunkskonventen. Lokaliseringen har haft andra bevekelsegrunder. Däremot kan naturligtvis diskuteras vilken roll premonstratenserna kan ha spelat för tillkomsten av t ex *Tommarp*. Klostret kan i sig ha haft en centralortsbildande effekt.

Ett annat drag, som är påfallande är den sekundära institutionsuppbyggnaden som tycks ske i första hand under 1400-talet. *Landskrona* har redan nämnts. Men den är också tydlig i den högmedeltida städerna och i *Lund*. Det gäller tillkomsten av Helgakorskapell i fyra städer (*Helsingborg*, *Malmö*, *Vä*, *Ystad* och *Åhus*), helgeandshus i fem städer (*Landskrona*, *Malmö*, *Vä*, *Ystad* och *Åhus*), S:a Gertruds kapell i ett par städer (*Landskrona* och *Vä*) m fl. Det bör i regel ha rört sig om fristående byggnader. Det är möjligt att i vissa fall ytterligare till kyrkor ombyggda kapell skulle kunna dras in i diskussionen. Till S:a Gertrudsanläggningarna kan också kyrkan i *Falsterbo* föras.

Borganläggningarna representerar också makten, om än i en annan mening. Det kan därför vara av intresse att se hur bilden ser ut. Skall man döma av rapporterna har *Åhus* och *Helsingborg* de äldsta borganläggningarna inom en medeltida stad i Skåne. I *Åhus* är borgen klart äldre än staden. De äldsta delarna dateras till mitten av 1100-talet. Till ungefär samma period daterar sig det äldsta tornet i *Helsingborg* uppe på landborgen. Omkring 1230 skall borgen i *Skanör* ha tillkommit. Den får tillsammans med den något senare borgen i *Falsterbo* mera betraktas som kungamaktens försök att få kontroll över marknadsverksamheten än som en del i orternas urbanisering i strikt form.

Kungsgården i *Lund*, som finns med från ortens begynnelse, har inte varit befäst. I varje fall finns inga belägg redovisade. Domkyrkoområdets befästning är omstritt. Några belägg på Rikard Holmbergs teori om en åttakantig borg från 1100-talet (Holmberg 1970) finns inte. Det har funnits en befästning, men Anders Andréén är mycket försiktig i sin datering. Han antar, utan att underbygga det, att den kan ha tillkommit vid 1300-talets slut, när kungsgården kom i domkyrkans ägo (rapport 26, s. 73).

Det är således svårt att i detta material se en tydlig och konsekvent bild. De kungliga borgarna har varit bundna till ett viktigt bevakningsställe (*Helsingborg*) och till viktiga marknader. *Åhus* har i stort sett vart ärkebiskopens. Endast i *Helsingborg* och *Åhus* kan borganläggningarna ha haft någon del i urbaniseringen.

BLEKINGE

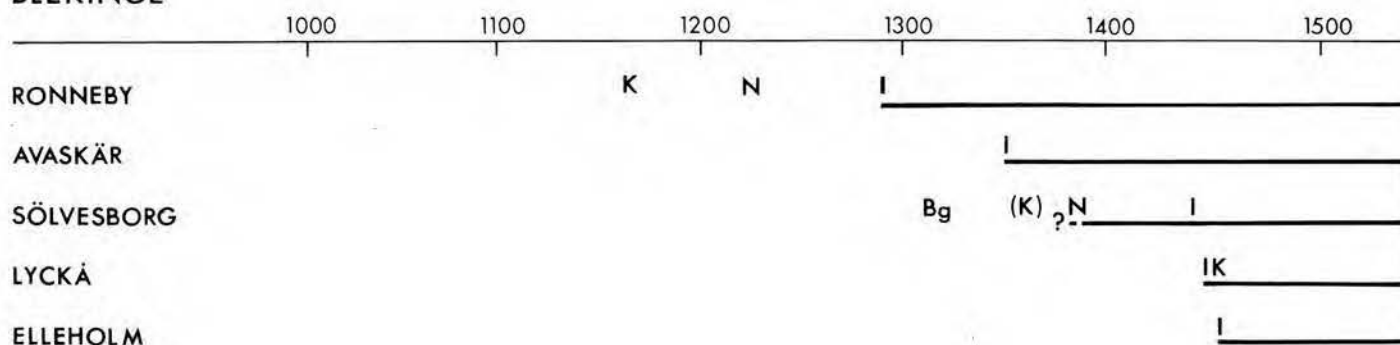

Fig. 12. Urbaniseringskronologi för Blekinge. För teckenförklaring och anmärkningar se fig. 11.

man dock vara att de är lämningar efter sillfiske. De tillhör inte enbart ett förurbant skede. Som Lars Ersgård (rapport 53) framhållit har de ha använts under längre tid. Ersgård har helt nyligen hävdat att lerbottnarna markerade bodar och därmed låg till grund för kungens beskattning av bodinnehavarna. (Ersgård 1988).

På några ställen har också verksamheten kompletterats med någon form av kapell. *Simrishamn* har nämnts. Tesch har kastat fram tanken att S:t Nicolaus i *Ystad* skulle ha varit ett sådant. Kanske kan den äldsta kyrkan på stranden vid *Helsingborg* också vara ett sådant kapell. Tesch har nämnt också andra mer eller mindre säkra sådana på andra platser än de som utvecklade sig till städer (Tesch i rapport 45, s. 101 f; jfr även M. Anglert 1986). Det är tydligt att utmed hela kusten utvecklade sig ett antal säsongfiskelägen, varav en del fick en mera varaktig karaktär, bl a manifesterad i kapellbyggen. Det går emellertid inte att säga att de hade någon avgörande betydelse för stadsutvecklingen. Däremot bör de ha varit en av förutsättningarna för lokaliseringen av städerna. Detta resonemang kan föras också beträffande *Simrishamn* och kanske t o m *Lunternun*, även om dessa som städer är senare.

BLEKINGE

Blekingestäderna är i regel sena (fig. 12). Det finns däremot anledning att för nästan alla räkna med någon form av verksamhet på platsen före urbaniseringen. Flera av rapportförfattarna tolkar uppgifter och lämningar som att det funnits säsongsmässiga fiskeläger, vilka i varje fall för Avaskärs, Lyckås och Sölvesborgs del kompletterats med ett kapell. Det är dock inte säkert att detta behöver ha varit en kronologiskt parallell företeelse, däremot en funktionell. Den kyrkliga institutionella utbyggnaden har som framgår av tab. 2, appendix, varit svag.¹

De äldsta uppgifterna kommer från *Ronneby* (rapport 64, Leifh Stenholm). Ur skriftligt material kan påvisas klara inre administrativa kriterier 1387,

då ett privilegiebrev utfärdas. I detta omtalas bl a äldre privilegier, som har förstörts av brand. Det råder ingen tvekan om att *Ronneby* alltså måste vara äldre som stad än detta år. Det finns enligt vad som kunnat påvisas sedan rapporten skrivs en uppgift om borgare 1292 (*cives in Rattenbu*; Andrén 1985, s. 172). Detta stämmer väl med att man genom grävningundersökningar har kunnat konstatera tätbebyggelse i det centrala kvarteret Ernst i slutet av 1200-talet eller början av 1300-talet. Tätortskriteriet bör alltså redan då vara uppfyllt. Det finns belägg för att orten redan tidigare haft en central karaktär. *Ronneby* förekommer i kung Valdemars Jordebok ca 1231 i kungalevslistan. Av arkeologiskt material att döma har på platsen för *Ronneby* funnits en kyrka, som kan gå tillbaka till mitten av 1100-talet enligt en byggnadsarkeologisk undersökning samt en mera säsongsmässig fiskehantering, vilket fynd av lerbottnar tyder på.

Materialet skulle alltså för *Ronnebys* del kunna tolkas så att det finns tecken på att urbaniseringen skett i slutet av 1200-talet. Det är möjligt att en genomgång av underlaget för tolkningen av kyrkans utbyggnad skulle kunna ge bättre hållpunkter. Vad kyrkan definitivt säger tillsammans med arkeologiskt material enligt Stenholm är att 1400-talet tycks ha varit en period av ekonomisk stabilitet och tillväxt för *Ronneby*.

Sölvesborgs (rapport 54, Marit Anglert) datering är fortfarande oklar. Författaren har velat tolka förloppet ungefär så här. I slutet av 1200-talet uppfördes en motte-anläggning, som under första hälften av 1300-talet ersattes med en tegelkastal. En bit därifrån etablerades under 1300-talet en mindre handelsplats och/eller fiskeläge. Denna datering bygger på en byggnadsarkeologisk tolkning av kyrkan, där koret anses vara det äldsta partiet och byggt som ett fristående kapell. På denna plats växer sedan staden upp. När är osäkert. Det första säkra kriteriet kommer från 1436, då borgare nämns (Andrén 1985, s. 182). 1445 förnyas privilegierna. Anglert ger relativt vida ramar för själva urbaniseringen, men anser att den i varje fall bör ha skett före 1400. Denna tolkning av stadens tidiga

historia skiljer sig från tidigare forskning, där man velat se staden tillkommen i mitten av 1200-talet. Diskussionen har bl a kopplats till en påstådd förekomst av köpmanskyrkor, som man baserat på Meijers karta över staden. Men den hänger också samman med tolkningen av stadskyrkan S:t Nicolai och dess byggnadshistoria (Kindström 1962). Här finns flera oklara punkter fortfarande. En nyckelfråga i detta sammanhang är hur S:t Nicolais byggnadshistoria skall tolkas.

Avaskär (rapport 51, Leifh Stenholm) längst i öster är en på källor mycket fattig ort. 1350 var orten emellertid stad. Det framgår av att både rådmän och sigill är omnämnda. De arkeologiska undersökningarna har inte gett så många fler hållpunkter. Vad man kan säga är att det funnits aktiviteter på platsen före urbaniseringen. Lerbottnar, som påträffats i utkanterna av stadsområdet och på en ö utanför staden, Mölleskär, visar detta. En ¹⁴C-analys tyder på en datering till 1100-1200-talen. Så länge inte kyrkan är bättre undersökt och grävningar inte gjorts i det centrala stadsområdet, går det knappast att komma längre än att konstatera, att staden bör ha tillkommit under första hälften av 1300-talet.

I *Lyckå* (rapport 47, Anders Ödman) nämns 1449 borgmästare, byfogde och rådmän och dessutom en borgare. 1474 omtalas att ett träkapell rivits och en stenkyrka uppförts. Rapportförfattaren ser detta kapell tillsammans med en uppgift att endast några fiskare skall ha bott här såsom ett indicium på att platsen före urbaniseringen varit ett säsongsmässigt fiskeläge, medan själva urbaniseringen skulle ha skett strax före mitten av 1400-talet. Det finns inget i det arkeologiska materialet som tyder på något annat.

Elleholm (rapport 69, Eva Arvidsson) nämns visserligen som gård eller borg några gånger under tidigt 1400-tal, men först 1440 omtalas borgmästare och råd i Elleholm. 1450 utfärdade ärkebiskop Ture Nielsen stadsprivilegier för platsen. Det är inte omöjligt att den hade en central betydelse redan tidigare, eftersom det finns uppgifter om kontakter med Stralsund 1417 och 1425. Privilegierna förbättrades 1509, då det också berättas, att staden bestod av två rader hus på själva ön. Det är i båda dessa fall ärkebiskopen som utfärdar privilegierna, vilket är värt att notera. 1600 drog kungen in privilegierna.

HALLAND

För Halland gäller liksom Blekinge att den medeltida urbaniseringen är relativt sen. Tre städer kan sägas höra till 1200-talsskiktet, om än beläggen i stort sett är magra. Övriga är betydligt senare (fig.13). Den institutionella styrkan i städerna är svag (tab. 3, appendix, Andersson 1982, Andréon 1985).²

Halmstad/Övraby (rapport 20, Jan-Erik Au-

gustsson) är den ort, där de äldsta urbaniseringskriterierna kan påvisas. 1264 nämns dominikanerkonventet första gången. Arkeologiskt har emellertid äldre bebyggelse kunnat konstateras. Materialet skulle kunna antyda en bosättning på platser redan under 1000-talet. Dess karaktär är dock svår att bestämma. Kyrkan dateras i sitt äldsta skede till mitten av 1100-talet. Detta gäller stenkyrkan, men det finns skelettfynd som gör det antagligt att det funnits en äldre kyrka på platsen. Författaren diskuterar, om det sker förändringar under den tid staden låg här. De han kan påvisa är endast bundna till kyrkan. När stenkyrkan byggs får denna uppenbarligen en annan orientering än den gamla. I mitten av 1200-talet sker en ombyggnad av kyrkan, som kan sättas i samband med tillkomsten av dominkonventet. Huruvida detta också skall tolkas som ett tecken på en omstrukturering inom staden är tveksamt. Augustsson har inte funnit några sådana belägg. I sitt äldsta skede bör orten ha varit en knutpunkt i det lokala vägnätet. Närvaron av en kungsgård i närheten stärker också platsens tidiga centrala betydelse.

Staden kom emellertid inte att ligga kvar på denna plats. 1322 får staden *Broktorpe* (rapport 20, Jan-Erik Augustsson) sina privilegier. 1327 kallas den nya staden *Halmstad* och 1344 har dominikanerna flyttat till den nya platsen. Den orten etablerade sig snabbt. I och med att klostret fann för gott att flytta ner kan tätortsbildningen sägas vara bekräftad senast på 1340-talet. Trots att staden tämligen omgående fick en egen församlingskyrka omtalas ännu 1464 Övraby som huvudkyrka med Halmstads kyrka som annex.

Laholm (rapport 39, Lars Redin) i södra Halland är kronologiskt något svårbestämbar. Enligt Kung Valdemars Jordebok ca 1231 erlägger Laholms gård avgifter för bl a torget (*forum*). Hur detta skall tolkas kan diskuteras. Redin lägger fram en hypotes, där han ser den verksamhet, som bedrivits på torget som en förlängning av den som kan ha ägt rum på den intilliggande platsen Köpinge under vikingatid och äldre medeltid. Intressant skulle kunna vara den kungsgård, som till sig knutit en S:t Clemenskyrka. Patrocinienamnet är intressant i detta sammanhang. Om hypotesen skulle vara riktig speglar uppgiften i Valdemars Jordebok endast "*merkantil aktivitet med tradition och kontinuitet ned i tidig medeltid och vikingatid*" (s. 25). Detta innebär också att staden söder om Lagan bör vara senare än vad som hittills antagits. De första kriterierna på staden Laholm dyker upp omkring 1300.

Redin anför också en annan möjlighet. Under 1200-talet finns ett stadslignande samhälle på Lagans strandplatå. Invid detta finns en köpmannakyrka, d v s S:t Clemens. Den förutsätts inte direkt höra samman med samhället. På holmen i ån finns en borg/gård, som utgångspunkt för den kungliga förvaltningen och skatteindrivningen. Den expansiva karaktären på perioden får bl a följden att kyrkan

Fig. 13. Halland, Bohuslän och Västergötland under medeltiden. Efter Atlas över Sverige nr 133-134.

kan förnyas i tegel (s. 23). Laholm bör med denna tolkning kunna ställas samman med utvecklingen i flera skånska städer, t ex Vä och Tommarp.

Till detta äldre skikt kanske också *Getakärr* eller *Gamla Varberg* (rapport 31, Birgitta Broberg) skall

räknas. Här är emellertid materialet mycket magert. Getakärr nämns i samband med Håkon Håkonssons krigståg mot Halland 1256. Om man skall tro de rika myntfynden i kyrkan har den i varje fall funnits från slutet av 1200-talet. Detta kan kopplas

samman med det material, som kommit fram vid provundersökning på platsen 1983, sedan rapporten skrevs och som tyder på en datering av den äldsta bebyggelsen till 1200-talets andra hälft. Dess karaktär är ännu svårbestämbar (K Carlsson 1983 s 27 ff). Möjligen kan man också se tillkomsten av Varbergs slott som en del i den expansiva utvecklingen i området. Men de formella stadskriterierna är betydligt senare. Säkert är att 1409 finns där borgmästare och rådmän. Möjligen skall belägget 1343 då "*villa getakir*" nämns tas som intäkt för att här fanns ett stadslignande samhälle, men termen *villa* är ingalunda entydig. Myntmaterialet visar emellertid på sådana kontakter att det är rimligt att antaga att platsen varit något mer än en by. Även fyndmaterialet från 1983 års undersökning tyder på vida kontakter (K Carlsson 1983 s 29,35). Erik-skrönikans uppgift om att det redan 1309 fanns "*borgara aff Wardhberg*" kan ge ett stöd åt detta. Det är alltså inte orimligt att diskutera funktionella kriterier för urbanisering (centralort i ekonomiskt avseende) omkring 1300, även om orten som stad i rättslig formell mening knappast kan beläggas förrän ca 1400.

Från 1400-talets första hälft får Getakärr konkurrera av *Ny-Varberg* (rapport 31, Birgitta Broberg). Den är arkeologiskt väl belagd. 1443 nämns en borgmästare där. 1462 ges tillstånd till ett karmeliterkloster. Från den här perioden har också stadskyrkan ansetts stamma. *Ny-Varberg* existerar parallellt med *Getakärr* eller *Gamla Varberg* till slutet av 1500-talet. Myntfyndens kronologiska fördelning i *Getakärrs* kyrka kan dock tyda på denna senare stad fått allt mindre betydelse.

Som dubbelstäder förekommer också *Gamla* och *Nya Falkenberg* (rapport 43, Lars Redin). *Gamla Falkenberg*s ålder har också diskuterats. Det

troliga är emellertid att namnet först knyts till den borg som byggs vid Åtrans östra strand i slutet av 1200-talet. Orten får då en administrativt och politiskt central ställning. Någon stadsbosättning är ej belagd. Kyrkan som tillkommer omkring 1300 (S:t Laurentius) är inte sådan att den skulle indikera någon särställning i detta avseende. Den första säkra stadsindikationen kommer först 1432, då borgmästare omtalas (Andrén 1985, s. 153). Indirekt påvisas förekomsten av en ny ort *Falkenberg*, då *Gamla Falkenberg* nämns 1467. Som stad kan *Nya Falkenberg* sägas vara belagd 1474, då en borgare nämns. Fram till mitten av 1500-talet existerade dessa båda städer parallellt.

I norra Halland finns också två städer som möjligen skulle kunna tolkas som dubbelstäder. *Kungsbackas* (rapport 25, Birgitta Broberg) första urbaniseringskriterium daterar sig till 1408. Området som sådant har dock en viss centralitet redan tidigare. Hunehals borg kommer till i slutet av 1200-talet. Där har bedrivits handel av hanseaterna. 1366 nämns *Kungsbacka* slott, om vilket ganska litet fö är känt. Arkeologiskt har det ännu inte kunnat beläggas. Också här har såsom framgår av rapporten diskuterats om det finns ett äldre samhälle, *Tölö*, som kan ha varit någon form av ickeagrart samhälle före *Kungsbacka*.

Den andra staden är *Gåsekil* på Onsalahalvön (rapport 25, Birgitta Broberg). Den nämns f g 1481. 1539 dras stadsprivilegierna in. Arkeologiskt är den nätt och jämnt belagd. Dess exakta lokalisering är ännu inte helt säker. Man har diskuterat stadens roll i förhållande till *Onsala*. Det finns uppgifter som tyder på att *Onsala* haft en särställning (bl a eget sockensigill). Det är möjligt att man skall se *Gåsekil* som ett medel att legalisera eller få kontroll över den bondeseglation, som är så typisk

HALLAND

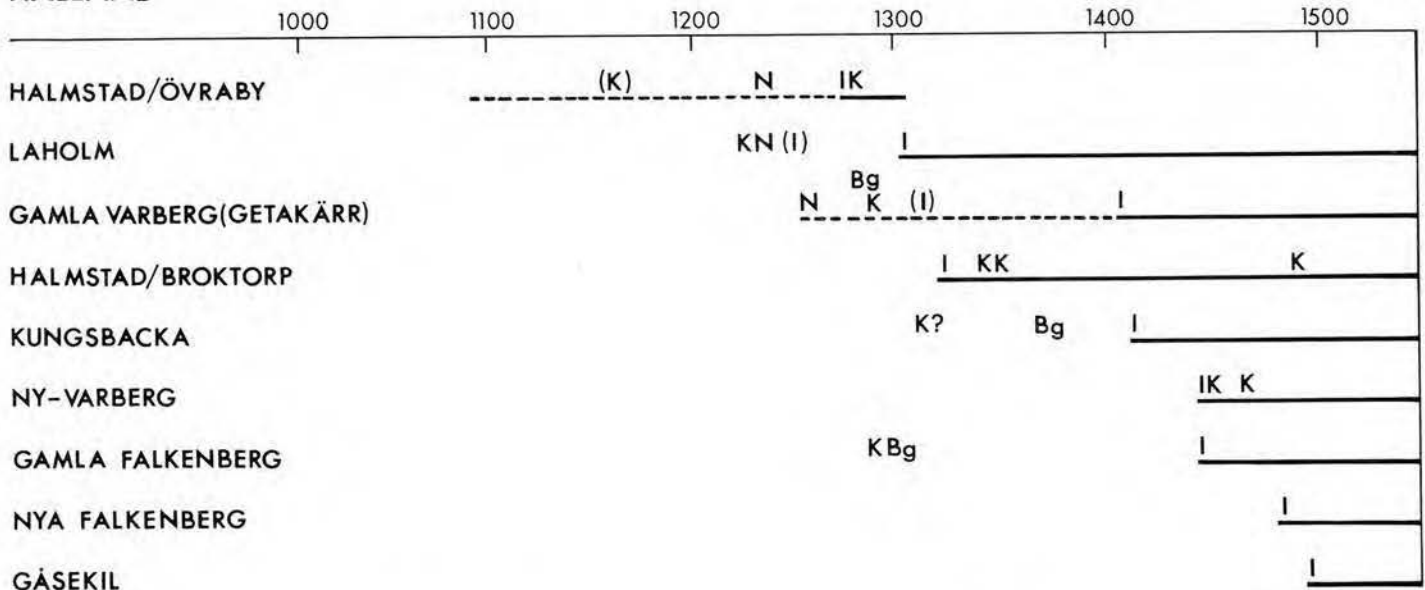

Fig. 14. Urbaniseringskronologi för Halland. För teckenförklaring och anmärkningar se fig. 11.

för området och säkert belagd från senare perioder.

Ett anmärkningsvärt fenomen och egentligen utan motstycke i övrig nordisk stadshistoria är de "dubbelstäder" som fanns i Halland. Tydliga exempel är *Getakärr* och *Ny-Varberg* samt *Gamla* och *Nya Falkenberg*. Kanske *Kungsbacka* och *Gåsekil*, också skall räknas som dubbelstäder i någon mening. Hur de halländska dubbelstäderna skall tolkas är oklart. Det behöver naturligtvis inte ligga samma förklaringsgrunder bakom varje "par". För de båda första skulle man dock kunna diskutera om de inte representerar två olika intressen, kungen resp. en stormannafamiljs, kanske familjen Thotts. I detta sammanhang kan man också föra in diskussionen om den olikartade stadsutvecklingen i resp. rikens centrala och perifera delar (Andersson 1982, jfr nedan s. 77 ff).

Det medeltida Norge

BOHUSLÄN

I det norska Bohuslän fanns under medeltiden tre städer: Kungahälla, Marstrand och Uddevalla (fig. 14; den institutionella strukturen tab. 4, appendix).

Kungahälla (rapport 29, Hans Andersson) representerar ett tidigt skikt. Det nämns första gången i en samtida källa omkring 1135 (Ordericus Vitalis). När rapporten skrevs gick det arkeologiska materialet inte med undantag för något enstaka föremål att föra längre tillbaka än 1200-talets början. Sedan rapporten skrevs har emellertid tidig keramik och andra tidiga fynd observerats (Hugosson 1984). Detta jämte några mindre grävningar som gjorts nyligen (K Carlsson 1987) ger möjligheter att på sikt närma det skriftliga materialet till det arkeologiska. En tidig indikation på Kungahällas betydelse är Kastellekloster, tillhörig augustinerorden. Det dateras till 1190-1202. Tre kyrkor nämns. I litteraturen omtalas Kastalakyrkan, även kallad Helga Kors, som uppfördes av Sigurd Jorsalafar och invigdes 1127 men förstördes vid vendernas härjning 1135. En Mariakyrka har på arkeologiska grunder antagits höra till 1100-talet. Det finns också en Nicolaikyrka som visserligen inte nämns förrän 1388 men bör vara äldre. Senast 1272 tillkommer ett franciskanerkloster.

Under andra hälften av 1200-talet är det uppenbart att omfattande byggnadsarbeten genomförs i staden (ombyggnad: Kastalakloster, nybyggnad: franciskanerklostret) och i stadens omedelbara närhet (Ragnhildsholmen). Detta kan kopplas samman med Håkon Håkonsson d ä och hans intresse för Göta Älvs mynningsområde.

Marstrands (rapport 22, Margareta Hasselmo) äldsta historia är hölj i dunkel. 1291 nämns franciskanernas kyrka i Marstrand. Detta kan ses som det första tydliga tecknet på urbanisering. Håkon Håkonsson skall dock ha låtit "bygga Marstrand". Dess karaktär är emellertid mycket oklar. De arkeologiska undersökningar som utförts sedan rapporten skrevs tyder på att den bebyggbara ytan i detta tidiga skede var mycket liten, varför det knappast kan vara en särskilt utvecklad ort (K Carlsson 1984). 1363 nämns i alla fall två byamän, varför staden i detta skede måste ha nått en viss utveckling.

Karaktären på franciskanernas kyrka i Marstrand kan diskuteras, i varje fall i sitt äldsta skick. Harald Widéen har kastat fram tanken på att det är ett kapell av den art som finns i Falsterbo. Längre fram är det emellertid ett utbyggt konvent. De nyligen gjorda arkeologiska undersökningarna har inte gett något definitivt i denna fråga. Mycket omdiskuterad är huruvida kyrkan också fungerat som församlingskyrka eller om det funnits en annan ännu ej påträffad kyrka för detta ändamål.

Tillkomsten av Marstrand bör ha varit baserad på den utmärkta natthamn som fanns där kombinerad med de segelleder som gick dels från Jylland, dels söderifrån samt det sillfiske man får förutsätta periodvis fanns under medeltiden. Något omland i traditionell mening har staden inte haft.

Uddevalla (rapport 23, Margareta Hasselmo) synes ha tillkommit i slutet av 1400-talet. Om staden hade föregåtts av en marknadsplats är forskarna oense om. Dock fanns invid de troligen äldsta delarna av staden på andra sidan Bäveån Bäve gamla kyrka. Det fanns alltså en sockenkyrka vid Bäveåns mynning, vilket i Bohuslän är ett ovanligt läge för en sockenkyrka. Den innebär att vid Bäveåns mynning under 1500-talet existerade två kyrkor, en stadskyrka och en landsförsamlingskyrka, en nästan högmedeltida situation.

Staden bör ha tillkommit i en politisk strävan att dra åt sig handeln med järn, trävaror och spannmål

BOHUSLÄN

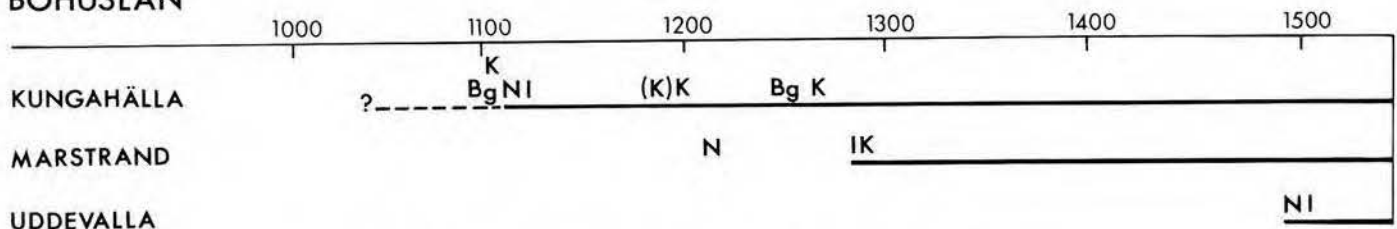

Fig. 15. Urbaniseringskronologi för Bohuslän. För teckenförklaring och anmärkningar se fig. 11.

från vänerlandskapen i konkurrens med Nya Lödöse. Uddevalla ligger kommunikationsmässigt mycket väl till för detta.

Det medeltida Sverige

VÄSTERGÖTLAND

En redovisning av de västgötska städerna börjar lämpligen med Gamla Lödöse och Skara. De skiljer sig markant ut från de övriga städerna. De är de äldsta (fig.15). De har den mest utbyggda institutionella strukturen (tab.5, appendix).

En utgångspunkt för diskussion av *Gamla Lödöses* (rapport 21, Kristina Carlsson - Rune Ekre) tidigaste historia har varit de tre kyrkorna S:t Peder, S:t Olof och den okända under dominikanerkyrkan, den äldsta myntningen och kastalen, borgen. Kyrkorna är i större eller mindre utsträckning arkeologiskt undersökta och daterade på grundval av de observationer som då gjorts. Myntningen är också arkeologiskt belagd. Kastalen nämns som förstörd 1227. Dess tillkomst har man velat knyta till Knut Eriksson. Något arkeologiskt material för datering finns inte. Allt detta sammantaget tyder på en tämligen utvecklad ort redan under 1100-talet. Det finns klara indikationer på urbanisering redan vid denna tidpunkt. Som framgår av lödöserapporten finns emellertid arkeologiskt material, som visar på en bosättning som sträcker sig längre tillbaka, ner i 1000-talet. Om dess karaktär uttalar sig Rune Ekre, som skrivit det aktuella avsnittet i rapporten, med stor försiktighet. Han konstaterar, att materialet talar för en tidig bosättning med viss handelsaktivitet (s. 87). På grund av landhöjningssituationen finns emellertid en gräns bakåt i tiden för möjligheterna att bosätta sig på området. Ekre menar att före 1000-talet har i varje fall inte någon nämnvärd bebyggelse varit möjlig inom det blivande stadsområdet. Detta skulle alltså tyda på en bebyggelse i Lödöse, som längst kan gå tillbaka till 1000-talet. Dess äldsta karaktär är ännu oklar men att där bedrivits någon form av handelsaktivitet tycks vara fallet. Platsen har därmed skiljt ut sig från det agrara samhället. Under 1100-talet har samhället utvecklat sig så att vi bör kunna tala om en urbanisering i den mening vi använt oss av begreppet tidigare. En annan intressant iakttagelse, som framkommer i rapporten, är att man i byggnadslämningarna på flera ställen kunnat konstatera ett relativt tidigt brott i planläggningen, som Ekre förlägger till 1200-talets första del (s 78). En mer exakt datering får anstå till dess fyndmaterialet bearbetats.

Ytterligare ett viktigt påpekande bör göras. Det finns ingenting ännu som kan knyta Lödöse till någon äldre centralortsfunktion. Någon kontinuitet

från vikingatid kan inte konstateras.

Detta gäller däremot *Skara* (rapport 24, Ragnar Sigsjö) även om källmaterialet naturligtvis är mycket sprött. Men det finns uppgifter, som tyder på att platsen eller i varje fall området haft central funktion när det gäller tingets placering. Under alla händelser har kyrkan under 1000-talet etablerat sig i Skara.

Under andra hälften av 1100-talet nämns två av kyrkorna förutom domkyrkan. Detta visar att kyrkan fast etablerats och att vi har att räkna med en urbanisering senast vid denna tidpunkt. Det arkeologiska materialet är ännu alltför opreciserat för att man skall kunna bestämma när den fasta bebyggelsen tar sin början. Sigsjö har i rapporten hållit öppet om det kan röra sig om 1100-talet enbart eller om bebyggelsen kan föras tillbaka till 1000-talet. Hans hypotetiska beskrivning av utvecklingen, där han tror på någon form av bosättning under tidigt 1000-tal, vilken relativt snart och till stor del med kyrkans hjälp kom att utvecklas till en centralort, ger rimligen den bild man nu kan ha om Skara.

Den kyrkliga strukturen var välutbyggd. I Skara fanns i mitten av 1100-talet i varje fall tre kyrkor, däribland domkyrkan, som dateras senast 1065. I staden är både dominikaner och franciskaner representerade, från 1234 resp 1242. Därtill kommer hospital, nämnt f g 1281, infirmaria från början av 1300-talet och helgeandshus från 1400-talet. Allt detta markerar en ovanligt stark kyrklig närvaro.

Den kungliga närvaron i staden demonstreras av borgen Gälakvist. Den nämns första gången 1272 och sista gången i Erikskrönikan för händelser, som utspelas 1318. Den efterträds av Axvalla hus. Det råder alltså ingen tvekan om att kyrklig och världslig makt var väl företrädd i Skara fram till början av 1300-talet.

Falköping (rapport 27, Henrik Klackenbergs) kan också tidigt konstateras vara en centralort. Den stora kyrkan, helgad åt S:t Olof, byggd under 1100-talet skulle kunna vara ett indicium på detta. Denna ställning befästs under senare delen av 1200-talet genom att biskopen i Skara tog staden under sitt beskydd. Ortens karaktär är fortfarande dock oklar utöver att den måste ha haft en betydelse som kyrklig centralort kopplad till en marknadsp plats. De första klara stadskriterierna kan påvisas kring 1400. Kyrkobyggnaden är när det gäller Falköping ett väsentligt källmaterial för att belysa ortens utveckling. Däremot finns ännu inget arkeologiskt material som är möjligt att använda.

Också *Skövde* (rapport 28, Henrik Klackenbergs) ger i vissa stycken en liknande bild, även om uppgifterna om stadsbildningen är ännu senare. Kyrkan kan här liksom i Skövde vara ett viktigt källmaterial. Sannolikt redan före 1200-talets mitt har en tämligen stor kyrka uppförts. Den skiljer sig till sin storlek klart ut från kyrkorna i omgivningen. Skövde är troligen, såsom rapportförfattaren konstaterar, redan då en ort av högre dignitet än en ordinär kyrkby. Troligen har vi också här en utveck-

VÄSTERGÖTLAND

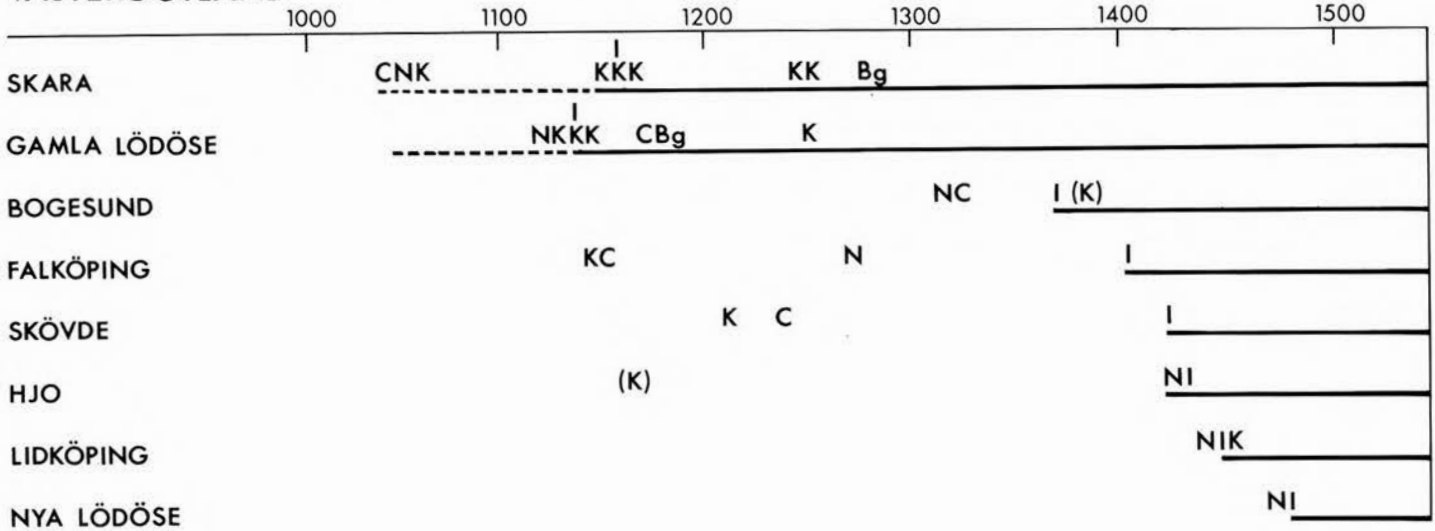

Fig. 16. Urbaniseringskronologi för Västergötland. För teckenförklaring och anmärkningar se fig. 11

ling, som gynnas av biskopens beskydd av helgonet, i detta fall S:t Elin, tydligt manifesterad i slutet av 1200-talet i kombination med en marknadsplats. Det är oklart om här funnits en fast bosättning av urban karaktär före 1400-talet.

Bogesund (rapport 42, Henrik Klackenberg) ligger i Ätrands dalgång vid norra änden av Åsunden. Dalgången har sedan tidig förhistorisk tid haft stor betydelse inte minst för kommunikationerna mellan Västergötland och Halland. Stadens datering har varit föremål för stor osäkerhet. Namnet förekommer första gången i Erikskrönikan, nedtecknad senast 1355, om händelser 1307. 1371 behandlas Bogesund som en separat enhet och 1385 nämns en sadelmakare i Bogesund. Någon gång före 1471 finns ett stadens sigill. Rapportförfattaren anser att uppgiften 1371 inte kan tolkas som något annat än att Bogesund då var en administrativ enhet som var något annat än en kyrksöcken. Denna administrativa särställning kan enligt författaren innebära, att det rör sig om en stadsbildning. Han ser staden som en förmedlare av skogsbygdens animalieprodukter till exporthamnar eller konsumtionscentra, samtidigt som staden kunde förmedla varor till den omgivande bygden utifrån. Stadens tillkomst vill författaren inte koppla till kronan utan till en enskild släktkrets, nämligen till Udd Matssons. Staden skulle då möjligen kunna jämföras med Ny-Varberg eller Ny-Falkenberg (s. 26 ff; ovan s.15 f).

Lidköping (rapport 33, Henrik Klackenberg) får stadsprivilegier 1446. De arkeologiska belegg som hittills tagits fram motsäger inte detta. De kan stödja sig på dendrokronologiska dateringar. Några har Klackenberg redovisat i rapporten (s 43 ff). I kvarteret Gästgivaren finns tre sådana dateringar (1442, 1472 och 1476). 1983 gjordes en under-

sökning i ett kvarter omedelbart norr om kyrkan, alltså ett mycket centralt kvarter. Över ett understa tunt lager sandig kulturjord utan bebyggelse lämningar men med indikationer på verksamhet i närheten kom ett lager med bebyggelse lämningar. En brunn kunde dendrokronologiskt bestämmas till 1471 och från en byggnad fick man ett par stockar daterade till 1489 (Svedberg 1983-84 s 281 ff). Det förefaller heller inte möjligt att datera kyrkan så mycket annorlunda. Det material som nu finns talar således för att staden Lidköping tillkom vid mitten av 1400-talet. Det blev en utpräglad ekonomisk centralort. Klackenberg har velat koppla stadens tillkomst med utvecklingen av värmlandsjärnmalm. Han har formulerat situationen så här: "*Lidköpings uppkomst under förra hälften av 1400-talet och dess snabba tillväxt under detta och följande sekel grundade sig på handel mellan ett agrart överskottsområde - Lidans vattensystem, Kållands och Kinne härader samt Dalsland - ett agrart underskottsområde med bergs- och skogsprodukter - Värmland - och via Gamla och Nya Lödöse, Älvsborg och Uddevalla en exportmarknad i Västeuropa.*" (s 48).

Hjo (rapport 35, Henrik Klackenberg) vid Vättern tillhör som stad uppenbarligen också 1400-talet. Det äldsta bebyggelse spåret är en romansk kyrka, som tidigare fanns på platsen. 1327 nämns namnet Hjo för första gången, men det är först 1413 som Hjo omtalas som stad. Något arkeologiskt material som stödjer detta eller motsäger detta finns inte. En grundläggande förutsättning för staden är det centrala läget framför allt från kommunikationssynpunkt. Klackenberg vill koppla själva urbaniseringen till tillkomsten av Vadstena kloster, som fick stora egendomar i Västergötland (s. 22 ff).

Den yngsta av de västgötska medeltidsstäderna

men samtidigt en av de mest betydande är *Nya Lödöse* (rapport 60, Anna Järpe). Staden fick sina privilegier 1473. Den kom att överta Gamla Lödöses funktioner i flera avseenden. Framför allt kom den att bli en central plats för den svenska internationella handeln västerut. Det finns ingenting i det arkeologiska materialet som tyder på att inom området för staden skulle ha funnits en äldre bebyggelse. Namnen på de byar som fick släppa till mark för staden är f ö kända: Kviberg och Härlanda. Nya Lödöse är alltså klart anlagd på platsen vid Sävveåns mynning.

Från centralortssynpunkt förefaller den också vara en nybildning. Älvsborgs slott ligger flera km härifrån. Någon administrativ central funktion fick inte staden, vare sig världslig eller kyrklig. Den förblev en renodlad ekonomisk centralort. Försök gjordes av Gustav Vasa att flytta staden och knyta den till Älvsborg 1545 men redan första året i nordiska sjuårskriget 1563 brändes Älvsborgs staden och invånarna föredrog att återvända till Nya Lödöse. Tillkomsten av Nya Lödöse kan både ses som en åtgärd att undvika de hinder som normännens tullar vid Bohus kunde innebära och som ett resultat av en omläggning av jordbruksproduktionen mot animalieproduktion. I detta avseende hade uppenbarligen de södra delarna av Västergötland blivit viktigare än tidigare. Ett viktigt skäl var också att koncentrera handeln med boskap från södra Västergötland till den svenska staden Nya Lödöse i stället för att den drevs till det danska Halland och försålde i dess städer.

SMÅLAND

De småländska städernas kronologi förefaller att relativt väl kunna fastställas (fig 6). Den äldsta staden är uppenbart *Kalmar* (rapport 61, Dagmar Selling). Under senare år har pågått en diskussion om dess ålder Nils Blomkvist har diskuterat om inte staden är yngre än vad den äldre forskningen ansett den

vara. Enligt honom kan man inte tala om någon centralort här förrän efter 1200. Som stad kan den beläggas först i början på 1230-talet. Blomkvist anser att en mycket viktig period för stadens urbanisering är 1225-1250. Något har funnits tidigare, kanske en handelsplats vid kastalen. Blomkvist menar att man inte kan föra ortens egentliga ålder längre tillbaka än ca 1200. Detta stöds för övrigt av det arkeologiska material som finns och som Dagmar Selling sammanfattat (Blomkvist 1979a, s. 216 ff; Selling 1979, s. 366, rapport 61).

I en posthum skrift har Martin Olsson opponerat mot Nils Blomkvists datering. Han håller därvid fast vid att Kalmar går tillbaka till vikingatiden eller åtminstone 1100-talets början (Olsson 1983, 1 ff).

Så länge som det inte finns något arkeologiskt material som motsäger Blomkvist har vi anledning att ta fasta på hans datering. Kalmar skall också ses mot bakgrund av den ortsstrukturer som fanns i området och på Öland, som behandlats i Kalmar stads historia och av Blomkvist också i Eketorppublikationen (Hagberg 1979, Selling 1979, Blomkvist 1979 b).

I Kalmar finns under stadens äldsta skede en församlingskyrka: S:t Nicolai. Därtill kommer före 1300 två kloster. Denna struktur kompletteras senare med ytterligare ett par kyrkor och några sociala institutioner under 1300- och 1400-talen.

Landets äldsta bevarade privilegier har *Jönköping* (rapport 58, Tomas Areslätt) som fick dem för jämnt 700 år sedan, 1284. Den blev uppenbart snabbt eller hade möjligen i någon mening redan varit en centralort. Staden förlades på en plats som var ett viktigt vägmöte dels för den trafik som kom söderifrån och gick vidare över Vättern, dels den väst-östliga landtrafiken. Platsen var redan 1220 en viktig anhalt på Eriksgatan. 1278 omtalas en borganläggning som var centrum i ett slottslän. Sex år senare kom de privilegier som redan nämnts. De var utfärdade av Magnus Ladulås med starka intressen bl a på Visingsö. Redan året innan grunda-

SMÅLAND

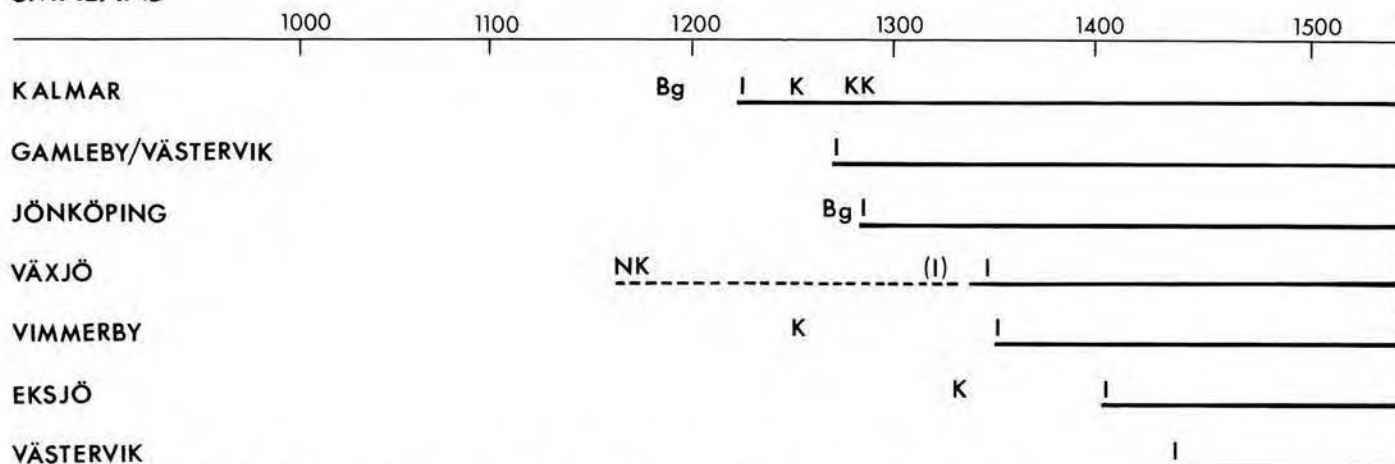

Fig. 17. Urbaniseringskronologi för Småland. För teckenförklaring och anmärkningar se fig. 11

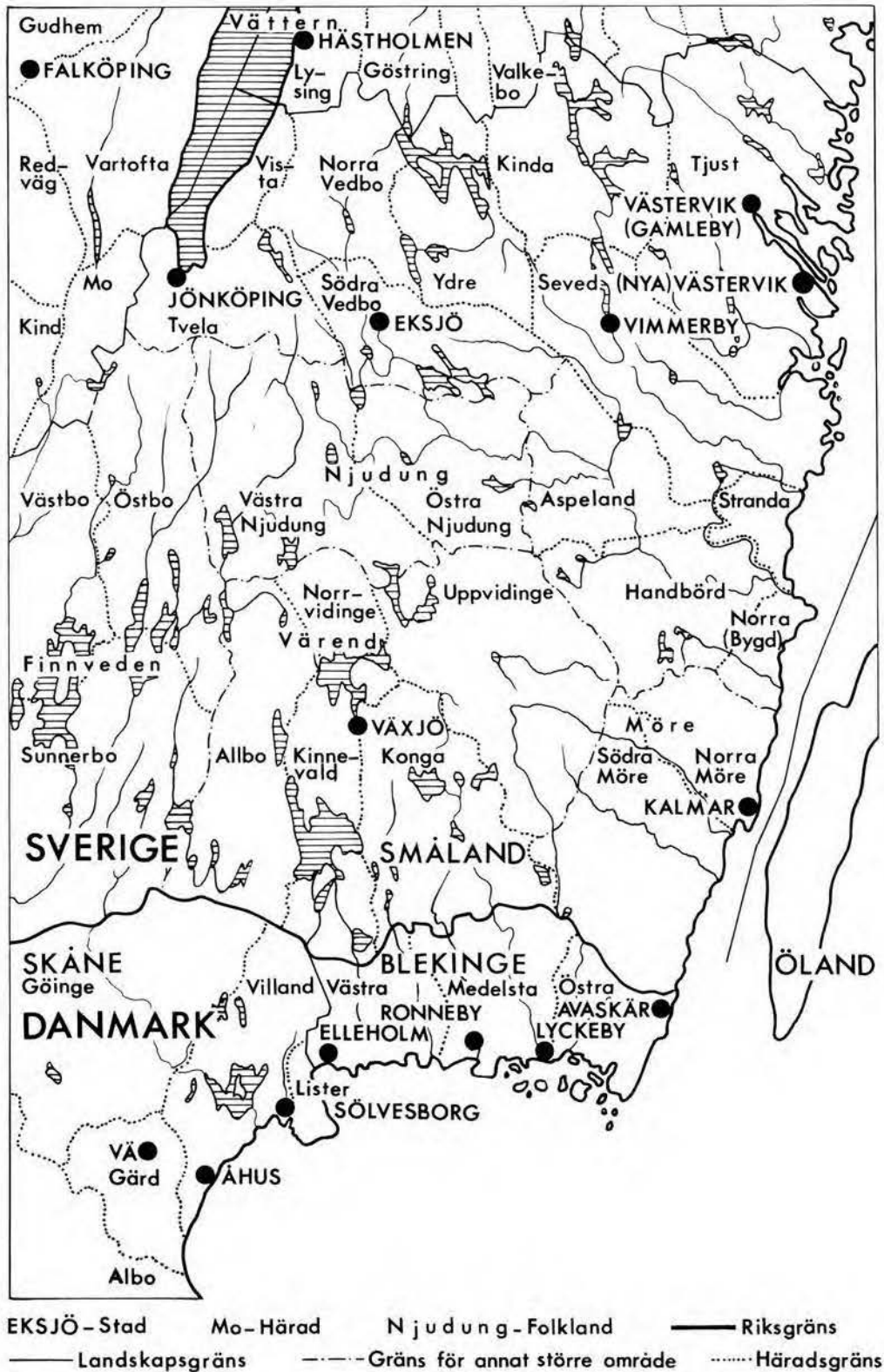

Fig. 18. Småland under medeltiden. Efter Atlas över Sverige nr 133-134

des franciskanklostret. 1288 omtalas råd. Någon kyrka nämns inte förrän i mitten av 1300-talet. Men det finns anledning att tro att den uppfördes vid tiden för stadens tillkomst. Det är en Nicolaikyrka. Den skulle då bli vara samtida med Nicolaikyrkan i Örebro. Jönköping har alltså snabbt utvecklat sig till en av de mera betydande inlandsstäderna. Det arkeologiska materialet från denna tidiga period är

mycket fattigt. En stenhusbyggnad har daterat till ungefär 1300-talets första hälft. Det finns en myntskatt från första hälften av 1300-talet (s. 91, s. 52 SR 37). Rapportförfattaren konstaterar att det arkeologiska materialet i huvudsak visar på en tätort under 1400- och 1500-talen (s. 78 f).

Om Kalmar och Jönköping är relativt väl kända är materialet desto mindre när det gäller *Gamleby*/

Västervik (rapport 68, Margareta Hasselmo-Johan Sandell), som kom att efterträdas av *Västervik* som stad, men i vissa avseenden behöll sin centrala funktion bl a som tingsplats. Gamleby/*Västervik* nämns första gången som *villa forensis* 1275. Magnus Ladulås utvidgar då domkapitlet i Linköping med ett nytt kanonikat under vilket kyrkan i Gamleby/*Västervik* skall läggas. Kungen hade patronatsrätten. I notiser under 1300-talet skymtar invånare i Gamleby. I början av 1400-talet görs uppenbarligen flera försök att flytta staden ner till platsen för nuvarande *Västervik* (rapport 68, Margareta Hasselmo-Johan Sandell). Närheten till havet och borgen Stäkeholm gjorde dock att det var svårt att leva ostört där. 1433 får man emellertid privilegier för en stad på den nya platsen och drygt ett decennium senare, 1445, nämns borgmästare för första gången i Ny-*Västervik*.

Som framgår av rapporten är Gamleby en naturlig centralpunkt för Tjust. Den är tidigt en *villa forensis*, men utvecklar sig inte. Den är på detta sätt nästan ett undantag bland 1200-talsstäderna. Det arkeologiska materialet är nästan obefintligt förutom en ruin av kyrkan. Den hjälper oss inte att fånga karaktären på den tidiga bosättningen här.

Den första växjöbiskopen nämns redan på 1170-talet. *Växjö* (rapport 46, Eva Åhman) som stad kan dock inte beläggas förrän 1342. Eva Åhman påpekar i sin rapport att ett helgeandshus nämnt 1318 tyder på att en urbanisering kan ha varit på gång. För övrigt har verksamheten vid domkyrkan förmodligen krävt så pass mycket personal och hantverkare att en viss tätbebyggelse i alla fall måste antas. Det är emellertid också ett märkligt faktum att franciskanerna kom sent till *Växjö*. Inte förrän i slutet av 1400-talet har klostret kommit till. För att vara en stiftsstad är detta mycket sent. Det kan ju också säga något om stadens storlek. *Växjö* har i alla fall varit en central plats i Varend långt före urbaniseringskriterier kan påvisas.

Något efter *Växjö* kan också *Vimmerby* (rapport 55, Eva Åhman) uppvisa stadskriterier. Kyrkan har emellertid funnits långt tidigare. Den kan bl a genom dopfont beläggas vid mitten av 1200-talet. Vad som händer kring 1350 i *Vimmerby* när de första beläggen på stad kommer vet man knappast. Det arkeologiska materialet är nästan obefintligt och det skriftliga inte stort bättre, men läget i anslutning till kommunikationsleder har anförts som en bakgrund till *Vimmerby* liksom boskapshandeln.

Eksjö (rapport 65, Linnea Varenus) nämns första gången som stad omkring 1400. Som centralort har platsen dock fungerat tidigare, bl a som tingsplats. Den fanns också som socken. Också här har kommunikationsläget angetts som orsak för tillkomsten. Till och med det exakta läget för staden har varit under diskussion men rapporten synes kunna fastställa detta med betydande säkerhet (s. 45).

När man ser på de småländska städerna och deras tillkomst skulle man vilja anta att städer som *Kalmar* och *Jönköping* är relativt kraftfulla ny-

grundningar, där i varje fall *Jönköping* ansluter till en äldre centralortsstruktur. Båda bryter emellertid sig ur en äldre sockenstruktur. Detta gäller däremot inte *Vimmerby* och *Eksjö*, där man kan förmoda att samhällena utvecklar sig kring gamla sockencentra. *Växjö* växer fram kring det centrum som inte minst biskopssätet medverkat till att utveckla. *Gamleby* skulle till sin funktion kunna jämföras med *Kalmar* men fått svårt att hävda sig.

Den kyrkliga strukturen framgår av tab. 6, appendix. Tre städer framstår där särskilt tydligt: *Kalmar*, *Jönköping* och *Växjö*.

ÖSTERGÖTLAND OCH SÖDRA SÖDERMANLAND

Vi når nu in i det östsvenska området med många tidiga städer (fig. 20) och också många med betydande institutionell styrka (tab.7, appendix).³

Linköping (rapport 66, Birgitta Broberg) är den som nämns tidigast. Det sker då platsen omtalas som biskopsort i den s k florenslistan omkring 1120. Domkyrkan dateras i sin äldsta utformning till 1100-talets första hälft. Ett enstaka fynd av fragment av en tidig stenkista, en s k eskilstunakista, vanligen daterade till 1000/1100-tal är för lite för att hävda en äldre datering. Däremot finns desto fler lämningar av sådana kistor vid *Linköpings* andra kyrka, S:t Lars. Den äldsta kyrkan på den platsen bör därför dateras till 1000-tal.

De första direkta arkeologiska beläggen på kyrkobyggnader tillhör för domkyrkan, S:t Per, första hälften av 1100-talet och för S:t Lars 1170- eller 1180-talen, dvs den kyrka som biskop Kol skall ha invigt då. Medan den förra kyrkan, den första domkyrkan, var en tämligen stor kyrka, byggd som en treskeppig korskyrka med ett långsträckt rektangulärt kor, i öster avslutad med en absid, var den senare av mera ordinära mått med ett långhus som var drygt 13 m lång. Denna bör ha haft en ordinär landskyrkokaraktär. En ny domkyrka uppfördes senare med omfattande arbeten under 1200-talet, men färdig stod kyrkan ej förrän på 1360-talet.

Den starka kyrkliga centraliteten, som kan påvisas senast i början av 1100-talet, kompletteras av att invid låg östgötarnas tingsplats. De goda kommunikationsförhållandena medverkade till att ge *Linköping* dess centrala ställning. Några belägg för en tidig permanent tätort finns inte. Som stad går *Linköping* att belägga först 1300 då borgerskapet (*universitas civium lincopensium*) och stadens sigill nämns. Det är påfallande att ett franciskan-konvent inte etableras förrän på 1280-talet. Det är alltså betydligt senare än *Söderköping* och *Skänninge* får sina tiggarmunkskloster. De övriga kyrkliga institutionerna är få. Det finns ett helgeandshus och det nämns också ett S:t Örjans kapell. Till detta bör dock läggas de kapell och stiftelser som var

Fig. 19. Östergötland och Sörmland under medeltiden. Efter Atlas över Sverige nr 133-134

knutna till domkyrkan. Helgeandshuset är arkeologiskt belagt.

Linköping bör alltså i och för sig betraktas som en tidig betydelsefull central ort i kyrklig, kanske också i världslig, administration, men som stad är orten relativt sen.

I *Söderköping* (rapport 5, Birgitta Broberg - Margareta Hasselmo) kan man konstatera en fast bebyggelse redan i mitten av 1100-talet. Sedan rapporten skrevs och samma författares fyndstudie, där Söderköping ingår (rapport 30) lagts fram, har en dendrokronologisk analys gjorts i kv Hertigen som för detta skikt ger dateringen 1143.4 Under detta fanns i samma kvarter ett lager med spår av aktiviteter, bl a härdar, men ingen bebyggelse. I detta har hittats vendisk keramik (A II) och enkelkammar och dubbelhelkammar. Detta äldsta lager

tyder inte på en permanent bosättning.

I skiktet från 1100-talets mitt finns läderspill som tolkats som rester efter läderhantverk knutet till den där befintliga bebyggelsen. I detta skikt tillkommer västeuropeiskt svartgods (A I:1), nya skotyper (bl a snabelskor) och sammansatta dubbelkammar (Broberg-Hasselmo i rapport 30). Troligen existerade en föregångare till Drothems kyrka redan då. S:t Ilian, vars lämningar troligen försvann när Göta Kanal byggdes - murar och skelett påträffades då, som tolkats tillhöra S:t Ilian - är ej daterad, men kan höra till detta skede (Hasselmo 1988). Nästa stora markanta förändring sker med början under det första decenniet av 1200-talet, då det arkeologiskt kan konstateras att ny bebyggelse uppförs, att den blir mycket tätare än tidigare och att den också förutsätter att omregleringar gjorts i

ÖSTERGÖTLAND OCH SÖDRA SÖRMLAND

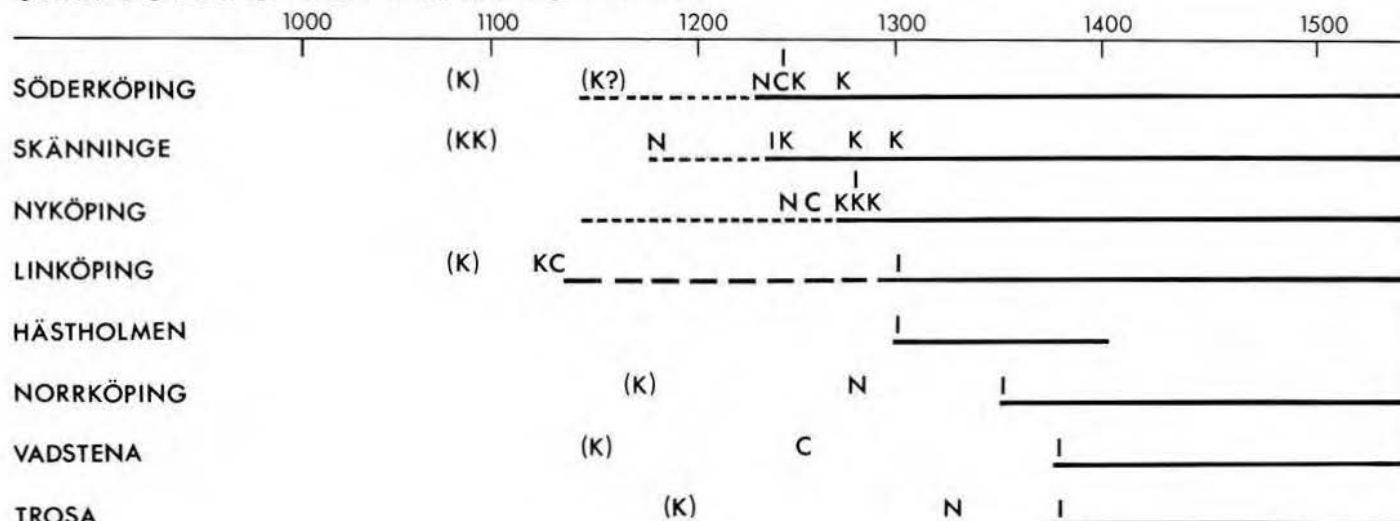

Fig. 20. Urbaniseringskronologi för Östergötland och södra Sörmland. För teckenförklaring och anmärkningar se fig. 11

bebyggelseplanen. Denna fas kan kopplas samman med att äldre rödgoods uppträder för första gången. Också här baseras dateringen på dendrokronologiska analyser (Broberg-Hasselmo i rapport 5 och 30, Hasselmo in press). Denna utveckling bekräftas av att vi 1235 finner ett franciskankloster i Söderköping, ett av landets första.

I slutet av 1200-talet har Söderköping i huvudsak nått sin fulla utbyggnad. Vissa kompletteringar görs dock under 1300-talet (rapport 30 s 148 ff). I mitten av 1200-talet (1253) har för första gången en borgare omtalats i Söderköping och 1283 kan en rådsförfattning beläggas. Under senare delen av 1200-talet byggs stadskyrkan S:t Lars, möjligen föregången av en mindre kyrka och omkring 1300 uppförs den högmedeltida Drothems kyrka (Malm 1983 s 23 ff; se även Hasselmo 1988 beträffande kyrkornas kronologi). Redan under 1200-talet tillkommer ett hospital, 1330 nämns ett helgeandshus och i slutet av 1400-talet (1482) nämns också en själagård. Därtill kommer också några kapell, troligen knutna till kyrkorna eller till någon av institutionerna.

Bilden av Söderköpings äldsta historia börjar alltså bli ganska tydlig. Från ett tidigt skede med i varje fall vissa aktiviteter får platsen en permanent bebyggelse vid mitten av 1100-talet, som visar på yttre kontakter. Denna markeras troligen ytterligare genom förekomsten av två kyrkor. I början av 1200-talet förändras bebyggelsestrukturen tämligen radikalt. Tillkomsten av nya institutioner markerar förändringen ytterligare. Det råder knappast någon tvekan om att övergången från ett tidigmedeltida skede till ett högmedeltida innebär stora strukturella förändringar. En mycket viktig fråga är också hur man skall se på förekomsten av tre församlingskyrkor varav ett par kan vara från tiden före urbaniseringen. När det gäller institutionerna finns fortfarande viktiga arkeologiska uppgifter.

Skänninge (rapport 40, Margareta Hasselmo) nämns första gången under 1100-talet, närmare bestämt 1178. Ortens karaktär framgår inte. Den måste dock ha haft viss betydelse genom de två kyrkor som arkeologiskt har daterats till i varje fall 1000/1100-tal. Allhelgonakyrkan har säkert varit församlingskyrka. S:t Martin, som nunneklostret kom att ta över, är genom gravar också daterad till 1000/1100-tal.⁵

Det finns även arkeologiska fynd, som tyder på aktiviteter här under 1100-talet. De egentliga urbaniseringskriterierna hör först till 1200-talet. 1270 nämns dominikanerkonventet och 1237 systraklostret. Några år senare, 1285, omtalas en *moneta* (myntverk eller växlingshus). Vårfrukyrkan byggs omkring 1300. Vid denna tid kommer för de slutliga beläggen på rådsstaden. I sin rapport för Hasselmo en utförlig diskussion om uppkomsten, där hon hävdar, att förekomsten av två kyrkor visar på platsens tidiga betydelse, oavsett om man vill tolka S:t Martin som kungsgårdskyrka eller sockenkyrka. Därtill kommer antydningar om en föregångare till Vårfrukyrkan, som kommit fram genom arkeologiska observationer. Ortens centrala karaktär markeras ytterligare, om tolkningen är riktig, genom att området vid övergången av Skenaån är en plats, där marknadsaktiviteter kan ha ägt rum (Hasselmo 1983 s 35, rapport 40). Det är betecknande, att det skriftliga materialet i så hög grad uppehåller sig vid de kyrkliga institutionerna, som var väsentliga i den högmedeltida staden, medan det är svårt att få grepp om det profana samhället. Det arkeologiska materialet ger i alla fall få antydningar om att detta var betydande före 1200-talets senare del. Det är då, som man också kan avläsa en expansion bland de kyrkliga institutionerna (Hasselmo in press).

Omkring 1300 framstår *Hästholmen* (rapport 59, Henrik Klackenbergh) som en urbaniserad ort.

Hästholmen är då en plats med merkantila funktioner till skillnad från omnejdens rent agrara bosättningar. *Villa forensis* kallas orten 1327. En kyrka och en borg nämns under 1300-talet (1327 resp. 1388). Hästholmen uppträder som tingsplats. Kring sekelskiftet 1400 avtar beläggen på urbanisering. Denna nedgång har kopplats till etableringen av Vadstena kloster och stad. Hästholmen har en utgångspunkt i platsens utomordentliga hamnläge såsom knutpunkt för handeln över Vättern. Tanken har förts fram att kyrkan egentligen är ett kapell för sjöfarande. Klackenbergs anser dock att detta inte varit tillräckligt utan menar att Alvastra kloster har spelat en viktig roll för platsens utveckling. Det är t o m möjligt enligt författaren att "det är klostrets egna ekonomiska intressen som drivit fram urbaniseringen av Hästholmen." En jämförelse görs därvid med en typ av abbotts- och biskopsstäder som är kända från bl a England och Tyskland. En tänkbar parallell i Sverige skulle Berga i Småland kunna vara (Klackenberg 1986).

I *Norrköping* (rapport 50, Birgitta Broberg) fanns möjligen tidigt två kyrkor (S:t Johannes, senare belagd landsförsamlingskyrka och S:t Olai, stadsförsamlingskyrka), vilket skulle indikera platsens betydelse redan under kanske 1100-tal (se nedan sid. 70). De omnämns emellertid båda sent (1417 resp 1350). De är arkeologiskt lite kända. Det har dock antagits att S:t Johannes är den äldsta kyrkan. Det finns vissa indicier redovisade i Birgitta Brobergs rapport, som skulle kunna antyda, att kyrkan kan föras tillbaka till 1100-talet. En bild av Peringskiöld visar en liten romansk kyrka. När det gäller Olai är materialet ännu mindre. Sven Ljung har antagit att kyrkan är samtida med staden, men Broberg anför flera indicier för att kyrkan bör ha varit äldre. Hon pekar på att namnet S:t Olof är patrociniennamn för flera 1100-talskyrkor runt Norrköping. Kyrkans relativt stora godsinnhav bör vara uppbyggt under en längre period. Kopplingen till Askaby cistercienserkloster bör också beaktas.

Även om de båda kyrkorna skulle antyda en tidig centralitet tillkom staden Norrköping uppenbarligen sent. Möjligheten av en äldre marknadsp plats antyds likväl av namnet med efterleden -köping. Vilken karaktär den i så fall haft framgår inte av något material. Det arkeologiska materialet saknas för detta. I sin rapport har Birgitta Broberg diskuterat vilka bebyggelsehistoriska förutsättningar, som funnits för Norrköpings uppkomst. Det är först 1350 som Norrköping uttryckligen omtalas som stad. Intressant är att konstatera att staden förläggs på mark både i Norrköpings socken och i Östra Eneby socken. I diskussionen om uppkomsten av staden har också vattenkvarnarnas betydelse betonats. Broberg anser, att järnet från de närbelägna östgötska bergslagarna också kan ha spelat en viss roll för stadens utveckling. Norrköping är alltså en plats där det finns tidiga indicier på en centralortsroll, men där en urbanisering sker sent. När orten får en tätortsbebyggelse går inte att bestämma

på grundval av nu befintligt material.

Vadstena (rapport 36, Margareta Hasselmo) är nära knutet till birgittinerklostrets tillkomst. 1382 nämns en *civis* (borgare) i Vadstena men först 1400 erhåller staden de egentliga stadsprivilegierna. Men en central betydelse hade orten tidigare.

Vadstenas äldsta kyrkliga byggnad i stadsbilden i dag är det kvarvarande tornet efter S:t Pers Kyrka, även kallad Rödkyrkan. Det var Vadstena stadskyrka. Den kyrka som revs 1829-31 var byggd på 1300-talet eller 1400-talet, men den hade föregåtts av en äldre kyrka. Denna var en romanskstenkyrka som under 1200-talet försågs med ett torn. Denna har alltså varit Vadstena sockens kyrka och gått tillbaka till 1100-talet.

I mitten av 1200-talet tillkom de byggnader tillhörande Vadstena kungsgård som sedan kom att bilda kärnan i klosterkomplexet. Författaren till rapporten anser att kungsgården kan vara en efterträdare till Bjälbo, vars kyrkotorn vid den här tiden brinner och sedan inte återställs i sitt ursprungliga skick. Dateringarna av staden till slutet av 1300-talet stöds av det arkeologiska materialet.

Till denna region har också förts *Nyköping* och *Trosa* i södra delen av Sörmland. *Nyköpings* (rapport 13, Birgitta Broberg) äldsta stadskriterier är oklara. Det finns antydningar om myntprägling under Knut den langes regeringstid 1229-34, men egentliga urbaniseringskriterier i det skriftliga materialet finns först 1280, då franciskankonvent grundläggs. Det arkeologiska materialet antyder dock en annan bild. I rapporten utgår författaren från att det äldsta bebyggelseskiktet kan dateras till 1100-tal, troligen till århundradets mitt. Ett sådant material från kv Stallbacken presenterades i både stadsrapporten och i Broberg - Hasselmos fyndstudie (rapport 30, s 32 ff).

Det har emellertid framkommit material från några andra kvarter både på västra sidan av ån (Åkroken) och östra sidan (Folkungabron, Borgmästaren och Flickskolan) som i en nyligen utkommen uppsats tolkas som vikingatida/tidigmedeltida. Dateringen hänger mycket på hur den funna svartgods keramiken tidfästs. I kv Folkungabron och Borgmästaren kunde också fynden kopplas till huskonstruktioner (Nordeman 1987a, Nordeman-Douglas 1987). De senare fynden tyder på att platsen varit bebodd kontinuerligt därefter. Ortens karaktär är dock inte klarlagd. Nyköping har två medeltida kyrkor, som dock i sitt nuvarande skick inte förs längre tillbaka än mitten av 1200-talet.

Den ena, All Helgona, var ursprungligen enbart landsförsamlingskyrka, men kom senast 1326 att också omfatta stadens östra delar. Byggnadsarkeologiskt synes den vara svår att datera. Den andra kyrkan skall ha uppförts vid 1200-talets mitt. Båda kyrkorna nämns första gången ca 1280. Franciskankonventet grundlades detta år. Förutom detta tillkom också ett helgeandshus kring 1400.

Den mäktigaste byggnaden i staden var emellertid borgen. Dess äldsta delar har daterats till 1200-

talets mitt, även om man har diskuterat äldre dateringar (rapport 13 s 53 ff).

Det finns all anledning att fortsätta diskussionen om det äldsta Nyköpings datering och karaktär liksom om dess förhållande till den högmedeltida staden.

Trosa (rapport 14, Birgitta Broberg) kan kortfattat sägas vara stad i slutet av 1300-talet, då stadens sigill nämns (1383), men orten omtalas tidigare. Staden flyttas sedermera. Å. Hyenstrand har visat på Vagnhärad och Husbys centrala roll i området och velat se Trosas tillkomst i ljuset av detta. Han har också påpekat förhållandet att här finns två kyrkor nära varandra (*Trosa och Vagnhärad*) (rapport 14, s 19 ff).

MELLANSVERIGE

Området grupperar sig kring de stora sjöarna Mälaren och Hjälmaren. Det an knyter norrut mot Bergslagen. Historiskt har området en betydande ekonomisk och politisk tyngd, i varje fall från 1200-talet, sannolikt tidigare. Inom området ligger en av de få egentliga tidigmedeltida städerna inom medeltida svenskt område: Sigtuna. Tyngdpunkten i urbaniseringen ligger på 1200-talet i övrigt, men i samband med de senaste årens arkeologiska undersökningar har nytt material kommit fram som för flera av dessa högmedeltida städer visar på äldre bebyggelseskeden, troligen av preurban karaktär för att uttrycka sig något vagt. Detta innebär att den bild som getts i projektets tidigare publikationer, både i stadsrapporter och i mera sammanfattande framställningar, kan nyanseras (bl a Andersson 1977, Andersson 1982, även rapport 34, Redin i rapport 19 s. 39 ff; för mera detaljerade uppgifter om nya resultat hänvisas generellt till Hasselmo 1987). Den kyrkliga institutionella strukturen sammanfattas i tab. 8 i appendix.

Sigtunas (rapport 6, Marietta Douglas) äldre skede skiljer sig i flera avseenden definitivt från övriga orter i Mälaronrådet. Tätbebyggelse kan påvisas under 1000-talet, hantverk och handel likaså. Mynt omkring år 1000 tyder på centralortsställning redan då. Under en kort period i mitten av 1000-talet är Sigtuna biskopssäte. De många kyrkorna är ett väsentligt inslag i staden tidiga historia, även om dateringarna är mycket osäkra. Till bilden hör också att Sigtuna hade prost på 1160-talet (Andersson 1971 s. 101 f.; även i rapport 7 s. 12). Det finns dock med utgångspunkt från den keramik som påträffats anledning att anta, att det äldsta skedet i Sigtuna har kontakt med Birka; kanske det också finns en överlappning (Douglas i rapport 5 s. 66, Svensson 1987).

En undersökning i ett centralt parti av Sigtuna (kv. S:a Gertrud), som gjordes 1983 har gett nya viktiga utgångspunkter för denna diskussion. Man kunde urskilja 5 faser fram till slutet av 1000-talet.

Redan i den äldsta, som dateras till senast 980 - dateringen är ännu så länge hypotetisk - finns det en klar tomtindelning. I de olika faserna kan olika hustyper konstateras. I och med fas 5 sker en omfattande förändring genom att en kyrka, S:a Gertrud⁶, anläggs med en begravningsplats. Dateringen i detta kvarter och i andra tyder på att den äldsta reglerade bebyggelsen går tillbaka till slutet av 900-talet. Det börjar också att bli tydligt att ortens tidigmedeltida bebyggda yta har varit större än vad som tidigare antagits och klart större än stadens högmedeltida. Topografiskt har en bild av ett långsträckt strandbundet stadsområde omgivet av en krans med begravningsplatser tonat fram (Svensson 1987). Under högmedeltid sker en tyngdpunktsförskjutning mot öster inte minst markerat genom tillkomsten av dominikankonventet 1237. Denna förskjutning har också kunnat visas genom en översiktlig fyndanalys (Marietta Douglas i rapport 6 s. 74 ff).

Redan i rapporten finns det klara antydningar om den bild som getts ovan av det tidiga Sigtuna, men de senaste undersökningarna har på ett markant sätt skärpt bilden av en tidigt utvecklad medeltida stad. Som sådan är Sigtuna ensamt i området. Tidiga bebyggelsespår finns dock som redan sagts i flera högmedeltida städer i kring Mälaren.

Mest markant kanske detta framträder i *Strängnäs* (rapport 10, Anna Järpe). Det material som finns har hittills tytt på att man inte kan räkna med en urbanisering i Strängnäs förrän strax efter mitten av 1200-talet. Det tydligaste belägget är härvid dominikanerklostret som grundas 1268. Den nuvarande domkyrkan börjar byggas omkring 1275. Staden nämns redan i Florenslistan från ca 1120 som biskopssäte. Stiftet är klart belagt 1179. Den stora vintermarknaden skall också räknas hit även om dess ålder är omstridd. De arkeologiska belägen för en äldre bebyggelse än mitten av 1200-talet har emellertid nästan saknats.

Numera finns det emellertid några undersökningar, där bebyggelseämningar kan dateras till 1000-1100-tal. Man har velat se två tidiga skeden. I de äldre skedet kan smidesverksamhet konstateras och dateras till 1000-tal. Det senare skedet har utgjorts av en fast strandbunden bebyggelse från 1000-1100-tal. Det som framför allt är viktigt i detta sammanhang är att materialet antyder en bestämd tomtindelning redan på 1100-talet. (Sjösvärd 1987). Till de äldre skedena dateras också ett antal gravar som påträffats utanför domkyrkoområdet vid en undersökning 1985 (Arkeologi i Sverige 1985 s. 288). Det finns också i grävningarna ett tydligt skede 1200-och 1300-tal, som visar på en kraftig aktivitet (Sjösvärd 1987).

Det är alltså tydligt att det finns anledning att diskutera och ta upp på nytt karaktären på den centralort som utsågs till biskopssäte under 1100-talet. Det finns permanent bebyggelse. Det finns en tomtindelning. Hantverk är företrädda.

Norr om Mälaren ligger två andra biskopsorter,

Fig. 21. Mälaronrådet under medeltiden. Efter Atlas över Sverige nr 133-134

Uppsala och Västerås. *Uppsalas* (rapport 3, Lars Redin) betydelse som kyrklig centralort går ned i 1160-talet, då en prost över Tiundaland omtalas här. Centralortskaraktären antyds också av att här uppenbarligen skett myntning. De arkeologiska belägen som framgår både av medeltidsstadens rapport och av de många grävningar som gjorts senare tyder i huvudsak på en urbanisering från 1200-talets tidigare del. I en undersökning av kvarteret Domen väster om Fyrisån, på domkyrkosidan, tyder dock resultaten på att bebyggelse finns under 1100-talet. Om man kan gå lika långt tillbaka på östra åsidan är mera osäkert, men detta har antagits (Syse 1987). I båda fallen har det dock endast varit frågan om en bebyggelse utmed Fyrisåns dåvarande strand. 1100-talsbebyggelsen skulle kunna stödjas av dateringar av gravar i anslutning till kyrkan S:t Per. Det är alltså uppenbart, att det i Uppsala finns ett tidigare bebyggelseskiikt än den högmedeltida staden. Detta skulle kunna kopplas till uppgif

terna om prosten över Tiundaland.⁷

Västerås (rapport 4, Jan Helmer Gustafsson) har varit kyrklig centralort, biskopssäte, på 1160-talet. Det finns en arkeologiskt påträffad kristen begravningsplats som C 14-daterats till 1000-1100-tal. Denna daterings säkerhet kanske kan diskuteras (Redin 1981 s. 41). Under alla händelser har den överlagrats av senare bebyggelse. Det är uppenbart att den kan knytas till en liten bebyggelse utmed ån. Vilken kyrka begravningsplatsen har tillhört är inte känt. De kända kyrkorna har legat mera perifert. Redin diskuterar om begravningsplatsen skulle ha varit knuten till en tidigare biskopskyrka, som sedan under 1200-talet flyttat till den nuvarande platsen. I varje fall vågar man kanske säga att också hör liksom i Strängnäs och i Uppsala avtecknar sig en mindre bebyggelse knuten till vattnet, i detta fall Svartån. Orten får dominikanerkonvent redan 1244. Då har rimligen orten en klar urbaniserad karaktär, även om det arkeologiska materialet i

övrigt inte är särskilt stort.

Enköping (rapport 12, Jan Helmer Gustafsson) klara kyrkliga centralortsbelägg från 1100-talet. Där nämns prost på 1160-talet och det finns två 1100-talskyrkor, Vårfrukyrkan och S:t Ilian-S: Egidii. Den arkeologiska bilden i övrigt ger dock inga antydningar om profanbebyggelse förrän 1200-tal. Det kan naturligtvis bero på undersökningssituationen. De tidigaste urbaniseringskriterierna i skriftligt material ligger kring 1250. Då grundas franciskankonventet och 1250-53 nämns borgare (*cives*).

Av övriga medeltidsstäder, där det finns antydningar om tidig bebyggelse, återstår att kommentera **Södertälje** (rapport 15, Birgitta Broberg). Det nämns en ort Tälje hos Adam av Bremen på 1060-talet. Den nuvarande kyrkan går tillbaka till 1100-talet. I slutet av 1200-talet och början av 1300-talet var Tälje en viktig mötesplats för landets högste, men det är först senast 1378 som vi kan konstatera, att orten kan betraktas som stad. Det tidigaste skedet har emellertid fått en överraskande belysning genom att fragment av en boplats strax nordost om kyrkan kunde grävas ut 1982 och 1983. De äldsta delarna kan dateras kring 1000. Utgrävaren är dock osäker om det varit en permanent bosättning. Det finns också en tidig begravningsplats med skeletten orienterade i öst-väst (Nordeman 1987b). Ett problem i sammanhanget är emellertid kopplingen mellan denna tidiga boplats och den senare medeltida staden. Tyvärr är utschaktningssituationen sådan i Södertälje att det lär bli mycket svårt att någonsin få utrett denna fråga.

Arboga (rapport 2, Anna Järpe) har visserligen varit föremål för ytterligare undersökningar sedan stadsrapporten skrevs, men där har inte den kronologiska bilden ändrat sig. Däremot finns det anledning att hävda att den medeltida staden har varit mindre än vad som diskuteras i rapporten. Arboga är uppenbarligen en 1200-talsbebyggelse. 1285 grundas ett franciskankonvent, 1293 nämns en Gelbricht köpman i Arboga och från 1330 är ett sigill nämnt och bevarat. Invånarna benämns *civis* och *villanus*. En viktig och kanske en smula förbryllande punkt är dock att orten har haft två stadskyrkor och i direkt anslutning till staden en landskyrka, daterad till 1100-tal, en situation som är ovanlig för de högmedeltida städerna. Man kan här jämföra med den diskussion som Anders Andréén för när det gäller de danska medeltida städerna (se nedan 68 f51). Det skulle kunna antyda ett mera komplicerat förstadium för Arboga än vad vi nu med annat material kan beskriva.

Stockholm (rapport 17, Margareta Hasselmo) tillhör också de klara 1200-talsstäderna. Den utvecklar sig efter 1250 och har inom några årtionden nått en betydande storlek. 1289 skrev dominikanerna i en inlaga till påven att köpstaden Stockholm under loppet av några få år blivit folkrikare än flertalet andra städer i vårt land ("*in eadem forensi villa que infra paucos annos plerisque aliis ciuitatibus terre nostre populiosior effecta est*" DS 2 nr 989).

1270 grundades franciskankonventet och 1281 omnämns stadens sigill. De senaste arkeologiska undersökningarna framför allt på Helgeandsholmen (Dahlbäck 1982) har inte ändrat bilden i detta avseende. Däremot har en ny diskussion uppstått om de äldsta befästningar på platsen. Anders Ödman vill i sin nyligen utkomna avhandling hävda, att passagen genom Helgeandsholmen in i Mälaren tidigt har varit befäst och att man skall räkna med att det funnits två befästningsanläggningar här av olika typ innan kastalen under nuvarande slottet byggdes på 1200-talet. Befästningsanläggningarna indikerar dock ingen ny bebyggelse (Ödman 1987).

Örebro (rapport 9, Lars Redin) tillhör också 1200-talsstäderna. Myntus omnämns i Magnus Ladulås testamente 1275. Omkring 1280 omtalas ett annex till Långbro, som anses vara Örebro. 1300 har det antagits att stadsförsamlingen varit självständig. Kyrkans äldsta period har daterats till 1275-1350 och uppvisar arkitektoniska drag som skiljer ut den från andra kyrkor. En omfattande grävning i ett centralt kvarter (Bromsgården), som gjordes 1978, visade på en kontinuerlig bebyggelse, som sträckte sig från början av 1300-talet (Broberg-Hasselmo 1981).

Det finns, såsom rapportförfattaren antar, all anledning att se Örebro som en anlagd stad, knuten till utvecklingen i bergslagarna norr om staden. Platsens betydelse markeras särskilt också av slottet i Örebro. Dess datering är oklar. Kärntornet har ansetts vara från 1200-talet med det är först 1364 som anläggningen nämns första gången i skriftliga källor.

Torshälla (rapport 16, Anna Järpe) får sina privilegier 1317. I början av 1300-talet byggs kyrkan kraftigt ut. Det bör indikera att vid denna tid sker väsentliga förändringar för orten. Den existerar dock innan. Den äldsta kyrkan dateras till 1100-talet. I början av 1200-talet börjar vattenkvarnarna spela en betydande roll. Det är kanske också de som är bakgrunden till staden Torshälla. Orten kan dock inte ses isolerat. Förhållandet till **Eskilstuna** (rapport 16, Anna Järpe) måste också belysas. Inom nuvarande Eskilstuna ligger två tidigmedeltida kyrkor: Fors och Tuna kyrkor. Vid den sistnämnda förlades också johanniterklostret vid slutet av 1100-talet. Spridda bebyggelsepåsar har påträffats vid kyrkorna, men det är oklart om man kan tala om någon tätbebyggelse förrän tidigast på 1400-talet enligt rapportförfattaren. Det har i anslutning till Florenslistan diskuterats om ett Tuna som nämns där varit identiskt med denna Tuna kyrka. Det finns förhistoriska indikationer att det varit en centralbygd av betydelse. Det är möjligt att man skall tolka den tidiga utvecklingen i Tuna som tendenser till urbanisering som avbrutits. Kanske har ställningen övertagits av Torshälla bl a av naturgeografiska skäl, eftersom ån p g a landhöjningen endast är segelbar till Torshälla från tidig medeltid (rapport 16 s. 7).

MELLANSVERIGE

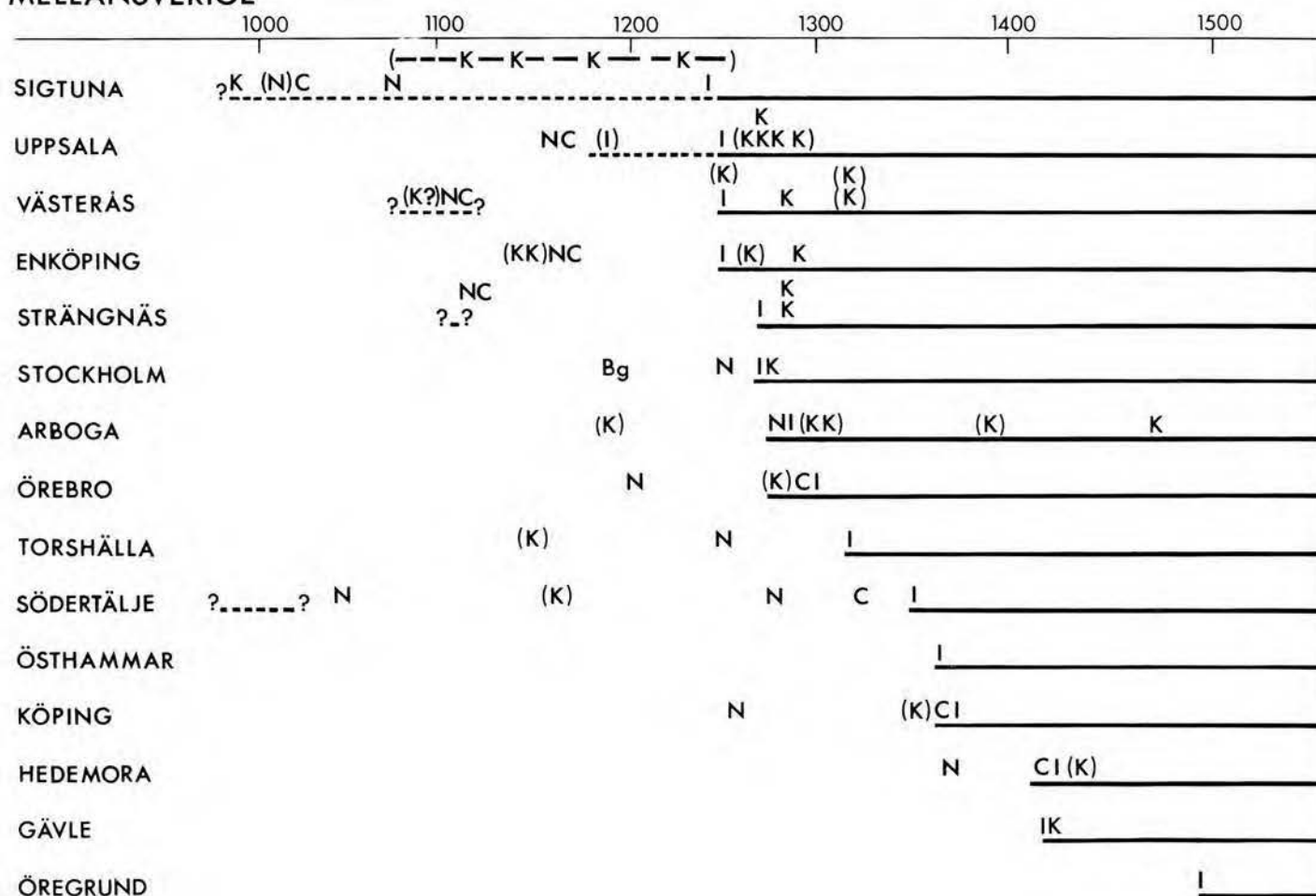

Fig. 22. Urbaniseringskronologi för Mellansverige. För teckenförklaring och anmärkningar se fig. 11

Köping (rapport 11, Catharina Folin) på norra sidan av Mälaren hör till de yngre städerna i området. Det finns inga belägg, vare sig arkeologiska eller skriftliga, att staden skulle vara äldre än mitten av 1300-talet. 1349 nämns ett stadssigill för första gången. De övriga urbaniseringskriterierna är inte särskilt omfattande och betydligt senare. Orten fick aldrig något kloster. Staden ligger i en jordbruksbygd med omfattande lämningar från yngre järnålder. Bl a finns där en storhög som måste beaktas i detta sammanhang. Köping bör ses som ett lokalt centrum, bl a gynnat av kommunikationsförutsättningarna. Det finns uppenbarligen en bakgrund till den medeltida staden i situationen under förhistorisk tid.

Det finns också en liten grupp orter som kan föras till den här gruppen av mellansvenska städer och som ligger norr om Mälaren: *Hedemora*, *Gävle* och *Öregrund-Östhammar*. De tillhör alla den senare medeltiden.

Av dessa kan man säga att det finns en direkt koppling mellan *Hedemora* (rapport 8, Catharina Folin) och Mälarenområdet. Hedemora var den första staden i det egentliga Bergslagen. 1446 får orten rätt till marknad varje lördag och 1459 får den rätt

att begagna halv stadsrätt. Den nuvarande kyrkan dateras till början av 1400-talet, men både socken och kyrkoherde nämns redan i slutet av 1300-talet. Som socken har alltså Hedemora existerat i varje fall sedan 1300-talet, men stadsbildningen är senare. Det kan också finnas anledning att diskutera karaktären på staden i sitt äldsta skede. Stadens koppling till bergsbruket och dess utveckling är uppenbar. Det finns ett annat exempel där någon form av stadsprivilegier getts till en bergslag, Norbergs bergslag, Här saknas emellertid själva ortsbildningen (Klackenberg in press). Det är möjligt att det trots allt rör sig om liknande företeelser i Hedemora och Norberg, d v s att tillförsäkra bergsmännen förnödenheter, som man inte själva kunde sörja för. Hedemora har haft en lokal kommunikationsmässig betydelse, möjligen som ett etappmål för trafiken ner mot Mälaren.

Gävle (rapport 62, Gunn-Britt Aagård) tillhör de städer som får sin stadsstatus första gången markerad i Erik av Pommerns skattebok 1413. 1442 nämns borgare och 1446 får staden sina äldsta kända privilegier. Det arkeologiska materialet, som i och för sig är mycket litet, ger ingenting utöver detta. Någon säker datering på den äldsta kyrkan

finns inte. Man har endast antagit att den är en 1400-talskyrka. Gävles tillkomst bör i enlighet med nu befintligt material förläggas till omkring 1400. I området innanför staden finns dock centrala platser, som bör beaktas när man diskuterar urbaniseringen i området. Rapportförfattaren visar på byn Vall i Valbo socken, där en kungsgård skall ha legat. I Valbo låg också den äldsta kända kyrkan i Gästrikland.

Öregrund och Östhammar (rapport 63, Sverker Söderberg) förs ofta ihop och det inte utan grund. Den äldsta staden är Östhammar I (Gammelbyn), som rapportförfattaren kallar staden. De äldsta bevarade privilegierna är daterade 1368. Genom uppgründning av hamnen begärde man att få flytta, vilket beviljades 1491. Borgarna fick privilegier för en ny stad på Öregrunds näs. Staden förde en vacklande tillvaro, än med privilegier, än utan. Redan i början av 1500-talet nämns Östhammar igen. 1539 utfärdar Gustav Vasa de äldsta kända privilegierna för Östhammar II. Uppgifterna är således magra. Författaren ser dock Östhammar I som ett led i en utflyttning mot kusten av funktioner, som funnits i området. Från resultat av arkeologiska undersökningar har han dragit slutsatsen, att det funnits en vikingatida bosättning och en handelsplats på Börstilsåsens smalaste ställe vid Ed. Denna skulle enligt författaren kunna vara en föregångare till Östhammar I. För både denna stad och Öregrund har sjöfarten varit en viktig grund. Järnet från inlandet har i varje fall under sent 1400-tal och 1500-tal spelat en viktig roll. Kanske man också skall peka på handeln norrut och mot andra sidan Östersjön.

Det är en intressant bild som vi får av urbaniseringen i Mellansverige. Det finns anledning att återkomma till den i ett mera jämförande sammanhang. Men den kan sammanfattas på ungefär följande sätt. Det finns egentligen endast en tidigmedeltida stad: *Sigtuna*. Den orten skiljer sig klart ut från den övriga orterna i området. Av de övriga städerna tillhör merparten 1200-talet. De byggs ut under en relativt kort tid och får tidigt en betydande institutionell styrka. Det finns också ett skikt städer, som kan föras till 1400-talet. De ligger dock alla norr om själva Mälaronrådet. Flera av städerna, fr a 1200-talsstäderna, kan emellertid visas ligga på platser med äldre bebyggelse. Också på annat sätt genom skriftliga källor kan tidiga centrala funktioner i vissa fall påvisas, fr a kyrkliga, men också ekonomiska i form av marknader. Trots detta tycks det röra sig om mycket små orter, kanske med embryon till en senare stadsutveckling. De ligger kommunikationsmässigt väl till, något som naturligtvis inte är bundet till en speciell tid.

Kopplingen i övrigt, funktionellt och strukturellt, till det högmedeltida stadsväsendet är ändå fortfarande oklar. Det krävs större material också från omlandet av resp. orter. 1200-talet och fr a dess andra hälft framstår ändå som den centrala urbaniseringsperioden, då alla väsentliga delar av det

mellansvenska stadsväsendet utvecklas. Orsakerna skall diskuteras på annan plats. Det må vara nog att konstatera att genom detta framstår området som speciellt i ett större stadshistoriskt perspektiv.

GOTLAND

I *Visby* (rapport 71, Ragnar Engeström, Waldemar Falck och Hugo Yrwing; rapport 72: 1-2), Gotlands enda stad, kan påvisas ett samhälle under sent 900-tal. Det senaste decenniets undersökningar har gett klara belägg för en vikingatida boplatz utmed stranden från kv Specksrums till kv. Gråbrodern. Det har funnits både flätsverkshus och hus i skiftesverksteknik. Bebyggelsen synes vara permanent. Hantverk har konstaterats. Utanför uppförs de äldsta kyrkorna. Den äldsta synes vara en kyrka av kalksten, kor och långhus, söder om bebyggelsen där den senare belagda kyrkan S:t Hans låg. Denna kommer till under 1000-talets senare del. Kanske är den identisk med den kyrka som Gutasagens Botair från Akeback låter uppföra. Under 1100-talet växer bebyggelsen ut, främst mot öster och mot nordost, d v s mot Klinten. Under detta skede kommer S:t Clemens och S:t Per i anslutning till 1100-talsstadens yttre delar. Under 1200-talets första 25 år expanderar staden kraftigt. Träbebyggelse ersätts i de centrala delarna av stenhusbebyggelse. Dateringarna av dessa underbyggs av dendrokronologiska dateringar. Under perioden och fram till mitten av 1200-talet byggs nya kyrkor eller byggs de gamla om. (Andersson-Westholm 1982 s 173 ff, Westholm 1983 s. 397 ff, Falck 1982 s.185 ff, Swanström i rapport 72⁸, rapport 71) Dominikanerna kommer 1228-29 och franciskanerna 1233. En stark invandring av tyskar sker från slutet av 1100-talet, tydligast manifesterat i det privilegiebrev som biskop Bengt i Linköping 1225 utfärdar för tyska *burgenses* i Visby. 1226 nämns *theutonicus cives in Wisby* (Yrwing i rapport 71).

Visby är alltså senast under 1000-talet en ort med både stark centralitet, markerad av en mycket tidig kyrka och permanent bebyggelse, som går tillbaka till vikingatid. En brytpunkt i utvecklingen kommer omkring 1200, manifesterat framför allt i stenhusbebyggelse och omfattande ny- och ombyggnader av kyrkor.

FINLAND

I det medeltida Finland fanns sex städer: *Borgå*, *Nådendal*, *Raumo*, *Ulvby*, *Viborg* och *Åbo*. *Viborg* ligger numera på sovjetiskt område och har därför inte behandlats inom det finska projektet. *Ulvby* har inte heller givits någon särskild behandling. Orten existerar inte längre som stad. När de finska städerna sammanfattas kommer emellertid för fullständighetens skull både *Viborg* och *Ulvby* att kommenteras.

FINLAND

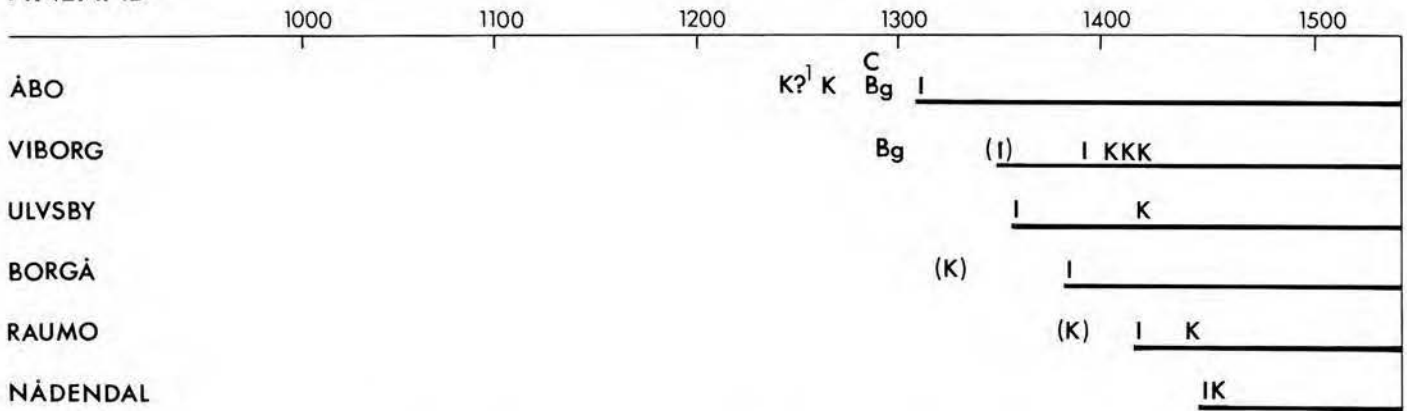

Fig. 23. Urbaniseringskronologi för Finland. För teckenförklaring och anmärkningar se fig. 11

Åbo (finska projektet, rapport 3, Aki Pihlman och Juhani Kostet) var den äldsta staden i Finland, med det råder fortfarande vissa delade meningar om stadens äldsta period under 1200-talet. Åbo hade som biskopsort flera föregångare och också beträffande dem finns olika dateringar. I rapporten har hela denna diskussion utförligt sammanfattats.

Det första biskopssätet etablerades i Nousis efter mitten av 1100-talet. Enligt den av de flesta omfattade uppfattningen flyttade biskopen till Korois vid Aura å 1229. Det var ett väl utvecklat område. Koncentrationen av kyrkor och byar runt Korois är värt att notera (rapport 3, s. 64, Gardberg 1973, karta s. 37). Biskopssätet i Korois är klart dokumenterat genom arkeologiska undersökningar. Det är emellertid viktigt att konstatera att intill detta låg en stor boplats. Eftersom den ännu inte är publicerad är dateringen fortfarande något oklar. Men det rör sig om en sen järnålders- och medeltida boplats.

När sedan nästa steg tas till det nuvarande Åbo är omdiskuterat, men huvuddragen kan dock skönjas. På Unikankare kulle, ca 1 km väster om Korois, låg, kanske i mitten av 1200-talet, en träkyrka. Tidigast i slutet av 1270-talet tillbyggdes först en sakristia av sten och därefter ett rektangulärt långhus av tegel. Under senare delen av 1280-talet tillbyggdes ett femsidigt kor. 1300 omnämns domkyrkans invigning men domkapitlet samlades i Unikankarekyrkans sakristia redan 1296. Vid det laget har naturligtvis biskopssätet flyttats hit. Det har antagits att det sker i slutet av 1280-talet. Ungefär samtidigt börjar de äldsta delarna av borgen att byggas, dock ca 3 km längre ner utmed Aura å.

Huruvida kyrkan hade någon bebyggelse omkring sig i sitt äldsta skede är omstritt. Gardberg har antagit, att träkyrkan hörde samman med en tysk handelskoloni. Redan när stenkyrkan började uppföras skulle här ha funnits en relativt omfattande bebyggelse (Gardberg 1973, s. 81). Arkeologiskt är detta inte belagt. Det finns dock efter en undersökning av lämningarna efter en numera försvunnen sjö, Mätjärvi, som visar på förändringar

efter 1260 anledning att tro att det finns en stark mänsklig påverkan i området. Redan 1249 nämns ett dominikanerkonvent, men om det ursprungligen låg i Korois eller nere i Åbo är okänt. 1303 kallas i varje fall Åbo för stad. 1309 betecknas orten som *civitas*, men först 15 år senare nämns borgmästare och råd. Slutsatsen blir att åren mellan ca 1280 och 1300 är tiden för Åbos urbanisering.

Viborgs urbaniseringstidpunkt är oklar. Borgen dateras till 1293, men den föregås av en äldre borg eller befäst plats, som undersökts under senare år av sovjetiska arkeologer. Det finns också andra indicier för en tidig centralortsbetydelse, nämligen en Vi-plats samt en ö som på en 1600-talskarta bär namnet "Gamla Viborg" (muntl. medd. Markus Hiekkänen). 1336 omtalas Viborg som *civitas*. *Civitas* kan dock knappast här ha betydelsen stad, men det var en plats där de revalska borgarna fick bedriva handel. Först i slutet av 1300-talet blir kriterierna tydliga. 1392 tillkommer ett dominikanerkonvent. 1403 kallar Erik av Pommern orten för köpstad. Tidigast detta år tillkommer dessutom ett franciskankonvent (Kuujo 1977 s. 152 ff). Det är intressant att notera att det blev två tiggarmunkkonvent i Viborg. Under senare hälften av 1470-talet fick dessutom staden en stadsmur. Staden låg i direkt anslutning till borgen. Innan Viborg blev stad kallades invånarna *castrenses*. Ståthållarna på borgen hade stort inflytande över staden (Kuujo 1977 s. 152 ff, Gardberg 1981 s. 16 f).

Ulvsbys äldsta kriterium är från 1348, då beteckningen *villani* används om invånarna, vilket tyder på att orten var urbaniserad. Några år innan, 1344, omtalas ett S:t Gertruds gille. Staden flyttades 1558 (Kuujo 1977 s. 150, Gardberg 1981 s. 18 f). Stadsområdet har lokaliserats och delvis arkeologiskt undersökts. Fyndmaterialet bekräftar den datering av staden som gjorts på grundval av annat material. (Pihlman 1984).

Därnäst i ålder kommer *Borgå* (finska projektet, rapport 1, Markus Hiekkänen). Första stadskriteriet stammar från 1387. Det finns uppgift från 1327 om en kyrkoherde här, varför det då måste ha fun-

Fig. 24. Finland under medeltiden

anses vara färdig i mitten av 1400-talet men har föregåtts av en äldre och mindre stenkyrka. Med tanke på myntfynd antas denna kunna gå ner i 1300-tal. Omedelbart norr om stadsbebyggelsen ligger Stora Borgbacken. Denna borgs datering är mycket oklar. Den nämns inte under medeltiden. Det arkeologiska materialet säger ingenting i detta avseende, men man har velat föra ner borgens tillkomst till 1100-1200-talen. En intressant fråga härvidlag är förhållandet mellan staden och borgen. Några forskare har sett staden som tillkommen på borgens mark. I varje fall kan man konstatera att flera vägar möts på platsen för staden.

I väster tillkom i början av 1400-talet *Raumo* (finska projektet rapport 2, Markus Hiekkanen). Staden nämns första gången i Erik av Pommerns skattebok 1413. De äldsta kända privilegierna är från 1442. Rapportförfattaren har påpekat de mycket få fynden från järnåldern i området. Det är svårt att se någon kontinuitet från järnålder in i historisk tid. Några belägg på bebyggelse före 1400 finns inte heller. Helga Trefaldighets kyrka har diskuterats härvidlag. Stenkyrkan föregås av en träkyrka, som ibland förs till 1300-talet. De mynt som påträffats kan dock inte föras längre tillbaka än 1400-talets början. Stadens datering kring 1400 tycks således på grundval av nu befintligt material förefalla riktig. En viktig omständighet är att i Raumo tillkommer ett franciskankonvent senast 1449. Det är ett av de mycket få senmedeltida franciskankonventen inom det medeltida Sveriges gränser.

Nåddendal (finska projektet, rapport 4, Markus Hiekkanen, ännu ej publicerad) tillkom i anslutning till birgittinerklostret, som invigdes 1462 efter att ha flyttats hit 1443, sedan arbetena påbörjats på annan plats 1438. Klosterprivilegierna innehöll också själva stadsprivilegierna. Borgare omnämns 1452 och rådet 1457. 1465 nämns en stadsfogde. Någon tvekan om hur urbaniseringen skall dateras finns knappast. Urbaniseringen kom i gång relativt snabbt redan i början av 1450-talet.

Stadens fullständiga beroende av klostret är också uppenbar. Man kan jämföra med Vadstena, som också växer fram kring ett birgittinerkloster.

Noter

1. I sin avhandling *Ränderna* går aldrig ur, publicerad efter rapporterna, har Leifh Stenholm bl a behandlat stadsutvecklingen i Blekinge (1986, s. 149 ff.)
2. Den bebyggelse- och befolkningshistoriska bakgrunden till de halländska städernas utveckling har senast behandlats av Redin 1986.
3. Beträffande stadsutvecklingen i Östergötland mera i detalj se Hasselmo 1988.
4. I förhållande till vad som sägs i rapport 30 innebär detta en förskjutning nedåt i tiden på ca 50 år för denna nivå (Hasselmo 1988).
5. De senaste grävningarna redovisas i Tesch 1987.
6. Namnet är belagt först 1612 (rapport 6 s. 12). Gertrudsnamnet knyts i regel till senmedeltida stiftelser. Det är inte möjligt att säga om namnet i detta fall är tidigt eller senare tillkommet.
7. Den senaste arkeologiska och historiska forskningen kring Uppsala presenteras i en rad uppsatser i *Från Östra Aros till Uppsala. Uppsalas stads historia VII*. Stockholm 1986).
8. Dateringarna av kyrkorna i Visby är omstridda. Här har jag följt de som givits i Swanströms uppsats i rapport 72:2, där framför allt kyrkokomplexet S:t Per och S:t Hans utreds, men där också en diskussion om kyrkorna i förhållande till stadsutvecklingen förs. En annan uppfattning redovisar Lena Thunmark-Nylén i samma rapport. Hon vill dels förlägga flera kyrkor till 1000-talet i Strelows och Spegels anda, dels hävdar hon att Botairs kyrka är identisk med Drotten. Se även Ola Kyhlbergs uppsats i rapport 72:1

ANDRA CENTRALA ORTER

Vi har hittills koncentrerat oss på de orter som behandlats av projektet. Som redan framhållits är detta inte den kompletta bilden av den medeltida urbaniseringen. Det finns inte här någon möjlighet att göra en total redovisning av andra orter och diskussionen kring dessa. Vi får i stället nöja oss med en exempelsamling. I den svenska rapporten till det nordiska historikermötet i Trondheim 1977 (Andersson 1977, även rapport 7) gjordes en översikt över äldre handelsplatser från Helgö och framåt. De som behandlas är Helgö, Birka, Paviken, Eketorp, Sankt Olovs hamn och Kyrkbyn, dvs både förhistoriska och tidigmedeltida platser. Kring dessa har sedan rapporten till Trondheim gjordes kommit ytterligare litteratur, men den samlade bilden torde inte ha ändrats på något avgörande sätt. Med utgångspunkt i den redovisningen men med vissa kompletteringar och justeringar kan följande sammanfattning göras.

Allt sedan undersökningarna startade för nu drygt 35 år sedan har *Helgö* ofta förekommit i den stadshistoriska diskussionen. De har redovisats i en rad arbeten både av undersökningsledaren W Holmqvist och andra (bl a Holmqvist 1962, 1967-68, 1968, 1973, 1974, Excavations at Helgö I-VIII, A.Lundström, 1968, Fritz 1970). *Helgö* ligger strax väster om Stockholm, inte långt från Björkö, platsen för Birka. Det man funnit på *Helgö* är en plats med ett mycket omfattande hantverk, framför allt metallhantverk. Handelskontakter kan påvisas med ett stort område, framförallt kring Östersjön. Platsen har varit utnyttjad från romersk järnålder fram till 1000-talet med en viss koncentration till 400-600-talen. Här har alltså funnits en starkt specialiserad hantverksverksamhet, som uppenbarligen varit inriktad på avsalu i betydande utsträckning. Vissa drag som karakteriserar senare tiders tätorter och städer finns alltså redan här. Närvaron av specialiserat hantverk och en omfattande handel visar detta. Hur dessa verksamheter varit organiserade är okänt. Det är också tveksamt om *Helgö* haft lokala centralortsfunktioner. Det finns knappast belägg för en marknad med dagligvaror som spelar en viktig roll i de senare städernas ställning inom sina regioner. Under alla händelser bör man tänka sig *Helgö* som en del i en helt annan ekonomisk struktur än den de senare städerna växer fram i. Bebyggelsemässigt tillhör *Helgö* uppenbarligen en helt annan tradition än den som sedan blir genomgående i de senare tätorterna med deras täta bebyggelse.

Birka (Arbman 1937, 1938 och 1956, Ambrosiani m fl 1973) intar en särställning genom att orten finns omnämnd i en skriftlig källa: Rimberts berättelse om Ansgar. Genom det arkeologiska materialet, i huvudsak härrörande från gravfälten, kan vissa funktionella kriterier påvisas. Hos Rimberty nämns *negotiationes* och föremålsbeståndet visar rikt utvecklad handel och hantverk. De senaste

årens fynd av en hamnplats med brygganläggning hör hit (Ambrosiani m fl 1973). Topografiska uppgifter finns också i Rimberts text. Orten kallas *vicus*, som ligger i anslutning till en *civitas* (borg). Arkeologiskt kan Birka beläggas som tätort, även om själva bebyggelse bilden är mycket fragmentariskt känd. Av Rimberts text framgår också rättsligt-administrativa kriterier. I Birka finns en kunglig representant kallad *praefectus* och ett ting, *placitum*. Om befogenheterna endast omfattar Birka eller sträcker sig utanför Birka framgår inte.

Länge betraktades Birka som en isolerad och främmande företeelse. Det finns emellertid en annan uppfattning. Björn Ambrosiani hävdar på grundval av fornlämningsbeståndet och dess tyngdpunkt i yngre järnålder, att Birka också hade en lokal marknadsroll (1970 s 59). Det finns alltså enligt honom anledning att betrakta Birka som centralort för ett område, vars utsträckning dock ännu är oklart. I första hand har det då varit handels- och hantverksfunktionerna som varit väsentliga. Dess roll som administrativ centralort är däremot tveksam.

Helt inom förhistorisk tid faller också *Paviken*, belägen strax norr om Västergarn på Gotland, inte långt från Visby. Här finns en av de bästa naturhamnarna på Gotland. Vid undersökningar av hamnplatsen påträffades en mängd material som visade att området började utnyttjas under 700-talet e Kr och upphörde att användas ca år 1000. Utgrävaren Per Lundström har urskiljat tre huvudaktiviteter: varvsverksamhet, hantverk i form av smide, bronsgjutning och smycketillverkning samt handel. Lundström ser *Paviken* som en föregångare till Visby. Det är dock ännu svårt att uppfatta *Pavikens* lokala roll liksom frågan ännu står öppen om här fanns en permanent bosättning, även om det relativt omfattande hantverket skulle kunna tyda på detta (Lundström, P 1968, 1976, 1981 a).

På Öland ligger *Köpingsvik*. Även denna boplatz, som i tid sträcker sig från 900-tal till 1200-tal, har legat i anslutning till en hamn. Förutom påvisbara bebyggelse lämningar har också fynd gjorts, som indikerar handel och hantverk, bl a metall- och benhantverk. Av intresse är förekomsten av ett skurverk för kalksten. Undersökningsledaren U E Hagberg har velat se detta som en antydning att *Köpingsvik* var centrum för den öländska kalkstenshandeln (Hagberg 1972-73, 1975). Materialets litenhet, i varje fall att döma av det som hittills publicerats, gör det svårt att ta ställning till ortens karaktär under en så lång period det här gäller. Att orten i varje fall i slutet av den aktuella perioden haft viss betydelse visar den stort anlagda kyrkan.

Av annorlunda karaktär är den tätbebyggelse som ligger inom *Eketorps* borgs murar på södra Öland. Den yngsta bosättningen, som tar sin början i slutet av vikingatid och varar fram till omkring 1300 och som alltså är samtida med *Köpingsvik*, visar klara spår av handel och hantverk. Topogra-

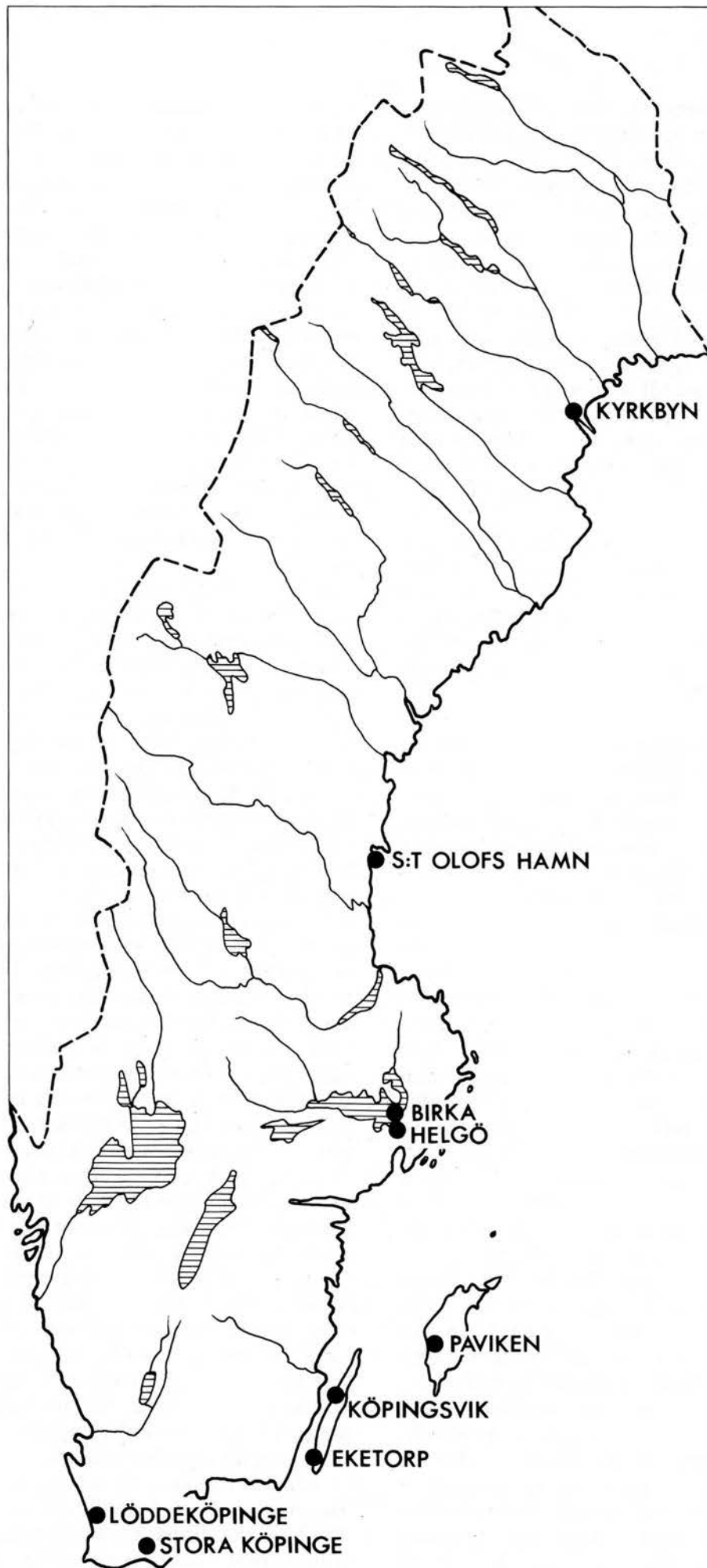

Fig. 25. Tidiga handels- och hamnplatser, som nämns i texten

fiskt har man konstaterat framför allt husgrunder men också gator och torganläggningar. För bebyggelsen har de perifera delarna av borgen utnyttjats medan det centrala partiet lämnats öppet. Stommen i planen består av gator, som löper radiellt från den centrala platsen. Vid gatorna ligger de i rader grupperade husgrunderna. I husen finns inga eldstäder. Den enda, som påträffats innanför murarna, återfinns i ett särskilt kokhus (Stenberger 1974 a, b, Borg 1976 a, 1976 b). Platsens funktion sett i sin helhet är väl inte klarlagd, men M Stenberger, som ledde undersökningarna till sin död 1973, konstaterar i en av sina sista uppsatser, att Eketorp under sin blomstringstid under 1100- och 1200-talen varit en betydande handelsplats, vars handel mera varit riktad utåt än inåt ön (1974 b, Eketorp. The Setting).

De platser som nämnts ovan från Öland och Gotland är inte de enda som varit föremål för diskussion. Det finns flera exempel på medeltida handelsplatser och hamnar, även om de arkeologiskt är mycket litet undersökta. Under den senaste tiden har sådana studier tagits upp av Dan Carlsson på Gotland (Blomqvist 1972-73, 1974, Hansson 1967, D. Carlsson 1988).

Också utmed norrlandskusten har arkeologerna under de senaste åren studerat ett antal platser, som kan vara av intresse i detta sammanhang. Undersökningssituationen är emellertid mycket olikartad, varför mera vittgående slutsatser knappast kan dras (för bosättningar vid Bottenviken se Wallerström 1982, 1982/83, 1987 och Sundström 1984).

I Hudiksvalls skärgård ligger Drakön, på vars sydöstra sida *Sankt Olovs hamn* återfinns. Undersökningar där har visat resterna av en bebyggelse, som preliminärt daterats ha varat från 1200-tal till 1400-tal. Lämningar av bryggor och andra fasta konstruktioner visar på en hamnplats. Längre från hamnen har ytterligare byggnader påträffats. Därtill kommer en krykogård, där det under medeltiden stått ett kapell av trä. Bebyggelsen synes vara löst grupperad. Någon tätbebyggelse har inte konstaterats. Fyndmaterialet, som redovisats, har närmast anknytning till fiske. Andra föremålsgrupper är för få för att några bestämda slutsatser skall kunna dras (Huggert 1974, 1976, Lundström 1981 b).

Ett annat exempel har påträffats betydligt längre norrut. I Piteå ligger en bit från kusten vid en av Piteälvens igenslammade sidogrenar Kyrkbyn. Här uppfördes vid mitten av 1330-talet ett enkelt kapell i närheten av älvens dåtida mynning. Den ersattes i början av 1400-talet av en kyrka närmare kusten, eftersom landhöjningen skall ha gjort platsen svårtillgänglig för sjöfarare. På den här platsen har vid undersökningar 1969-73 påträffats konstruktioner av olika slag: grunder till timrade hus med eller utan eldstad, gropar dels tolkade som gropus, dels utgörande materialtäkt, separata härdar, till synes friliggande golvkonstruktioner av trä, lera eller packad sten samt slutligen äldre ansamlingar av sten, kulturljord eller sand. Tre byggnadsskeden

har kunnat konstateras. Fyndmaterialet tyder inte på att det är en samisk boplats, även om föremål av samiskt ursprung inte helt saknas. Det finns spår av metallhantverk, glas, stengods och mynt. Utgrävaren Kjell Lundholm drar den slutsatsen att det rör sig om en handelsplats med hantverksinslag, som förmodligen är äldre än missionskedet. Med hjälp av bestämning av nivåförhållanden antar Lundholm - försiktigt - att det rör sig om en hamnplats nyttjad redan på 1100-talet. Han påvisar att det funnits ett rikt beteslandskap, och i kombination med metallhantverk, glaset och stengodset skulle detta visa på något förmer än bara en tillfällig marknadsplats för köpenskap från öster eller söder (Lundholm 1976, 1978, Andersson 1977 s 95 ff, rapport 7 s 7 ff). Den kommersiella aktiviteten anses dock av Thomas Wallerström knappast kunna knytas till tiden före 12-1300-talen (Wallerström 1982, 1982/83).

Bland de orter som beskrevs ovan är Köpingsvik på Öland. Köpingorterna över huvud taget har spelat en stor roll i diskussionerna. I huvudsak finner vi köpingnamnen i Skåne men de finns också på andra ställen. Vid Laholm finns en köpingort och i Blekinge finns en. Inom medeltida svenskt område finns ett köpingnamn söder om Lödöse, Grönköping i Skepplanda socken och ett norr om staden, Köpingen i Fors socken. Därutöver förekommer efterleden -köping i flera svenska städer: Linköping, Söderköping, Norrköping, Jönköping, Nyköping, Köping, Enköping, Falköping samt Lidköping. Vid jämförelser mellan köpingnamnen i de skånska landskapen och de svenska har man velat se bestämda skillnader. De förstnämnda ligger genomgående 2-5 km från kusten. Ingen av dem blir en högmedeltida stad. Däremot uppträder sådana i deras närhet. Ett liknande svenskt exempel skulle vara de som ligger norr och söder om Lödöse. Ser man till de svenska orterna i övrigt kan man ändå konstatera att de städer som har efterleden -köping trots allt som städer är mycket olika kronologiskt sett. Lidköping är mycket klart senmedeltida. Det finns inga belägg att där fanns någon tidigmedeltida aktivitet. Köping är också en senmedeltida stad där det i varje fall ännu saknas belägg för tidiga aktiviteter. Norrköping tillhör också denna grupp, men där möjligen en äldre centralortställning kan anas (ovan s. 49). Däremot är Söderköping och Nyköping mycket intressanta genom de spår av tidig bebyggelse som redovisats tidigare i rapporten och som kan dateras till mitten av 1100-talet och i Norrköpings fall kanske till övergång vikingatid/medeltid. Det är möjligt att dessa tidiga skeden skall kopplas till köpingnamnet.

Läget beträffande de skånska köpingorterna har sammanfattats av Sten Tesch i projektets rapport 45. I Skåne finns 10 köpingnamn, relativt väl spridda runt Skånekusten om än indragna. En viss koncentration finns kring Trelleborg, där inte mindre än 4 köpingnamn återfinns. Arkeologiskt undersökta är endast två, *Löddeköpinge* och *Stora*

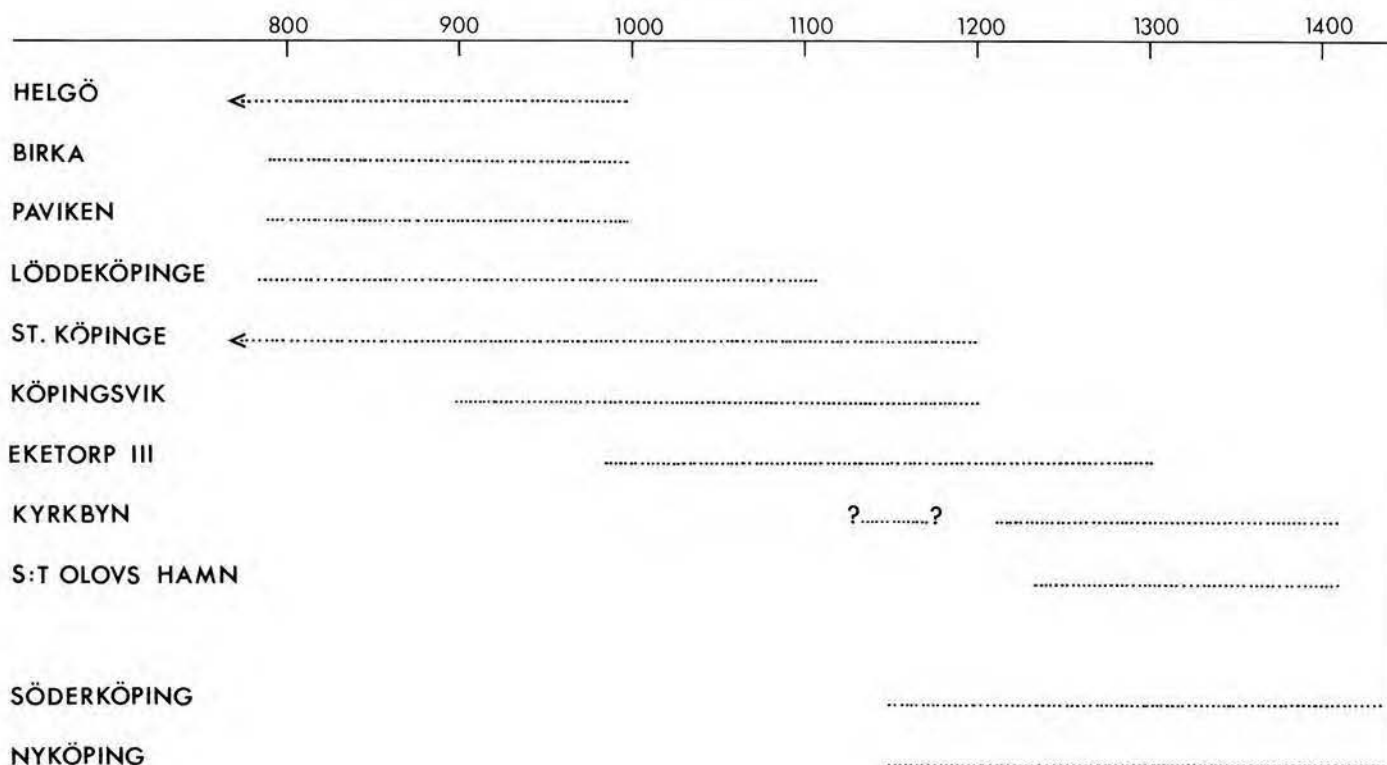

Fig. 26. Kronologin för några tidiga handels- och hamnplatser

Köpinge.

Löddeköpinge är den köpingort, där de mest omfattande arkeologiska undersökningarna gjorts. Olika boplatser har därvid kunnat urskiljas: en säsongmässig handelsplats som dateras till 800-tal med grophus-bebyggelse innanför en halvcirkelvall, en större permanent grophus-bebyggelse från perioden 800 - ca 1100 samt en kyrkogård och träkyrka från 1000-talet och början av 1100-talet. Keramikmaterialet från den första handelsplatsen indikerade intensiva relationer med slaviskt område och andra fynd antydde kontakter med Väst-Europa och södra Norge. Om den senare bosättningen har karaktär av handelsplats är oklart. Intressant är också att det inte gått att etablera någon kontakt mellan bosättningen med grophus och den senare bebyggelse som kom att förläggas kring den 1100-talsstenkyrka som fortfarande finns kvar (Ohlsson 1976, 1980, 1981, Tesch i rapport 45, s. 73 ff).

Undersökningarna i *Stora Köpinge* är av betydligt mindre omfattning. Förutom ett antal gropar av olika slag har man påträffat härdar, skelettgravar och ett grophus. Lämningarna kan dateras till yngre vikinga tid - tidig medeltid. Man har därvid baserat detta på fynd av äldre svartgods i grophuset och avfallsgroparna, dels genom hustypen ett gropshus med en rökugn i ena hörnet. Till detta kommer C 14-dateringar som ligger mellan 600- och 1200-talen (Tesch rapport 45 s 73 ff).

I forskningen har man tolkat dessa köpingeorter olika. Adolf Schüek ansåg att dessa var lokala handelsplatser medan städerna var bundna till den in-

ternationella handeln (Schüek 1926 s 145 ff). Erik Lundberg betraktade dem som direkta föregångare till städerna (Lundberg 1940 s), medan Erik Cinthio har sett en skillnad mellan dessa orter och de tidigmedeltida stadsbildningarna. De förstnämnda var ett uttryck för stormannahandeln, den har varit en samlingspunkt i ett distrikt och haft en öppen och fri handel utåt. Den typ av orter som utvecklade sig till stad "kan däremot ha haft en begränsning av sitt handelsutbyte, samtidigt som den här begynnande importen kanske närmast får ses som tillkommen genom institutionella kontakter och ej en allmän handel" (Cinthio 1975 s 5). En annan syn på köpingeorterna har Johan Callmer, som anser att köpingeorterna är ärkebiskopens ekonomiska stöd-jepunkter (Callmer 1984). Senast har Sten Skansjö behandlat köpingsorterna vid Trelleborg (Skansjö 1983).

Till de här redovisade platserna har knutits vissa ekonomiska funktioner: handel och hantverk. De flesta av dem utom de skånska köpingeorterna ligger vid vattnet. Hamnplatsen har varit viktig. I några fall kan de ekonomiska funktionerna preciseras ytterligare. I Paviken har man bedrivit varvsverksamhet. Köpingsvik kan möjligen ha samband med den öländska kalkstensproduktionen. De norrländska platserna skulle kunna uppfattas som baser för handel och/eller fiske av utifrån kommande.

Några andra funktionella kriterier än de ekonomiska är svåra att påvisa. Tätbebyggelse är hittills endast belagd i Birka och Eketorp. I Löddeköpinge finns en permanent grophusbebyggelse av relativt

stor omfattning från perioden 800 - ca 1100. Överhuvudtaget är det dock ett problem att avgöra i vad mån det rör sig om permanent bebyggelse eller säsongsmässigt utnyttjade platser. Administrativa funktioner finns endast antydda för Birka.

Kronologiskt skulle bilden förenklat kunna tecknas som på fig 26.

Alldeles entydig är väl knappast den bild vi får. Men den skulle kunna tolkas på ungefär följande sätt. Materialet består av tre grupper. Den första upphör omkring år 1000. Den andra sträcker sig från förhistorisk tid till 1100- och 1200-talen och den tredje utgörs av platser som i stort börjar utnyttjas under 1100- och 1200-talen och som sedan i olika former lever vidare under medeltiden. Till den första gruppen hör Helgö, Birka och Paviken och till den andra hör Köpingsvik, Löddeköpinge och Stora Köpinge. Den tredje gruppen består av de norrländska platserna och i den kan man också preliminärt föra in det äldsta skedet i Söderköping och Nyköping. Grupperna representerar troligen inte bara kronologiskt olika skeden utan kanske också olika samhällsstrukturer. Vi skall återkomma till detta i vårt försök att ge en tolkning av urbaniseringsprocessen.

För Finlands del har forskningen velat se två förstadier till den högmedeltida staden, ett som kopplats samman med Birka och således skulle vara 900-talshandels- och hamnplatser. Det andra stadiet skulle vara vad Unto Salo kallar "fornstäder". Ingendera av dessa stadiers platser har varit permanent bebodda. "Fornstäderna" har varit marknadsplatser knutna till jordbruksbebyggelse. Salo anser att "fornstaden" har sina rötter i 1000-talet eller senast i 1100-talet. De fungerade troligen även under 1200-talet, kanske ännu längre. En av de mera kända, Teljä, skulle ha kunnat existera tills Ulvsby kom till vid mitten av 1300-talet. Denna typ av ort kopplar Salo med det finska ordet för stad, "*kaupunki*", som lånades in från svenskan senast mitten av 1200-talet (Salo 1984 s 8 ff, Gardberg 1983 s 179 ff). Både vid Teljä och Rikala i Halikko, en annan ort av samma karaktär, finns indicier på att de varit handelsplatser i en eller annan mening. De borde således vara möjliga att jämföra med köpingorterna. Skillnaden är dock att man på de finska inte påträffat något kulturlager, som skulle indikera fast bosättning. Ett tunt lager tycks dock ha funnits i Rikala, som i varje fall kan visa på någon aktivitet (Salo 1984 s 18). Salo antar att verksamheten upphör när de medeltida städerna tillkommer. Det kan då jämföras med flera av de köpingorter som redovisats ovan på svenskt område och i skånelandskapen.

Vi har uppehållit oss vid orter där man kan påvisa *ekonomiska* centralortsfunktioner. Det finns andra centralortsfunktioner som är viktiga. I tidigare avsnitt har redovisats vissa kyrkliga och världsliga som varit bundna till städerna. I den stadshistoriska diskussionen har man tagit upp strukturer, där inom ett centralområde de centrala funktionerna

varit fördelade på olika platser. Detta har påvisats i Norge och på Island (Helle-Nedkvitne 1977 och Thorlaksson 1977). I Sverige har den mest genomförda undersökningen i detta avseende redovisats i Kalmar stads historia av flera författare (Blomkvist 1979, Hagberg 1979, Hellberg 1979). Det förefaller alltså viktigt att inte bara söka efter ekonomiska centralorter i detta tidiga skede, utan också att söka någon form av centralområden, inom vilka de olika funktionerna är spridda.

Det här avsnittet har endast kunnat bli en antydning om vad som utvecklar sig parallellt med det tidiga och högmedeltida stadsväsendet. Den är fragmentarisk men det beror inte bara på den här framställningen utan också därför att detta är ett ännu så länge relativt lite studerat område. Det gäller framför allt arkeologiskt. Det är troligen så att det först genom fördjupade arkeologiska studier som det blir möjligt att gå vidare.

URBANISERINGEN: FÖRLOPP OCH KARAKTÄR

Inledning

Vi har nu sammanfattat projektrapporternas material och gjort vissa kompletteringar. Vi har också kortfattat sammanfattat forskningsläget beträffande de tidiga urbaniseringstendenser som visar sig i andra ortstyper än städer. Detta material skall nu sammanfattas i ett antal kartor med åtföljande kommenterande text. Som redan tidigare sagts är egentligen urbaniseringen ett för vitt begrepp för den här presentationen. En mer korrekt rubrik skulle vara: Vilken bild av urbaniseringen ger de orter som ingått i projektets genomgång, dvs de orter som under hög- och senmedeltid blir städer i formell mening. En del av dessa har dock äldre anor och speglar också en tidigmedeltida utveckling. I viss mån kommer också vissa av de orter som behandlats i föregående kapitel att föras in i diskussionen för att markera deras plats i urbaniseringsprocessen.

Undersökningsområdet berör som redan framgått tre medeltida riken. Det finns anledning att i fortsättningen göra viss boskillnad mellan städerna från resp. länder. Det innebär att i det här materialet endast Sverige fullständigt redovisas medan övriga länder endast berörs till en del. För Danmarks del blir härvid Anders Andréns avhandling *Den urbana scenen* (Andréns 1985) väsentlig.

För att kunna studera förlopp måste någon form av periodisering göras. Det gäller att därvid försöka lägga gränserna så att de också avspeglar verkliga förändringar. Problem kring detta har bl a tydligt redovisats av Carl Haase i sitt arbete om de westfaliska städerna (Haase 1960).

Andrén har i sin avhandling också behandlat frågorna kring periodisering av urbaniseringsprocessen. För Danmarks del har han tre huvudperioder: 1200, 1200-1350 och 1350-1550. Dessa har sedan delats upp i underavdelningar. Utgångspunkten i hans periodindelning är framför allt kyrkotopografien, en eller flera kyrkor och huruvida kyrkorna var stads- och/eller landsförsamlingskyrkor (Andrén 1985 s.23 ff).

En så detaljerad periodindelning som Andrén kommer inte att användas här, men den som kommer att brukas är snarlik den huvudperiodindelning han använt sig av för Danmark. Här väljs perioderna ca 1000-ca1200, ca 1200-ca 1300 och ca 1300-ca 1500. Sådana gränser kan alltid diskuteras. De närmare motiveringarna kommer att framgå av den fortsatta framställningen. I korthet kan man formulera dem på följande sätt. Omkring år 1000 kommer de första uppgifterna kring de orter som blir de första tidigmedeltida städerna. Någon kontinuitet bakåt har inte kunnat konstateras. Under den första tredjedelen av 1200-talet sker en omfattande förändring i urbaniseringsförloppet. Uppenbara förändringar kan konstateras på redan etablerade orter. Fr o m nu tillkommer nya städer i den högmedeltida formen. 1300 får bilda gräns eftersom den första stora vågen av stadsbildningar vid denna tidpunkt kan sägas vara avslutad.

Förloppet

- 1200 (fig.28)

Den första kartan visar situationen fram till ca 1200. De orter som tagits med på denna karta är de som kan uppvisa både klara centrala funktioner och tätbebyggelse.

Bebyggelsen kan i *Sigtuna*, *Skara*, *Lödöse*, *Lund* och *Visby* med säkerhet föras ner i 1000-talet. När det gäller *Sigtuna*, *Lund* och *Visby* är det klart belagt, att de går tillbaka något eller några decennier före 1000. De senaste arkeologiska fynden i *Kungahälla* tillsammans med uppgiften hos *Ordericus Vitalis* från 1130, där orten räknas till de norska civitates, gör att *Kungahälla* också måste tas med. Senast under 1100-talet har dessa orter flera kyrkor. I den kyrkliga administrationen spelar *Lund* och *Skara* en viktig roll. *Sigtuna* hör också hit om än för en kortare period. *Lund*, *Helsingborg* och *Lödöse* är stödjepunkter för den kungliga administrationen i resp. länder. *Lund* är tidigast belagd som sådan, medan *Lödöse* med säkerhet är det i varje fall från slutet av 1100-talet. Som myntorter framträder *Sigtuna* omkring år 1000 och *Lund* under Knut den stores regenttid (1018-1035). I *Lödöse* började mynt slås i slutet av 1100-talet. Samtliga har troligen varit ekonomiska centralorter i en eller annan mening. Tydligast uttalat gäller detta *Lödöse* och *Visby*.

Dessa orter skiljer sig med nuvarande kunskaper

definitivt ut bland dem som studerats inom projektet. Hos dessa kan man konstatera en kombination av olika kriterier (funktionella och topografiska) som gör att man kan beteckna dem som tidigmedeltida städer.

Men det finns också tecken på en begynnande centralortskaraktär eller belägg på bebyggelse (fig. 27) som daterar sig till denna period från andra orter som projektet behandlat.

I *Söderköping* fanns från mitten av 1100-talet (dendrokronologisk datering 1140-tal) en bebyggelse med inslag av västeuropeiskt svartgods. Någon form av aktiviteter finns även före detta skede I *Nyköping* finns numera undersökningar, som har påvisat bebyggelse från ungefär samma period. Genom nyare undersökningar i *Strängnäs* har även konstaterats bebyggelse från i varje fall 1100-talet. Den äldsta observerade bebyggelsen i *Uppsala* hittills kan föras tillbaka till slutet av 1100-talet eller början av 1200-talet. men kan dock sägas vara kyrklig centralort i varje fall redan 1164 genom den folklandsprost som satt här. Samma förhållande gäller *Enköping*. Biskopssätena har också haft centrala funktioner. Utöver de som vi tolkat som tidigmedeltida städer gäller det *Västerås*, *Strängnäs*, *Linköping* och *Växjö*.

För Skånes del gäller att viss bebyggelse är konstaterad kring *Skanör*. *Vä* och *Tommarp* har i någon mening varit centralorter före 1200, troligen knutna till någon kungsgård. *Tommarp* har dessutom haft flera kyrkor. Där finns också en bebyggelse, som daterats till äldre medeltid.

Till denna bild bör fogas *-köpingeorterna* på skånskt område. De har troligen som nämnts en annan funktion än de orter som blir städer. Förhållandet mellan dessa och stadsväsendet är ett mycket intressant forskningsproblem. De kan dock antas vara en del av den begynnande urbaniseringsprocess vi kan skönja. På svenskt område finns ännu många oklarheter, men orter som t ex *Köpingsvik* bör räknas hit.

Sammanfattar man och gör en jämförelse mellan länderna får man ungefär följande bild. Skåne skall ses i ett danskt perspektiv. Av Andrén framgår att antalet tidigmedeltida städer var ganska stort i Danmark. Han räknar med 17 spridda över hela Danmark så när som på Jyllands västkust. Av dessa finns tre i Skåne. Han räknar då in *Tommarp*, vilket inte gjorts här. *Kungahälla* är ensamt i Bohuslän att representera äldre medeltid, men står inte unikt i ett norskt perspektiv.

I Sverige ser bilden klart annorlunda ut. Här kan man räkna med tre säkra tidigmedeltida städer. Därutöver finns det några som har en bebyggelse men där bilden fortfarande är mycket oklar. Vad som sammantaget ändå kan sägas är att de orter som är mera utvecklade är mycket få. De är spridda över hela undersökningsområdet. Någon regional särprägel är svår att se, även om det är värt att notera, att *Sigtuna* är tämligen ensamt i Östsvrige. Vad som dessutom framgår är att det mot slutet av perioden

Fig. 27. Arkeologiskt konstaterad bebyggelse före ca 1200 i de städer som behandlats av de svenska och finska projekten

finns embryon till centrala funktioner och fast bosättning på flera av de platser där vi senare finner städer. Dessa har hittills framför allt kunnat observeras i Östsverige. Denna observation kan vara helt beroende av forskningssituationen och bör därför tas med en viss försiktighet. Redovisningen här omfattar en lång period och det är möjligt att man inom denna period kan urskilja undergrupper.

1200 - ca 1300 (fig. 29)

Perioden innebär att det högmedeltida stadsväsendet etablerar sig inom undersökningsområdet, om än ojämnt. Man skulle kunna dela upp perioden i två hälfter med en gräns ungefär vid mitten av århundradet för att tydligare se utvecklingen. Det är viktigt att man inte uppfattar gränsen alltför preciserad. Den vill snarare markera ett introduktionsskede än att

Fig. 28. Städer i Sverige och Finland före ca 1200

det sker förändringar vid denna tidpunkt. På grund av källäget kan det vara svårt att avgöra var man skall sätta den egentliga urbaniseringstidpunkten. Det är särskilt tydligt när det gäller de halländska städerna, där för vissa av dem finns antydningar, som skulle kunna tolkas att de existerat som städer vid mitten av 1200-talet eller däromkring.

Vad händer då fram till ungefär mitten av 1200-talet? En stark tillväxt sker av städer i områden som

gränsar till Östersjön. Norr om Mälaren får vi tydliga kriterier i *Uppsala*, *Enköping* och *Västerås*. I Östergötland gäller detsamma *Söderköping* och *Skänninge*, i Småland kuststaden *Kalmar* och utefter Skånekusten *Åhus*, *Ystad* och *Trelleborg*. Hit bör också *Vä* och *Tommarp* föras. Till detta kan också fogas den begynnande expansionen av Skånemarknaden, även om *Skanör* och *Falsterbo* som städer är betydligt senare (Ersgård, rapport 53).

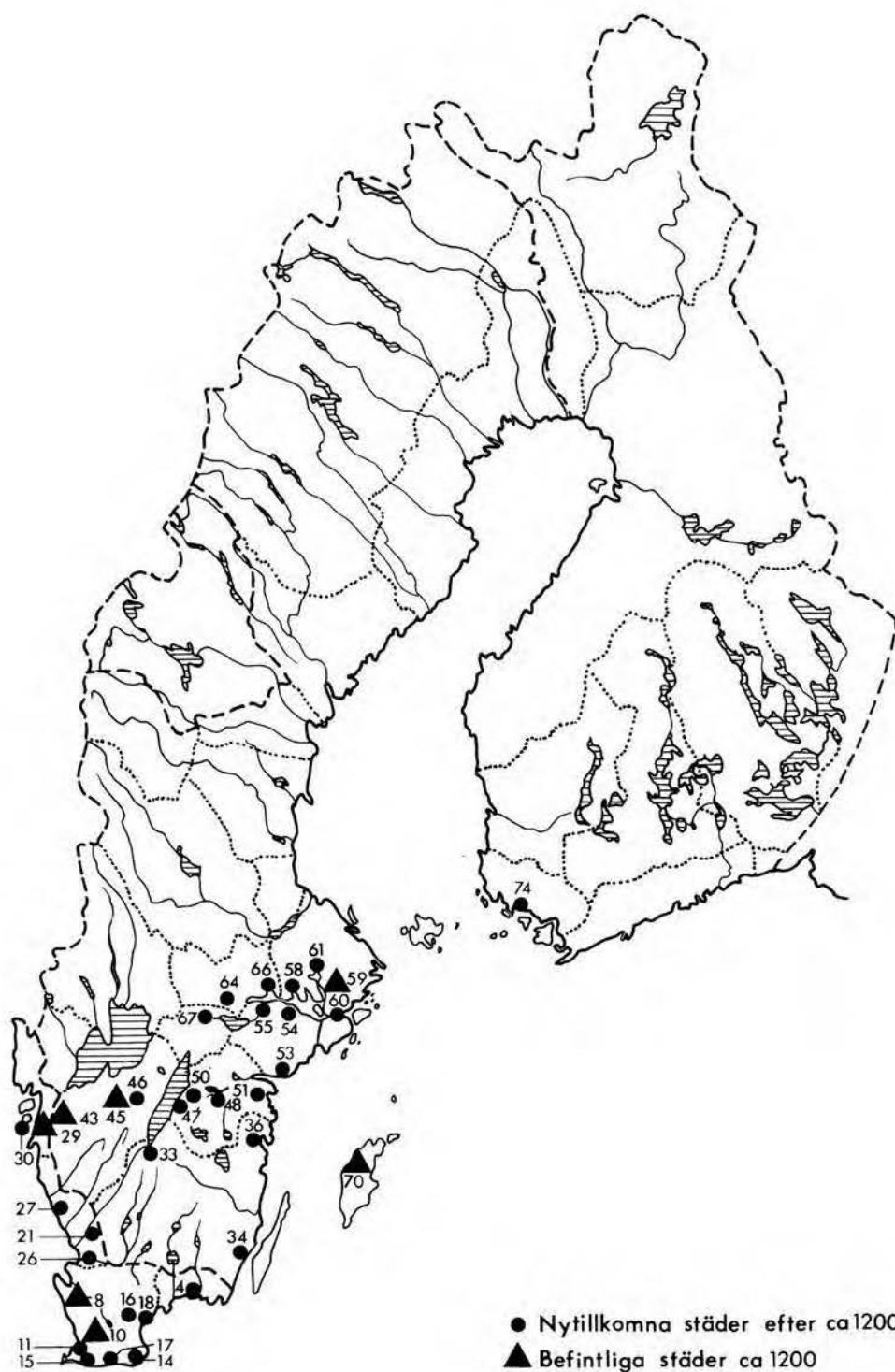

Fig. 29. Städer tillkomna i Sverige och Finland intill ca 1300

I Västsverige sker förändringarna enbart inom ramen för befintliga orter. Man kan särskilt notera att Halland liksom Blekinge på östsidan ännu inte har någon stad. Det är möjligt men inte säkert att *Laholm*, *Övraby/Halmstad*, och *Getakärr* (jfr Andrén 1985, s. 185) kan diskuteras tillhöra perioden kring 1250 och något senare, även om enligt min mening, i varje fall *Laholm* och *Varberg* troligen bör skjutas framåt i tiden (jfr ovan s. 38 ff).

Därtill kommer förändringar i de befintliga tidigmedeltida städerna som tydligt kan konstateras i *Lund*, *Lödöse*, *Visby* och troligen också i *Sigtuna*. I *Lund* har Andrén på grundval av det arkeologiska materialet velat se "en väldig expansion av handeln under första hälften av 1200-talet" (Andrén i rapport 26, s. 90). Det förefaller också vara fråga om en omstrukturering av handeln överhuvudtaget. I *Lödöse* sker en förändring av planmönstret om-

kring 1200 Omkring 1230 börjar stenhus byggas i Visby. I Sigtuna finns tecken på att bebyggelsen koncentreras och får en annan tyngdpunkt än tidigare. I detta sammanhang måste också viktiga dendrokronologiska dateringar i Söderköping sättas in, som visar på att en tidigare glesbebyggelse ersätts av en tätbebyggelse kopplad till introduktionen av äldre rödgoods senast omkring 1210. I Uppsala finns belägg för att något liknande kanske sker.

Man kan också notera att på så gott som samtliga av dessa orter etableras franciskan- och dominikankloster upp vilket visar dessa orters tydliga karaktär av tätorter (fig. 00). Det är också under denna period som beteckningen *civis* för första gången dyker upp som begrepp för invånare i stad (Lund 1207). Kring sekelskiftet 1200 kommer också den äldsta kända stadsrätten (Lund).

Det som händer under senare delen av 1200-talet är följande. Under denna period fullföljs utbyggnaden i Östsvetige. Särskilt påfallande är de många tillkommande städerna söder om Mälaren, medan städerna i det äldre skiktet, som nämnts, låg norr om Mälaren. Ett ovanligt tillskott är Hästholmen med sin eventuella koppling till Alvastra. I detta skede kommer också städer söder om det centrala Östergötland (om man bortser från Kalmar). Det viktigaste tillskottet här är Jönköping med sin centrala belägenhet vid Vätterns sydända. Det är Magnus Ladulås, som utfärdar de första privilegierna. Han är också inblandad i tillkomsten av Gamleby/ Västervik liksom i försöket att grunda en stad vid Berga i Småland 1279, som emellertid kom av sig. Trots detta kan man säga att det svenska stadsväsendet så långt är så gott som helt koncentrerat kring Mälaren och de centrala östgötabygderna. Västergötland har inte fått något tillskott. Det inre av Småland saknar helt städer, även om Berga måste anses vara ett försök. I Finland börjar den äldsta staden Åbo ta form i slutet av 1200-talet bl a genom flyttningen av biskopssätet från Korois.

På danskt område sker det viktigaste tillägget med Malmö. I slutet av perioden får Blekinge sin första stad, Ronneby. I Halland tillkommer kring sekelskiftet 1300 Laholm och troligen Getakärr. Redan tidigare, senast 1264, finns belägg för Övraby/Halmstad. På norskt område återfinns de första indicierna på att Marstrand bör betraktas som stad även om de senaste arkeologiska undersökningarna tyder på att det måste ha varit en mycket liten ort.

Om vi jämför utvecklingen under den här perioden i hela det medeltida Danmark med den i Sverige blir skillnaden påtaglig. Den utveckling som vi ser i Skåne blir inte särskilt isolerad, utan vi kan se den som en del i en mycket stark urbanisering som sker i Danmark överlag (Andrén 1985 s. 27). I Sverige blir emellertid obalansen betydlig. Medan det finns en tyngdpunkt i stadsstrukturen i mellersta och östra Sverige, där särskilt Mälaronrådet framstår tydligt, är den ännu mycket svag i andra områden. Det enda danska område där det finns en

motsvarande svag utveckling är det perifert liggande Blekinge. Kanske också Halland bör räknas som ett sådant.

Ca 1300- ca 1500 (fig.30)

Denna period är en lång period, som i och för sig skulle kunna delas upp. Vad man mera allmänt kan konstatera, när man ser på kartan för svenskt medeltida område, är att områden som inte i någon högre utsträckning var med i urbaniseringens begynnelsekedje nu börjar få städer. Det gäller Finland liksom delarna norr om Mälardalen, men fortfarande berörs inte det egentliga Norrland. Stadsväsendet fylls också ut högst väsentligt i Västergötland och i Småland.

Från en mera generell stadshistorisk synpunkt finns det några nyheter, som är av stort intresse. De halländska dubbelstäderna är såsom tidigare kunnat konstateras något mycket ovanligt i nordisk stadshistoria (ovan s. 00). Vid nära nog alla åmynningar i detta landskap ligger under senare delen av medeltiden två städer. En annan speciell företeelse är de städer som utvecklas kring kloster. I det medeltida Sverige är det två birgittinerkloster som blir stadsgrundande, nämligen Vadstena och Nådendal. Karmeliterklostret i Landskrona är samtida med staden grundningen av staden. Det återstår ännu att diskutera om Landskrona skall betraktas på samma sätt som de nämnda städerna. Kvar står i alla fall när det gäller Landskrona att staden blev en av de få senmedeltida stadsgrundningarna som fick en utveckling som var i nivå med de tidigare tillkomna städerna. På svenskt område är Nya Lödöse, som fick privilegier 1473 och i mångt och mycket övertog Gamla Lödöses roll, egentligen den enda med en liknande stark utveckling.

Den institutionella strukturen

I föregående avsnitt har också för varje region den institutionella strukturen redovisats i tabeller. Därvid har särskild hänsyn lagts vid den kyrkliga. Förekomsten av institutioner av olika slag har naturligtvis intresse i sig men den kan också sägas vara en mätare på ortens betydelse och stabilitet. Det finns därför goda skäl att försöka sammanfatta institutionsstrukturen. Det görs i ett antal kartor. Det blir av naturliga skäl mest kyrkliga anläggningar som redovisas. Underlaget till kartorna återfinns i resp. tabeller som finns i beskrivningarna av varje region. Begreppet institutioner har valts som en samlande beteckning för en rad olika företeelser: kyrkor, kloster, hospital, helgeandshus och kungliga borgar.

Redan i tidigare forskning har flera tagit upp att förekomsten av flera kyrkor på en plats är ett tecken på ortens betydelse och att detta markerar en viss centralitet (Schück 1926, Hyenstrand 1974 s 121). Anders Andrén har gått vidare genom att

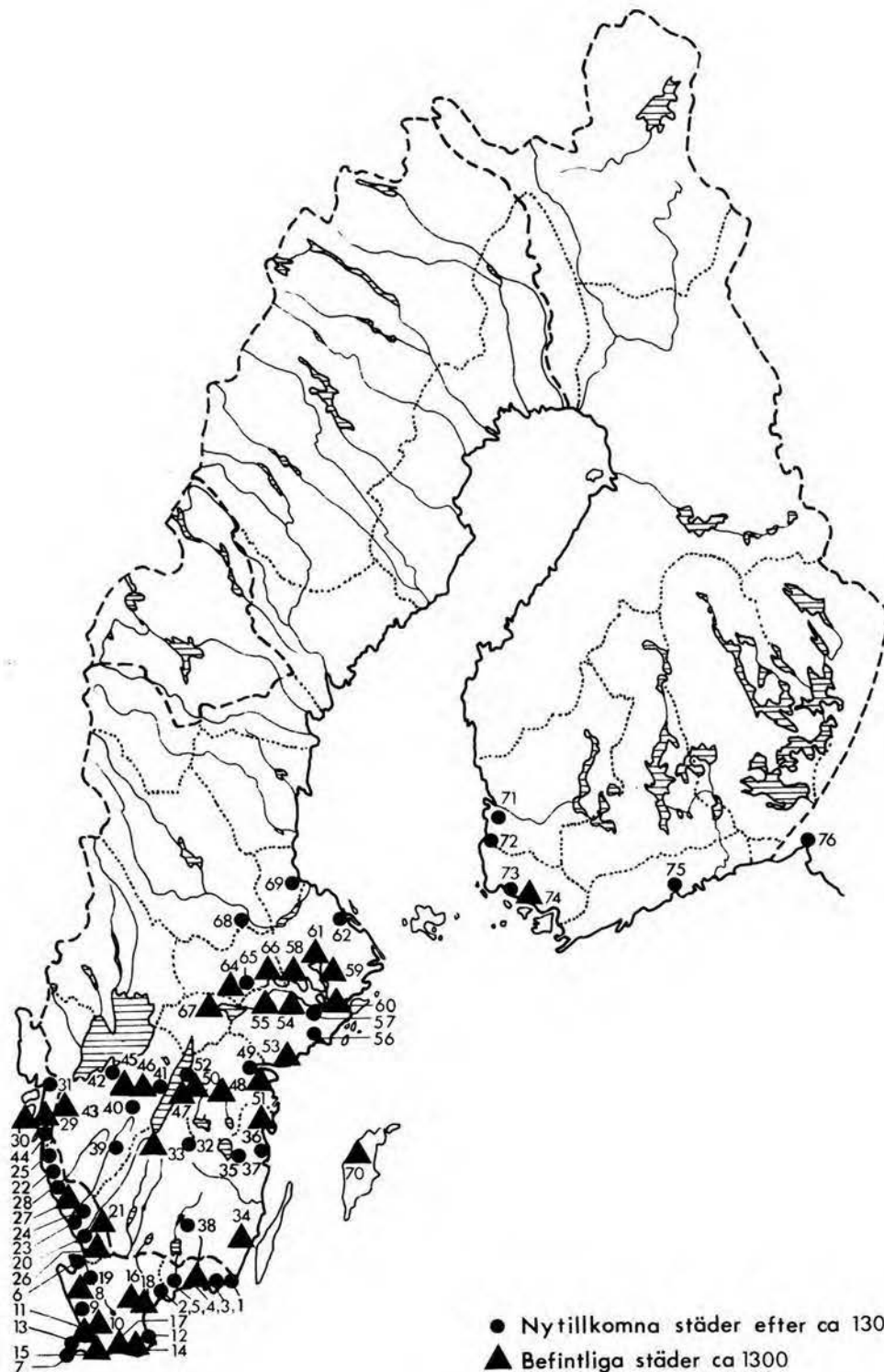

Fig. 30. Städer tillkomna i Sverige och Finland intill medeltidens slut

undersöka om det finns en eller flera kyrkor och om de var knutna till en stadsförsamling eller en landsförsamling. I sin analys använder han begrepp som *öppen pluralitet* (= ort med flera kyrkor, varav någon eller några också har landsförsamling), *sluten dualitet* (ort med två kyrkor, båda med stadsförsamlingar), *öppen och sluten enhet* etc. Han ser också kronologiska skillnader mellan dessa olika grupper. Öppen pluralitet förekommer

endast under det äldre skedet ca 1050-ca 1200 medan t ex enhet, sluten och öppen, först börjar ca 1200 (Andrén 1985, s. 18 ff). Han ser kyrkorna i *Lund* med sin täta placering som ett uttryck för att kyrkorna placerats kring en punkt i landskapet, som har en central funktion. Han använder beteckningen förtätad landsbygd om denna typ av orter (Andrén, 1985, rapport 56). Detta måste i sin tur innebära att platsens centralitet ytterligare höjs

Fig. 31. Städer tillkomna före ca 1300 med två eller flera församlingskyrkor

genom de verksamheter och den ekonomiska styrka som tillförs orten. Förekomsten av fler sockenkyrkor intill varandra inom en stad skulle alltså kunna tolkas att vid tillfället för tillkomsten av de första kyrkorna fanns eller tillkom en centralitet för platsen i fråga. Denna centralitet behöver nödvändigtvis inte manifesteras i en permanent tätbebyggelse. I Skänninge där två av kyrkorna går tillbaka till 1000/1100-tal finns belägg för aktiviteter

vid åövergången, kanske en marknadsplats, men ännu har inte någon permanent bebyggelse från perioden påträffats (Hasselmo 1983 s 35 ff). Fig. 31 redovisar de orter inom projektet som har två eller flera kyrkor i ett tidigt skede. Källkritiskt är detta en något tveksam karta. Kyrkodateringarna är i flera fall oklara. I flera fall finns en 1200-talskyrka bevarad i en eller annan form, medan det är omöjligt att på grundval av befintligt material konstatera

Fig. 32. Städer med kloster intill ca 1250

om den har föregåtts av en äldre kyrka. Här krävs bl a studier av sockenbildningen som sådan för att få ytterligare material liksom undersökning av monumenten i sig.

Kartan med två eller fler församlingskyrkor skulle möjligen kunna kompletteras med några städer till. *Norrköping* har under medeltiden två kyrkor. Rapportförfattaren diskuterar om inte det kan röra sig om två tidiga kyrkor som legat relativt

nära varandra och som båda skulle ligga före stadstiden (Broberg, rapport 50, se ovan s. 49). För att nå säkrare resultat krävs ytterligare undersökningar. I *Uddevalla* kan också två kyrkor ha existerat samtidigt under senmedeltid. Den ena var Bäve sockens kyrka, S:t Michael, och den andra var stadskyrkan S:t Anna, vars tillkomsttid är hölj i dunkel. Här finns två alternativ. Den sistnämnda kan ha tillkommit som en särskild stadskyrka, vid

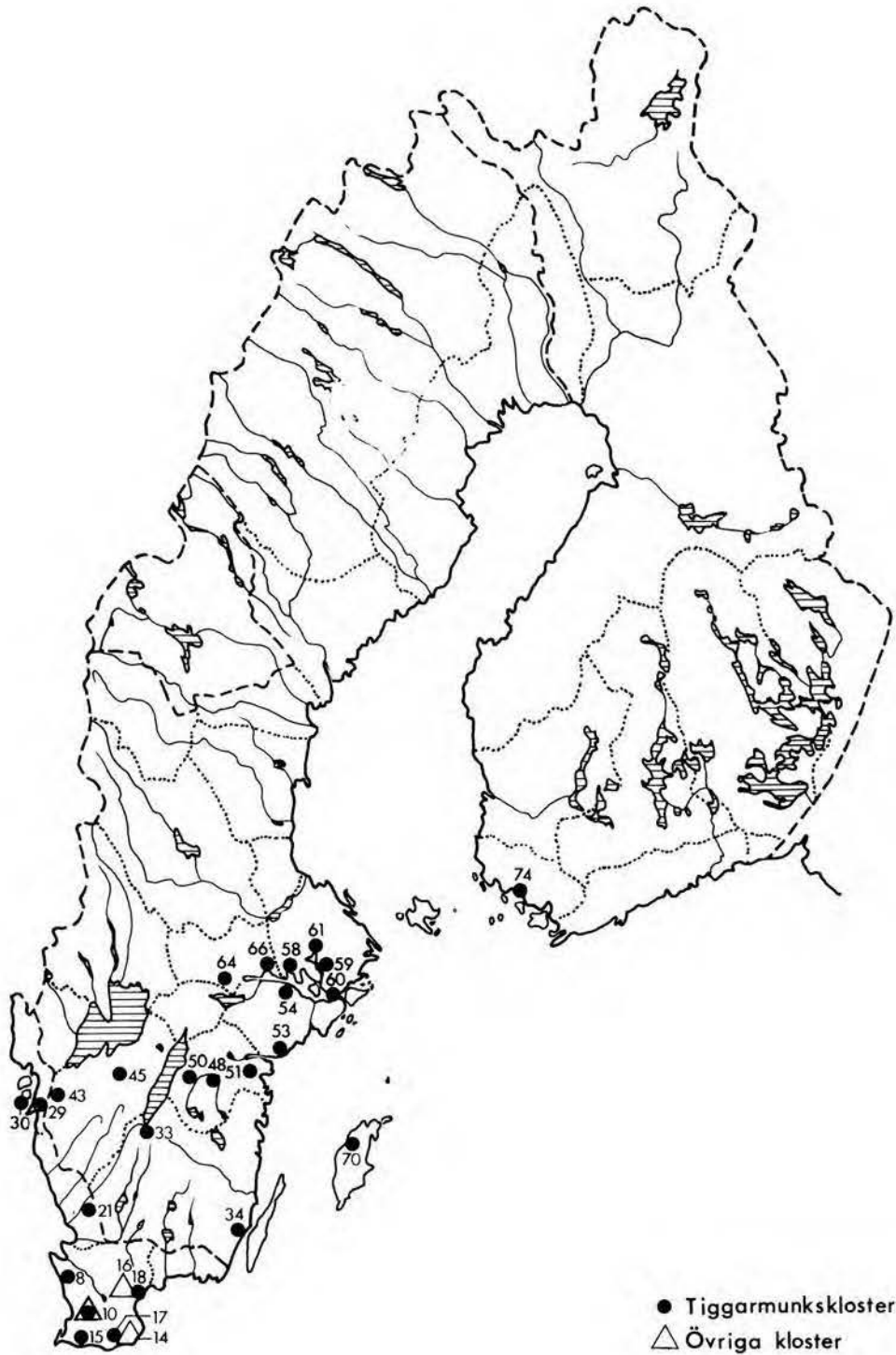

Fig. 33. Städer med kloster intill ca 1300

stadens tillkomst i slutet av 1400-talet, men den kan också ha varit en 1500-talskyrka, som efterträtt S:t Michael. Det finns dock ingen anledning att se detta som en tidigmedeltida situation.

I *Malmö* är det troligt men inte arkeologiskt belagt att det åtminstone en tid rått en liknande situation. I byn Övre Malmö nämns 1269 en kyrka liksom också en kyrka i Nedre Malmö. Den sistnämnda byns läge har identifierats med den plats

vid kusten, där staden Malmö etableras (ovan s. 33). Det finns arkeologiska indikationer på en kyrka vid den högmedeltida ännu bevarade stadskyrkan S:t Petri, som skulle kunna vara lämningar efter kyrkan i Nere Malmö. Det fanns alltså två kyrkor, som låg relativt nära varandra 1269, men om kyrkan i Övre Malmö fanns kvar sedan S:t Petri byggts i början av 1300-talet är okänt (Rosborn rapport 67).

Fig. 34. Städer med kloster tillkomna från ca 1300 till medeltidens slut

Också *Ystad* har haft två kyrkor parallellt. Förutom stadskyrkan som började byggas strax före 1200-talets mitt, fanns också en S:t Nicolaikyrsa, men dateringen för denna är okänd. Det kan vara en kyrka, som tillkommer under senare delen av medeltiden i samband med en utvidgning av staden. Men det har också diskuterats om denna kyrka inte har varit ett kapell med betydligt äldre anor. Det finns emellertid inget arkeologiskt eller dokumenta-

riskt material som hjälper oss avgöra frågan (Tesch i rapport 45).

Klosterkartorna har delats upp på tre, utvisande situationen fram till ca 1250 (fig.32), ca 1300 (fig.33) och för perioden från 1300 till medeltidens slut (fig.34). Under de första perioderna är det franciskaner och dominikaner som förekommer med sina kvinnliga ordensmotsvarigheter. Efter- som sådana kloster ofta är tidiga kriterier stämmer

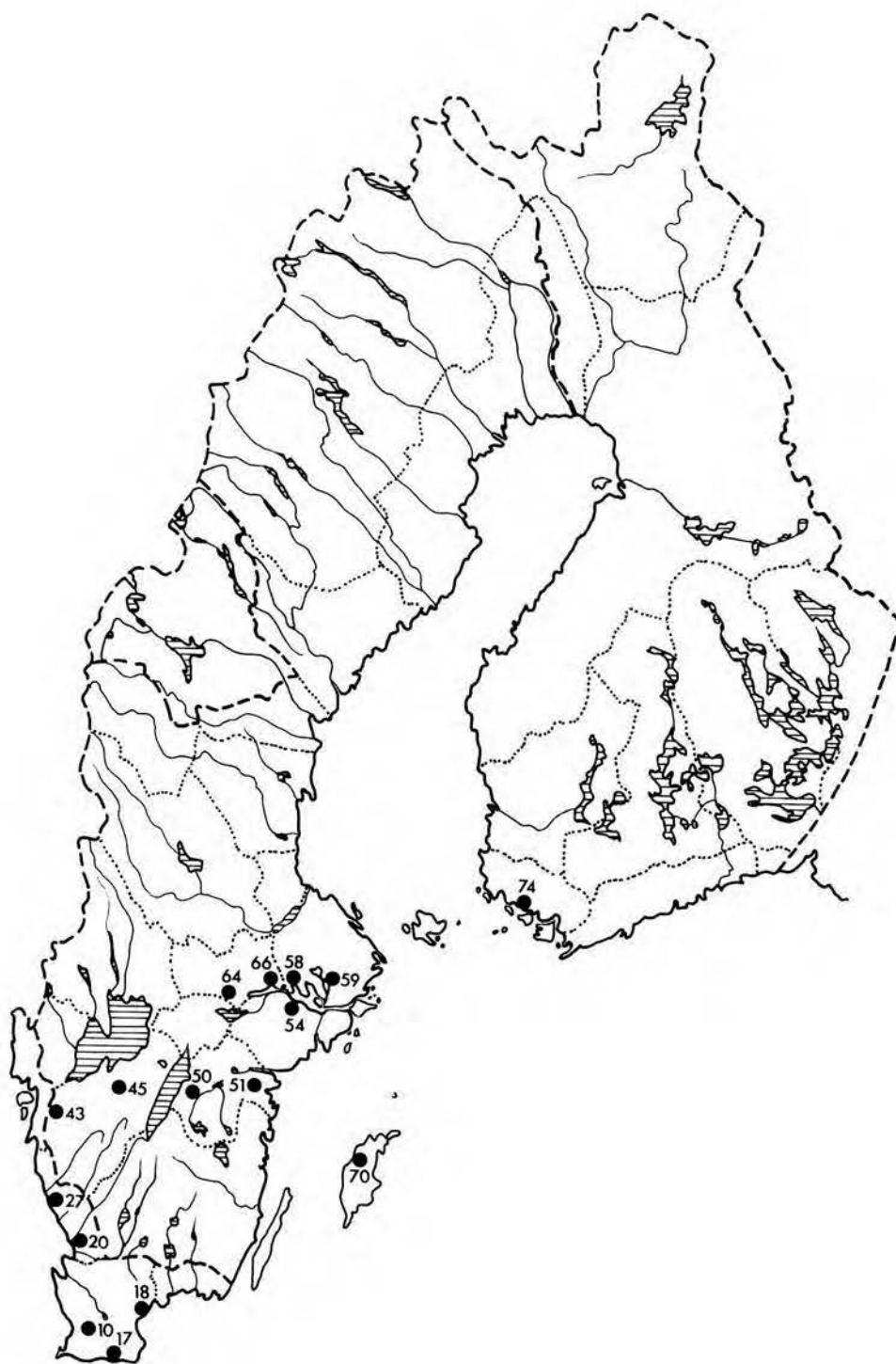

Fig. 35. Städer med hospital

detta väl med kartorna över 1200-talets stadsväsen. Möjligen bör påpekas att i några av städerna förekommer flera kloster. I *Skara* är både franciskaner och dominikaner representerade före 1250. I *Stockholm* tillkommer franciskanerklostret och Klara kloster under senare delen av 1200-talet, medan dominikanerna får sitt kloster 1336. I *Kalmar* liksom i *Skänninge* finns både munk- och nunnekloster av dominikanerorden. På danskt

område finns båda ordnarna tidigt i *Lund* (franciskaner 1222 och dominikaner 1238). Där fanns för övrigt ett par ännu äldre kloster. Under senmedeltid kompletteras bilden, framför allt genom tillkomsten av karmeliterkloster, alla utom ett (*Örebro*) på danskt område. De förlades utan undantag i senmedeltida städer (*Ny-Varberg*, *Landskrona* och *Sölvesborg*). Genom tillkomsten av ett franciskankloster 1494 i *Halmstad* fick faktiskt denna stad två

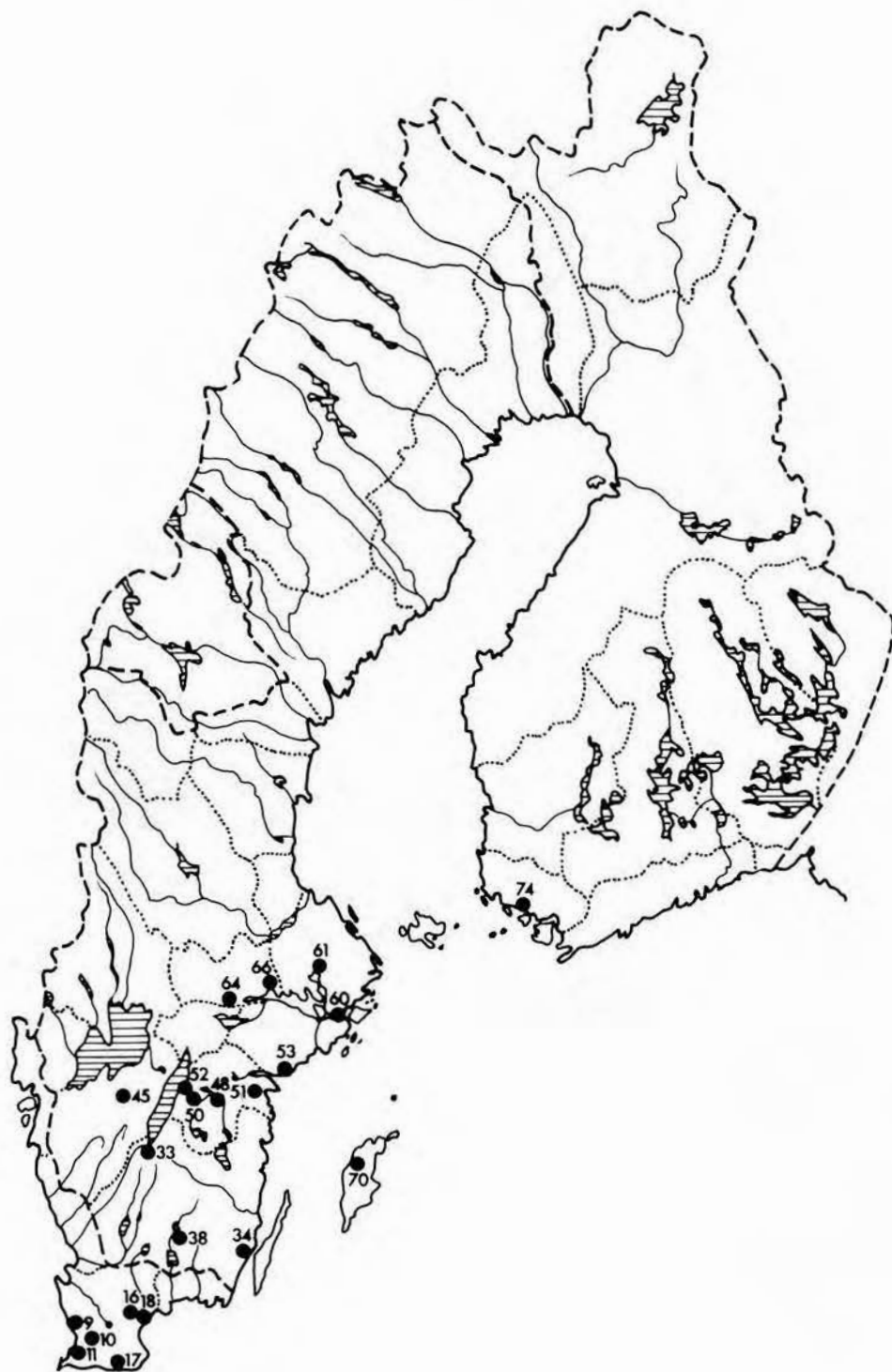

Fig. 36. Städer med helgeandshus

kloster, vilket är värt att notera. Detsamma gäller *Viborg* som fick sina kloster kring 1400.

Det tycks som om hospitalsstrukturen på svenskt område lades fast tidigt (fig. 35). Det enda senmedeltida exemplet är *Nya Lödöse*, som dock möjligen kan betraktas som arvtagare till *Gamla Lödöse* och därför inte helt kan betraktas som en nygrundning. På danskt område förekommer ett par sena hospital i Halland, *Halmstad* och *Var-*

berg. Helgeandshusen är i stort förbehållet Skåne och Östergötland, de centrala högmedeltida stadsområdena (fig.36).

I våra institutionella genomgångar har vi också tagit upp borgarna. Om vi gör en sammanställning av de kungliga borgarna som tillkom senast ca 1300 i städerna får vi den bild som redovisas på fig. 37. Endast borgar i det medeltida Sverige har tagits med. Den ger en delvis annan bild än de

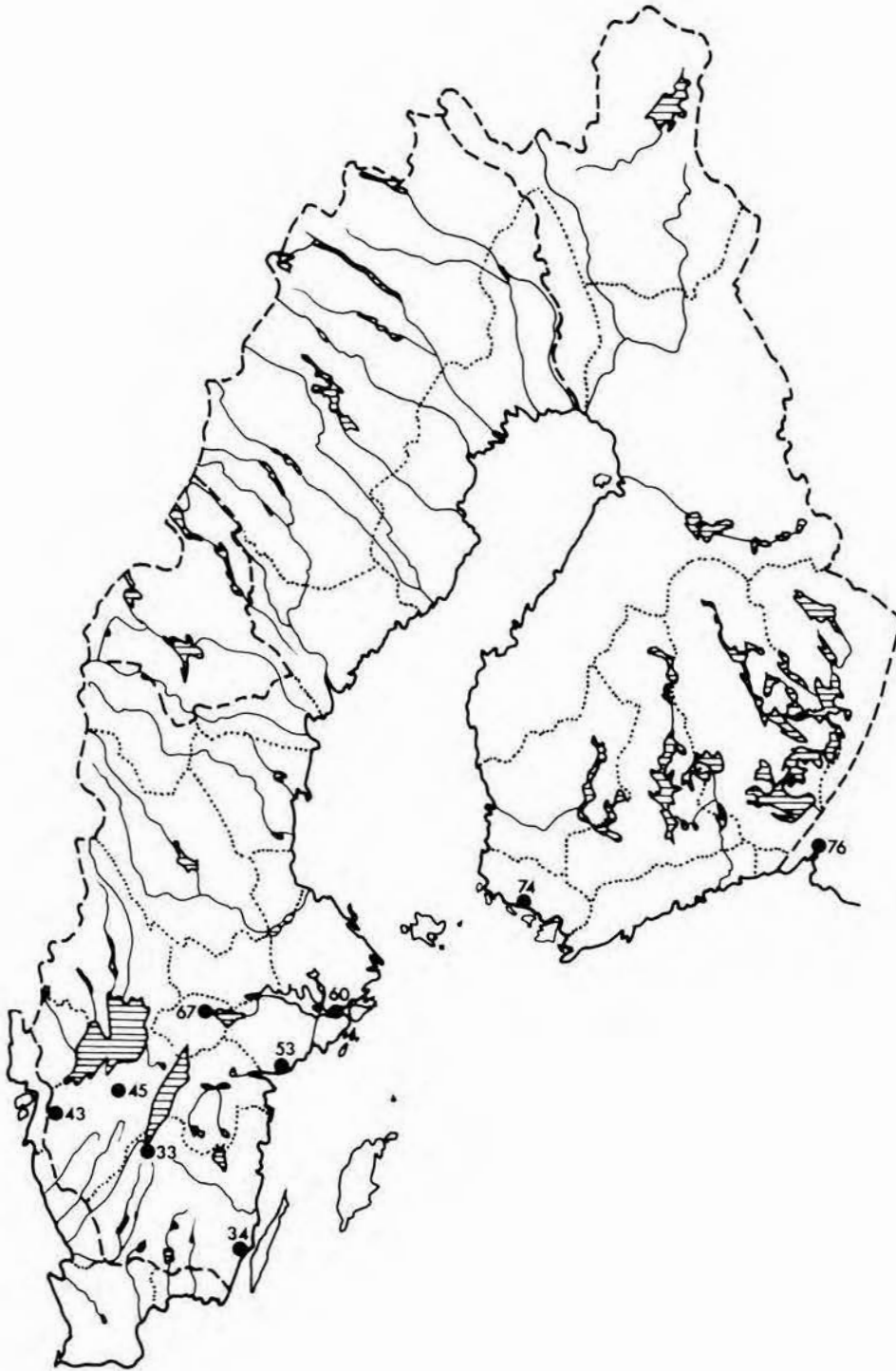

Fig. 37. Städer med kungliga borgar

kartor som antyder äldre centralitet, t ex fig. 31 över städer med flera kyrkor. Visserligen anknyter de till de tidigmedeltida städerna i Västsverige, men i Östsverige och Mellansverige är med undantag för *Nyköping* sker det till de städer som synes vara nygrundningar under 1200-talet och där ej någon tidigare centralitet i form av flera kyrkor eller tidigare bebyggelse kan spåras. I de tidigmedeltida städerna *Lödöse* och *Skara* förlorar stadsborgarna

sin roll i början av 1300-talet.

Antar man att antalet institutioner återspeglar ortens ställning, resurser och stabilitet kan man möjligen mäta detta som framgår av fig. 38 och 39. Där har endast tagits med de kyrkliga institutionerna. Tog vi med borgarna skulle dock kartornas bild ytterligare understrykas. De visar på 1200-talsstädernas stora styrka. Det ger också en stor tyngdpunkt i Östsverige och i Skåne. Det är bara

Fig. 38. Kyrklig institutionell styrka i städer tillkomna senast ca 1300.

några få senmedeltida västliga och sydliga städer som kan i någon mån mäta sig med 1200-talsstäderna.

Städerna i Skåne och Halland bör sättas in i sitt danska sammanhang. Här har vi än en gång hjälp av Andrén, som i tre kartor har illustrerat stadslandskapet i Danmark (Andrén 1985 s. 52, 61 och 63; här fig. 40-42). Grunderna är något annorlunda för hans kartering, än den som gällt för karteringen

här, varför jämförelse inte är helt möjlig, men tendenserna skall gå att avläsa i alla fall. I hans bild av perioden 1200-1350 kan man se hur den grundläggande stadsstrukturen från den äldre perioden bevaras även 1200-1350. I skedet efter 1350 sker en förändring. De tidigare betydande stiftsstädernas roll blir väsentligt nedtonad. Utvecklingen sker utmed kusten. Det markeras också genom strukturella förändringar inom städerna. Det är svårt att i

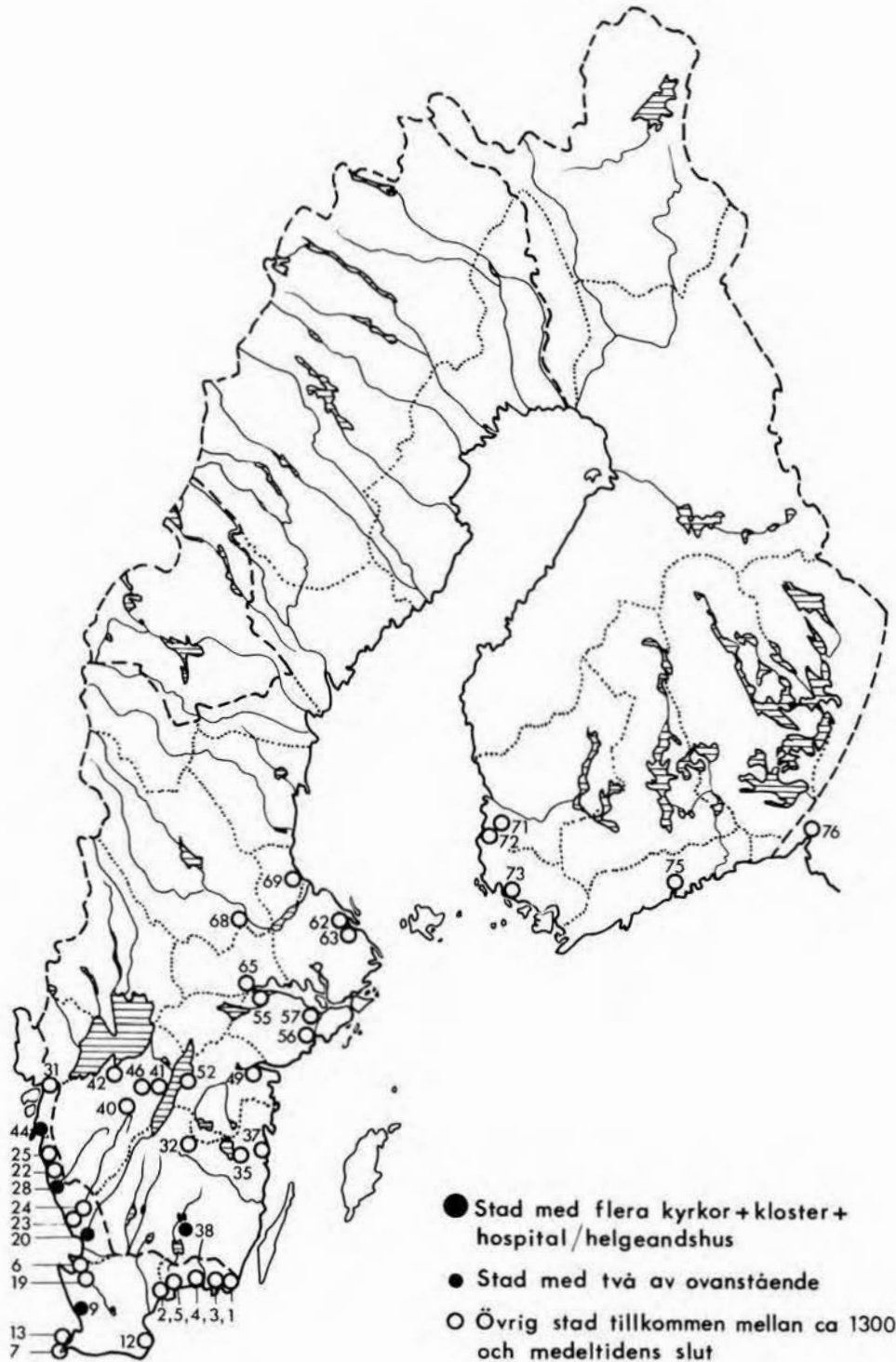

Fig. 39. Kyrklig institutionell styrka i städer tillkomna efter ca 1300.

det svenska materialet se motsvarande koncentration. Det är dock uppenbart att Stockholm får en helt annan betydelse under senmedeltiden och i viss mån kommer att skilja sig från städerna i övrigt. Här får det också markanta utslag i stadsutvecklingen både vad gäller utbredning och bebyggelsens karaktär (stenhus). Det finns alltså väsentliga skillnader mellan svenskt och danskt medeltida område i utvecklingen av städernas styrka.

Regionala skillnader

På olika sätt har i framställningen framskymtat regionala skillnader. Det kan vara skäl att något mera illustrera detta genom att ge ett par sammanfattningar av undersökningar inom projektet som särskilt behandlat dessa frågor. I en upp-

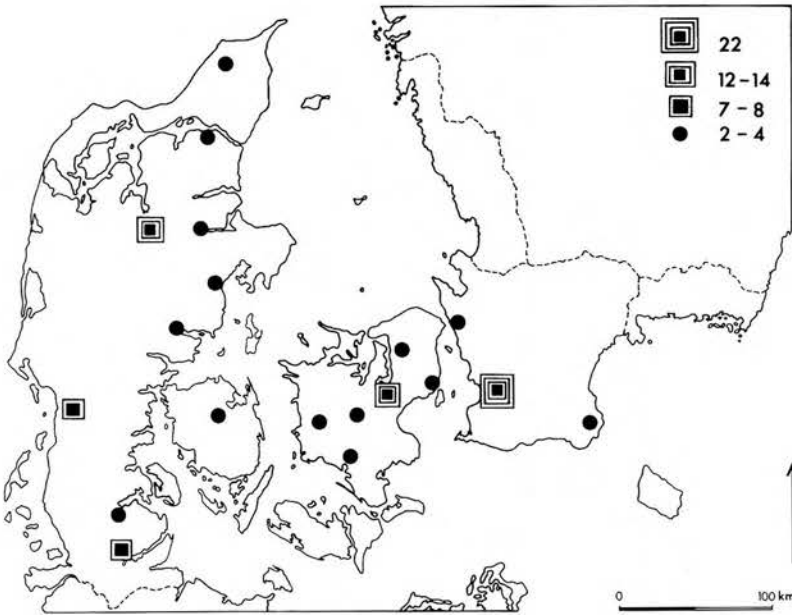

Fig. 40. Stadslandskapet i det medeltida Danmark 1000-1200. Siffrorna markerar antalet kyrkor Efter Andrén 1985 s. 52

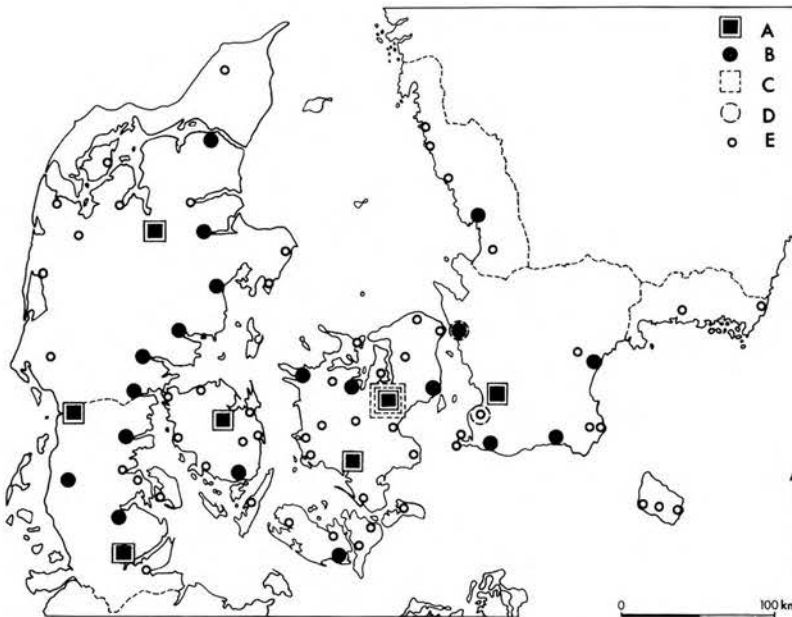

Fig. 41. Stadslandskapet i det medeltida Danmark 1200-1350. A - stad med två konvent, B - stad med ett konvent, C - konvent för kvinnor, D - kapell för tiggarmunkar, E - stad utan konvent. Efter Andrén s. 61

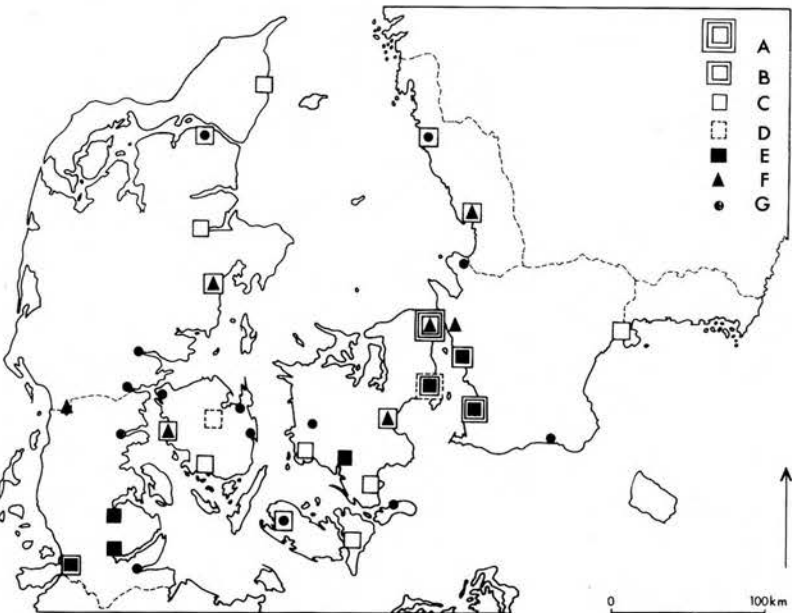

Fig. 42. Expansion i det danska medeltida stadslandskapet 1350-1550. Grundläggning av konvent och helgeandshospital efter 1400: A - tre konvent, B - två konvent, C - ett konvent, D - konvent för kvinnor. Gotisk eller i gotisk tid ombyggd stadskyrka med total inre bruttoyta, E - över 1100 m², G - 500-800 m². Efter Andrén 1985 s. 63

sats har jag jämfört den medeltida stadsutvecklingen i Östsverige och det nuvarande Västsverige (H Andersson 1982). Där behandlas stadsutvecklingens kronologi i de båda områdena. Västsverige omfattar här Västergötland, som under medeltiden var svenskt, det norska Bohuslän och det danska Halland. Stabiliteten i stadsväsendet diskuteras, dvs i vad mån stadsstrukturen var relativt fast etablerad eller var instabil med nedläggningar, flyttningar etc. Svaren kan säga något om ekonomin bakom stadsbildningarna men också om det finns någon styrande faktor bakom tillkomsten. Städernas styrka framgår också av i vilken utsträckning de hade institutioner och administrativa funktioner, profana och kyrkliga. Städernas ytstorlek behandlas också. Resultatet sammanfattas på följande sätt i uppsatsen. Några senare gjorda förtydliganden har förts in i texten.

Vi kan urskilja en klar skillnad mellan Mellansverige och Västsverige. Kronologiskt ligger de mellansvenska städerna i huvudsak före 1300. 1200-talet synes där vara en avgörande period. De västsvenska städerna är spridda över en mycket lång period, där relativt många städer tillkommer under senmedeltid. Det mellansvenska stadsväsendet är stabilt i så måtto att lokaliseringen legat fast från början. Stadsflyttningarna eller funktionsflyttningarna är få. Utmed västkusten är bilden en helt annan. Städerna är instabila. Flyttningarna är vanliga. Ser man till den institutionella utbyggnaden - kyrkor, kloster och borgar - är de mellansvenska väsentligt bättre försedda än de västra landskapen. Ytmässigt är de äldre städerna större vid medeltidens slut i Mellansverige än i Västsverige.

Här har inte gjorts någon skillnad i delområden. Tar man enbart Mälarmrådet blir bilden ännu mer enhetlig och sammanhållen. Däremot är det svårt att se någon större skillnad mellan de olika riksdalarna i Västsverige. Möjligen kan man säga att det instabila draget är särskilt påtagligt i Halland.

En annan sammanfattning skulle kunna ta sin utgångspunkt i kronologin. Det är de högmedeltida städerna som är de stabila, utbyggda med flest institutioner och till ytan de största. De senmedeltida har i regel endast en kyrka, ibland ingen och är de till ytan minsta och i högre grad instabila. Detta sista kan också gälla i huvudsak för de sydhälländska städerna kring 1300.

Det finns en annan sak som är värd att observera i detta sammanhang. Bilden tycks inte vara så oläskartad för de båda områdena före 1200 som efter. I Västsverige är redan under 1100-talet orter som *Kungahälla*, *Gamla Lödöse* och *Skara* etablerade. Deras karaktär är ännu så länge något oklar, men bl a förekomsten av flera kyrkor tyder på relativt utvecklade samhällen. I Östsverige finns *Sigtuna*, kanske någon begynnande bebyggelse i *Nyköping* och *Söderköping*, de båda senare under 1100-talet. Det går knappast att räkna in de tidiga biskopsäte-

na, vilkas urbana karaktär vid den här tidpunkten är högst diskutabel. Det går inte att hävda, att Mälarmrådet på något sätt skiljer sig från de västra landskapen. Ännu så länge finns det heller ingenting som tyder på att östkusten skulle göra det.

Detta leder fram till frågan hur den skillnad som onekligen uppträder från 1200-talet skall förklaras eftersom vi kan konstatera att en fast och stabil stadsstruktur etableras senast omkring 1300 i Mellansverige medan i Västsverige finns en instabil struktur, som egentligen inte stabiliseras förrän under 1600-talet.

Detta är en stor forskningsuppgift, men det kan vara viktigt att i alla fall föra en preliminär diskussion som ett underlag för det fortsatta arbetet. Förklaringen skulle kunna sökas i det omedelbara områdets utveckling, i central styrning, av administrativa och ekonomiska skäl eller brist på sådan, i utveckling av fjärrhandel, i impulser utifrån eller kanske snarare i en kombination av flera av dessa faktorer. Några synpunkter skall ges. Mälarmrådet framstår som ett ur kommunikationssynpunkt väl sammanhållet område. Mot Mälaren finns från söder och framför allt från norr goda kommunikationsleder via åsar och dalgångar. Mälarbäckenet blir därigenom ett väl sammanhållet område. Det är ett betydande jordbruksområde med goda kontakter till en rik bergslag. Genom landhöjning har under äldre medeltid mycket ny mark blivit tillgänglig. Kyrkligt hölls området samman genom att hälften av landets stift koncentrerades här (*Uppsala*, *Västerås* och *Strängnäs*). Kungamakten fick stödjepunkter i *Stockholm* och *Örebro* och utanför själva Mälarmrådet i *Nyköping*. Området berördes av en omfattande internationell handel, vilket rimligen var ett resultat av råvaruförutsättningarna. När de stora förändringarna i Östersjöområdets handel inträder från 1200-talets början, finns det förutsättningar i detta område att utgå ifrån. Under 1200-talet stärks den centrala makten, såtillvida att kungamakten på ett annat sätt än tidigare lyckas hävda rikets enhet. Dess utgångspunkt blir Mälarmrådet. Områdets näringsgeografiska betydelse i kombination med de goda kommunikationsförutsättningarna som lockade och underlättade impulser utifrån kan ha medverkat till den snabba stadstillväxten. De möjligheter som fanns att styra processen från centralt håll genom närheten och också kanske förekomsten av en starkare ekonomisk underbyggnad kan ha medverkat till att slå ut konkurrerande intressen. Städerna får var och en tillräcklig lokal bas för att fungera. Men de hålls också samman genom en etablerad ortshierarki, där de olika städerna får olika funktioner och där *Stockholm* snabbt får en dominerande ställning, både ekonomiskt och administrativt.

När denna ordning störs, som fallet blir när *Folklandstingsstad* utvecklas, griper den centrala makten in och lyckas, om än med möda, att undanröja detta hot.

Västsverige är betydligt mera splittrat. Det var

uppdelat på tre länder. Naturgeografiskt kan man dela upp området i två helt skilda områden, kusten och inlandet. I förra fallet berörs framför allt de halländska och bohusländska städerna. Av de svenska har *Gamla* och *Nya Lödöse* mer eller mindre direkt havskontakt. Inlandets städer är framför allt grupperade i det centrala Västergötland med utlöpare vid de stora sjöarna Vänern (*Lidköping*), Vättern (*Hjo*) och Åsunden (*Bogesund*). Förutom *Skara* är samtliga inlandstäder senmedeltida. Det centrala Västergötland är ett rikt jordbruksområde, som troligen var inriktat på cereal produktion. En omläggning av produktionen mot boskapsskötsel under senmedeltid har dock diskuterats i flera sammanhang.

Kusten är ur naturgeografisk synpunkt delad i ungefär två områden med gräns ungefär vid *Varberg*. Det norra området karakteriseras av bergig och kuperad terräng medan det södra är flackt. Samtliga halländska städer (utom *Gåsekil*) har kontakt med ett omland utmed dalgångar inåt land. *Kungahälla* och *Gamla Lödöse* har en likartad belägenhet, medan *Marstrand* är helt olikartad genom sitt totala beroende av havet. Placeringen av kuststäderna vid övergången mellan havskommunikationer och kommunikationsleder inåt land är alltså principiellt inte olik städernas placering i Mälardalen. Det är däremot här mycket svårt att se en rangskillnad mellan orterna i området, dvs att någon har ett klart försteg framför de andra. Möjligen kan man säga att i Västergötland finns en funktionsuppdelning mellan *Skara* och *Lödöse*, där den förstnämnda staden är den kyrkligt administrativa centralorten medan *Lödöse* är den ekonomiska.

Båda städerna har under en period också profan administrativ roll, som emellertid förloras, när fogderiindelning ändras under 1300-talet (Fritz 1973, s 76 ff).

Tidigare har betonats det klart instabila draget hos de halländska städerna. Bland dem finns exempel både på stadsflyttningar och vad som skulle kunna kallas dubbellokaliseringar, dvs två städer i omedelbar närhet av varandra. Medan det när det gäller *Halmstad* tycks vara fråga om en omlokalisering av staden från *Övraby* till *Brokorp*, även om den kyrkliga gemenskapen länge behölls, har i *Falkenberg*, *Varberg* och även i *Kungsbacka* två städer funnits parallellt. Efter längre eller kortare tid försvinner en av dessa två tvillingstäder. I *Varberg* fortsätter denna utveckling då *Ny-Varberg* ersätts av *Varberg på Platsarna* och sedan av nuvarande *Varberg*.

Det går knappast att förklara dessa fenomen på ett uttömmande sätt. I *Varberg*s fallet kan det vara fråga om en konkurrenssituation mellan kungen och någon lokal storman. Kanske kan en liknande förklaring gälla för *Falkenberg*. Förhållandet *Kungsbacka-Gåsekil* är om möjligt ännu oklarare. Tänkbart är emellertid att de haft helt olika funktioner, där *Gåsekil* kan ha varit ett sätt att få kontroll över den florerande bondeseglationen, medan

Kungsbacka har varit den lokala centralorten för Norra Halland. Den envishet med vilken *Kungsbacka* lever vidare, tyder på ett klart lokalt underlag, medan *Gåsekils* korta livslängd snarare tyder på att staden tillkommit genom ett dekret utifrån, som inte haft ett underlag i det lokala omlandet.

Den relativt starka utvecklingen av stadsväsendet i området under sen- medeltid är knappast klarlagd. Källäget är inte sådant att det tillåter några längre gående slutsatser. Erik av Pommerns eventuella roll är en intressant möjlighet. Hans intresse för utveckling av städerna är klart dokumenterad. Ett par av hans mest kända stadsgrundningar är *Landskrona* och *Helsingör*. För *Ny-Varbergs* del har antagits vissa likheter i planformer med *Landskrona* (Broberg i rapport 31, s.55). Tidsperspektivet är ungefär detsamma. Det kan finnas anledning att se på Eriks roll ytterligare.

Slutfasen för den här halländska processen äger rum först under 1500- och 1600-talet. I och med att *Varberg* under 1600-talet finner sin nuvarande plats är den halländska stadstrukturen fast. Det intressanta är att motsvarande instabilitet finns på svensk sida i linjen *Gamla Lödöse - Nya Lödöse - Älvsborgs staden - Nya Lödöse - Göteborg* och i *Brätte - Vänersborg*. I det förra fallet är det fråga om både bokstavig förflyttning och endast förflyttning av vissa funktioner samt i ett fall under en mycket kort tid om tvillingstäder (*Karl IX:s Göteborg* och *Nya Lödöse*, början av 1600-talet).

Bakgrunden till denna instabilitet och städernas relativt svaga ställning kan vara mångskiftande. Ett antal hypoteser är möjliga, sinsemellan inte helt oberoende av varandra. Städerna hade inte tillräckligt ekonomiskt starkt omland. De var för många. Genom att Bohuslän, Halland och Västergötland i alla tre rikena låg i periferin under hög- och senmedeltid hade respektive centralmakter svårare att påverka utvecklingen. Feodala herrars intressen hade lättare att göra sig gällande. Man skulle också kunna sätta in stadsutvecklingen i en innovationsprocess, där utvecklingen startar i bestämda områden, knutna till kungamakten och med dem allierade ekonomiska intressen, och först senare sprida sig till andra områden i någon större utsträckning.

Det finns också andra intressanta skillnader mellan de östsvenska städerna och de västsvenska som är viktiga att ta upp. I en annan av projektets rapporter har Birgitta Broberg och Margareta Hasselmo behandlat *Keramik, kammar och skor* från 7 medeltida städer (Broberg-Hasselmo i rapport 30; jfr Broberg-Hasselmo 1982). De städer som materialet tas är *Enköping*, *Nyköping*, *Söderköping*, *Uppsala*, *Örebro*, *Visby* och *Gamla Lödöse*. Från några av orterna är materialet ganska litet och därför inte utslagsgivande, men tendenserna är i alla fall intressanta och viktiga. I ett avsnitt gör författarna en direkt jämförelse mellan ett par östliga representanter och ett par västliga. De östliga är när det gäller keramik *Söderköping* och *Visby* representerade, beträffande skor endast *Söderköping*

samt beträffande kammarna först och främst *Söderköping* men kompletterad med flera av de andra nämnda städerna i Östsvrige.

I väster är det *Lödöse* som är svensk representant men författarna har också dragit in *Oslo* i jämförelsen. Den bästa jämförelsemöjligheten erbjuder troligen keramik. Det finns några tydliga skillnader som publikationen redovisar.

"Den äldsta bebyggelsen i *Lödöse*, *Oslo* och *Visby* härrör från 1000-talet och är alltså betydligt äldre än den äldsta bebyggelsen i *Söderköping*. Dessa tre orter var viktiga centralorter redan under 1100-talet, då den äldsta bebyggelsen i *Söderköping* av allt att döma började uppföras. Detta medför att materialet från de fyra städerna först är jämförbart från 1100-talets mitt och framåt.

Tillsammans med den äldsta bebyggelsen i både *Söderköping* och *Visby* förekommer endast keramik av vendisk typ (AII). Först vid skiftet 1100/1200 uppträder västeuropeisk svartgods. I *Lödöse* däremot förekommer AI- och AII-material parallellt i bottenskiten. Den västliga prägeln förstärks ytterligare i *Oslo*, där det uteslutande finns västeuropeisk keramik i samband med den äldsta bebyggelsen. Av det äldsta keramikmaterialet framgår således att dessa båda regioner varit orienterade åt olika håll. *Oslo* och *Lödöse* mot väster mot Danmark, England och Nordfrankrike. *Söderköping* och *Visby* har däremot i huvudsak haft kontakter med slaviskt område. Först i samband med den omfattande handelsexpansionen i Östersjöområdet omkring skiftet 1100/1200 nåddes det östsvenska området av keramik av mera västligt ursprung.

I både *Lödöse* och *Visby* förekommer äldre svartgods under en relativt lång tidsperiod. Godsgruppen upphör ungefär vid 1200-talets mitt men enstaka skärvor kan förekomma ännu något senare. Den långa tidsrymden 200 - 300 år, det förhållandevis stora antalet påträffade skärvor och en relativt enkel tillverkningsteknik, borde tala för en lokal produktion vid sidan av den importerade keramik. I materialet finns även indikationer på att en inhemsk tillverkning förekommit i *Söderköping*.

Yngre svartgods (BI:1) förefaller uppträda tidigare på västkusten än på östkusten. I väst förekommer den i kulturlager som daterats till sent 1100-tal medan den i öst inte finns förrän under första hälften av 1200-talet, i större mängder först vid 1200-talets mitt. I *Lödöse* uppträder BI:1-godset i relativt stora mängder redan vid skiftet 1100/1200 parallellt med att *Lödöse* ytmässigt expanderar och bebyggelsestrukturen förändras. Under motsvarande tid finns i Östsvrige i både *Söderköping* och *Visby* i stället det till det yttre lika men tekniskt sett inte så utvecklade AI:1-godset. Vad denna skillnad i keramikmaterialet beror på är oklart men kan möjligen ha sin bakgrund i olika kontakter. Det yngre svartgodset slås så småningom ut av stengodset, ungefär vid 1300-talets mitt, dvs nästan samtidigt i både öst och väst.

Skärvor av BI:2-gods, dvs skärvor med metallglänsande yta, uppvisar en märklig tidsmässig spridning. I samtliga fyra städer förekommer godstypen under 1100-talet, i *Oslo* före 1150, i *Lödöse* efter 1150 medan den i både *Visby* och *Söderköping* finns i lager daterade till århundradets slut. I likhet med BI:1 förefaller alltså även denna godstyp uppträda något senare i öst än i väst. Gemensamt är dock att kerami-

ken förekommer under en relativt kort tidsperiod och tycks helt ha försvunnit under tidigt 1200-tal. Till skillnad från Västsverige förekommer denna godstyp i *Visby*, *Söderköping* liksom i övriga mellansvenska städer även under andra hälften av 1200-talet och fram till omkring 1300-talets mitt. Om godstypen återkommer eller förekommer kontinuerligt från 1100-talets senare del fram till 1300-talets mitt i *Söderköping* och *Visby* är dock oklart. Några klara skillnader mellan den "äldre" och "yngre" gruppen har inte heller kunnat påvisas, utom möjligen i *Visby*, där eventuellt skärvor tillhörande den "äldre" perioden är något tunnare och har en mindre kornig yta än det yngre (muntlig uppgift Gun Andersson, *Visby Fornsal*). Svårigheten att se skillnader mellan äldre och yngre material kan eventuellt förklaras av att det inom denna grupp förekommer keramik från flera olika produktionsorter (Selling 1979 s 354).

Den mest sammanhållna stapeln är den som redovisar äldre rödgods (BII:1). Godstyperna uppträder ungefär samtidigt i de fyra städerna, vilket preliminärt sker strax före eller vid 1200-talets mitt. Det största antalet äldre rödgodsskärvor påträffas dock i lager från omkring skiftet 1200/1300. Även keramikens slutdatering sammanfaller och generellt kan 1350 gälla som gräns även om enstaka skärvor förekommer senare. BII:1-materialet från *Visby* och *Söderköping* uppvisar mycket stora likheter och är framför allt av holländskt och sydsandinaviskt ursprung.

Inslag finns också av skärvor av vit- och gråbrännande leror tillhörande de kärl av fransk och engelsk härkomst, dvs av mera västligt ursprung. Inslaget är dock mindre än 1 %. I *Lödöse* uppgår däremot skärvor av vitbrännande leror till ca 7 % och i *Oslo* är procentsiffran ännu högre. I *Söderköping* och *Visby* förekommer det vitbrännande godset framför allt under sent 1100-tal och under 1200-talets första hälft. Yngre skärvor av engelskt och franskt gods finns dock i enstaka exemplar under 1200-talets senare del och början av 1300-talet förutom i *Visby* och *Söderköping* också i *Enköping* och *Nyköping*. I i *Lödöse* förekommer engelskt och franskt gods från 1100-talets andra hälft, men främst under perioden 1250-1350, dvs parallellt med det äldre rödgodset.

I det mellansvenska materialet förekommer yngre rödgods (BII:4) i mindre mängd redan under första hälften av 1300-talet. Dominerande i keramikmaterialet blir det dock först vid århundradets mitt. Av fig 00 framgår att yngre rödgods verkar uppträda i något senare lager i Västsverige, först omkring 1300-talets mitt. Det yngre rödgodssets uppträdande i *Visby* går inte att närmare fixeras, då uppgifter ej kunnat erhållas.

När det gäller det ej genomstrade stengodssets (CI) första uppträdande intar *Visby* en särställning. Här finns godstypen redan före 1200-talets mitt, vilket är betydligt tidigare än i övriga orter. Detta kan ha sin bakgrund i *Visbys* ställning som handelsmetropol under första hälften av 1200-talet. Till fastlandet, i det här fallet *Söderköping*, förefaller det tidiga stengodsset inte komma förrän under senare delen av 1200-talet, detsamma gäller också för *Lödöse* och *Oslo*.

Det genomstrade stengodsset (CII), som finns i stora mängder under senare delen av medeltiden, påträffas först i lager från 1300-talets början. Det gäller för samtliga städer både i öst och väst.

Med utgångspunkt från keramikmaterialet kan man således urskilja *Oslos* och *Lödöses* orientering mot väst till

skillnad från *Söderköping* och *Visby*, vars kontakter framför allt gått öster och söder ut. Denna tendens i keramikmaterial gör sig gällande ungefär fram till början av 1300-talet, då det massproducerade stengodset slår igenom och blir helt dominerande. Av mängden keramik och sammansättningen att döma förefaller de västliga orterna i ett tidigt skede ha haft betydligt fler och mer varierade kontakter än de östliga. I samband med det mellansvenska stadsväsendets etablering under 1200-talet ökar mängden keramik i öst men keramikmaterialens sammansättning förefaller fortfarande vara mindre varierad i öst jämfört med väst.

Tendensen att "nya" keramiktyper uppträder generellt något senare i öst än i väst försvinner helt och hållet i och med att yngre rödgods börjar tillverkas lokalt (rapport 30 s. 131 f).

Det är alltså ingen tvekan om att vi måste räkna med betydande regionala variationer. I olika sammanhang har vi redan tidigare varit inne på detta. Stadsväsendets uppbyggnad och struktur varierar från område till område. I det här kapitlet har vi särskilt kunnat demonstrera detta med exemplen Östsvrige och Västsvrige. Men vi har också anledning att se på städernas olika kontaktfält. Det är då intressant att konstatera att i vissa avseenden bör den svenska staden *Lödöse* mer jämföras med det norska *Oslo* än med de östsvenska städerna som i sin tur har en utveckling i sitt kontaktnät som det avspeglas i fynden som är tämligen gemensam. De västliga städernas betydligt mera spridda internationella kontakter under 1100- och 1200-talen är därvid tydliga, medan materialet i östersjöstäderna troligen är betydligt mindre varierat.

Den medeltida urbaniseringen. Sammanfattning

Vi har hittills försökt att precisera utvecklingen inom den grupp orter som projektet arbetat med. Ett par specialundersökningar kring regionala skillnader har också presenterats. Vi har också kort nämnt andra orter som kan sägas ingå i en urbaniseringsprocess. Vi övergår nu till att försöka skissera en helhetsbild där vi försöker urskilja formerna för urbaniseringen kronologiskt och regionalt, tar upp frågan om periodisering av förloppet och kontinuitetsfrågorna mellan de perioder som urskiljs samt slutligen försöker se detta i ett internationellt perspektiv allt i skissens form.

Det största materialet har projektet tagit fram från det medeltida Sverige. Det omfattar inom detta område alla de medeltida städerna. Sammanfattningen kommer därför att få en tyngdpunkt här.

I stadsundersökningen kunde vi konstatera att för de orter som där diskuterades fanns några tidpunkter som förefaller vara väsentliga när förändringar diskuteras. Tiden omkring 1000 och decennierna därefter är den första, mitten av 1100-talet den andra, även om den inte är fullt så tydlig

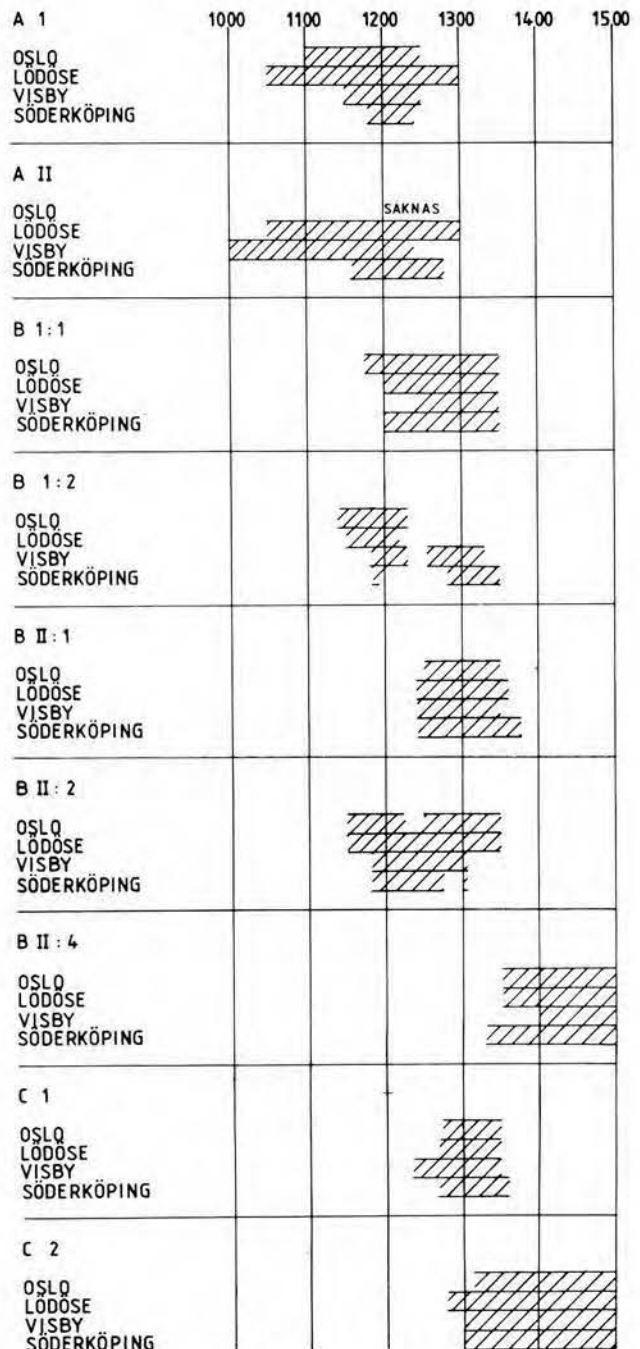

Fig. 43. Olika keramiktypers förekomstperioder i västsvenskt respektive östsvenskt arkeologiskt material representerat av Lödöse, Oslo respektive Söderköping och Visby. För att understryka diagrammets preliminära karaktär har staplarna lämnats öppna. Efter Broberg- Hasselmo i rapport 30.

och slutligen som den tredje tiden omkring 1200 och de första årtiondena därefter.

Av stadsundersökningarna att döma kan man säga att den mest markanta gränsen går under första tredjedelen av 1200-talet. Låt oss därför se på situationen före och efter denna tidpunkt. Under den första perioden finns en rad olika typer av centralorter. Under 1000-talets första hälft börjar den tidigmedeltida staden utbilda sig, dvs orter med tunga centrala funktioner, ekonomiska men framför allt politiskt/administrativa samt tätbebyggelse. I dessa städer kan man spåra ett starkt kungligt och/eller kyrkligt inflytande. Det är svårt att tala om en regional obalans.

Parallellt med dess nybildningar existerar ett antal handelsplatser med köpingnamn framför allt i Skåne i det medeltida Danmark men också i det medeltida södra Sverige som kan föras tillbaka till förhistorisk tid. De kan endast sägas ha ekonomiska funktioner. Det kan i dessa fall röra sig om att basen för verksamheten är relativt specialiserad. Det är i alla fall tydligt att de inte behöver vara lokalt bundna utan har internationella kontakter. Det går inte att avgöra om de är permanent bebodda eller säsongvis utnyttjade. Troligen finns båda varianterna företrädda. Denna grupp synes av det material som föreligger upphöra med sin verksamhet under 1100-talet och senast under 1200-talet. I Öst-sverige kan vi under den senare delen av den här perioden ana nya inslag. I *Skänninge* och *Söderköping* finns arkeologiskt material som visar på aktiviteter som kan föras ner till 1000-talet respektive 1100-talet. I den sistnämnda orten och i *Nyköping* kommer en permanent bebyggelse i mitten av 1100-talet. I området utvecklar sig också flera centralorter, som markeras genom att de blir biskopsäten eller plats för andra höga kyrkliga ämbeten eller att de får flera kyrkor inom nära håll i goda kommunikationslägen. I och för sig kan detta vara betingat av geografiska förutsättningar, men uppenbarligen är i Öst-sverige en centralortsstruktur under utbildning som får konsekvenser senare. Det är möjligt, att denna i vissa avseenden har mycket tidiga rötter.

I början av 1200-talet förändrar sig situationen radikalt. Det högmedeltida stadsväsendet utvecklas. Vi har tidigare visat hur detta manifesteras i källmaterialet, både det arkeologiska och det skriftliga. Här blir också den regionala utvecklingen mycket olika. I det medeltida Sverige ligger tyngdpunkterna i Mälardistriktet och Östergötland. Det är i själva verket en ganska enastående förändring som sker. Denna manifesteras också i en omfattande institutionell struktur. I perifera områden, Västsverige och Finland kommer städerna i huvudsak betydligt senare. Därmed är inte sagt att de perifera områdena inte kommer att ta del av den ekonomiska utveckling som uppenbarligen ligger bakom stadsutvecklingen under 1200-talet. Man kan se Kyrkbyn och S:t Olofs hamn, som ett utslag av detta men där måste man räkna med helt annan ortskaraktär.

Kanske är dessa mer att likna vid, i varje fall Kyrkbyn, de tidigmedeltida köpingarna? 1200-talsstäderna är stabila orter och väl utvecklade. De är också i viss utsträckning stödjepunkter för den kungliga förvaltningen. Man bör se staden som ett försök att på en plats samla en rad olika funktioner, som det bör ha varit intressant för vissa maktintressen, t ex centralmaktens, att bevaka och kontrollera.

Det finns emellertid skillnader i bakgrunden till utvecklingen av 1200-talsstäderna. Det är här kontinuitetsfrågan kommer in. Det förefaller som om det finns en platskontinuitet i något avseende för de flesta av 1200-talsstäderna ner i 1100-talet. Bebyggelsepåspår och kyrkorna har antytt detta. Det kan gälla enstaka centrala funktioner. Permanent bebyggelse är dock mycket svår att påvisa.

I Skåne förefaller bilden vara annorlunda. De spår av fiskeaktivitet som kan återfinnas på de skånska stränderna har säsongskaraktär. Kuststäderna förefaller att vara anlagda i lägen där det inte finns någon kontinuitet bakåt för centrala funktioner. Däremot är naturligtvis *inte* sagt, att de inte ligger i centralområden som diskuterats ovan. Dessa städers tillkomst visar på att nya krav dykt upp som kräver direkt vattenanknytning i motsats till de nu försvinnande köpingorterna.

Även i det medeltida Sverige måste man räkna med viss styrning och med anlagda städer. De städer som har kunglig borg och en församlingskyrka förefaller att vara planerade och anlagda (Stockholm, Örebro, Kalmar och Jönköping). Hyenstrand har visat på orter där det finns centrala antydningar, t ex i form av dubbelkyrkor men som sedan inte utvecklats sig (Hyenstrand 1974, s 121).

Folklandstingsstad är en urbaniserad ort som undertrycktes. Mälarstäderna liksom östgötastäderna ligger på jämnt avstånd från varandra. I det medeltida Sverige måste det ha funnits val och styrning bakom den stadsstruktur vi kan observera idag.

När det gäller Skåne, Halland och Blekinge måste de ses i sitt danska medeltida perspektiv (utförligare Andrén 1985). Jämfört med Sverige får man en tydligare bild när det gäller perioden 1000-1200. Det finns i Skåne ett relativt tydligt skikt av tidigmedeltida städer. De måste också se tillsammans med de köpingorter som nämnts tidigare. I detta sammanhang måste också skånemarknadens begynnelse dras in. Men också här liksom i Sverige är det knappast någon tvekan om att kring 1200 och årtiondena därefter sker stora förändringar. Det tydligaste är tillkomsten av kuststäderna i söder. Deras läge kontrasterar mot köpingorternas längre in i landet. Vid undersökningar har man på platsen för de flesta kuststäderna funnit lämningar efter sillfiske. Om det finns kontinuitet häremellan är svårt att säga. Men det är tämligen klart att 1200-talets kuststäder representerar något nytt både funktionellt och organisatoriskt i området. Den utvecklingen bör kopplas till vad som händer i Ös-

tersjöområdet överhuvudtaget.

Ett annat drag som just för detta område kan vara viktigt att betona är de relativt svaga stadsväsen som återfinns framför allt i Blekinge men också i Halland. De är perifera områden i det danska riket. På samma sätt som vi funnit att perifera områden i Sverige fått en svag stadsutveckling bör detsamma gälla för Danmark. Bilden blir tydligare i Sverige genom de större avstånd som finns och de annorlunda ekonomiska och politiska förutsättningarna där.

De förändringar som sker måste ha påverkats både inifrån och utifrån. Urbaniseringen måste ses som en del av det svenska och danska rikets utveckling och organisation under perioden över huvud taget. Den är en del i den mera utvecklade och centraliserade administrativa struktur man kan spåra från 1100-talets slut. Den medeltida staden är trots allt en tämligen komplicerad företeelse och uppstår ingalunda av sig själv. Den kräver en viss organisationsnivå i samhället men det är också nödvändigt att det finns mäktiga intressen som tar initiativ att organisera och hävda städerna. Eftersom det också är stora investeringar behövs starka ekonomiska resurser. Det är som flera gånger konstaterats i Östersjöområdet som stadsutvecklingen sker snabbast och mest kraftfullt. Bakgrunden till detta måste vara flera. Den ekonomiska basen har getts både av den agrara utvecklingen och bergsbrukets framväxt, som enligt den senaste forskningen på ett helt annat sätt än tidigare börjar kunna synkroniseras med stadsutvecklingen (Hyenstrand 1984). Möjligheterna att driva en aktiv stadspolitik har varit bäst inom Östsvetige med tanke på den förankring i Östsvetige som kungamakten haft under 1200-talet. Vad som är orsak och verkan är naturligtvis svårt att säga. Att tyngdpunkten har förskjutit sig kan naturligtvis ha ekonomiska orsaker. I Skåne finns bakom stadsutvecklingen andra faktorer. Den agrara utvecklingen har naturligtvis spelat en viktig roll. Utvecklingen av kuststäderna under 1200-talet bör kanske kopplas till sillhandeln och därifrån utvecklad handel. Också här skymtar kungliga intressen bakom och i vissa fall kyrkliga. Här kan hänvisas till den diskussion som senast förts om kungalevens betydelse som kungliga förvaltningsgårdar och deras samband med stadsutvecklingen (Andrén 1983).

Men stadsutvecklingen måste också ses i ett internationellt sammanhang. Den högmedeltida staden är till sin form en importvara, som anpassas till lokala förhållanden. Det finns ingen möjlighet att här utveckla detta i någon större utsträckning. Men vi kan konfrontera våra periodiseringar mot utvecklingen i två städer som har varit betydelsefulla i Östersjöområdet.

De grävningar som genomförts i *Lübeck* under det senaste decenniet ger följande bild. På platsen för den medeltida staden fanns från 800-talet en slavisk bosättning. Detta innebär att när greve Adolf von Schauenburg skall ha grundat staden

1143 som den första av västeuropeisk typ anslöt han till en redan befintlig bosättning och grundarna utnyttjade redan befintliga slaviska förhållanden för att utveckla en fjärrhandelsplats "städtischer Frühstufe". Henrik Lejonets nygrundning 1158/59 efter stadsbranden 1157 är arkeologiskt oklar. Tydligt är emellertid att torget som spelat så stor roll i Rörigs Grundnehmerteori inte existerar under den här perioden. Under första tredjedelen av 1200-talet sker emellertid den ekonomiska och politiska expansionen snabbt. Denna kan också väl följas i det arkeologiska materialet. På Der Markt fanns ett brandskikt, som tolkats vara spåren efter en brand 1226, med keramik från tiden omkring 1200/början av 1200-talet. Fynden visar ett allt mer intensivt utnyttjande av friytor för torgändamål. Första rådhuset omtalas 1225. Att döma av keramikfynden täcker bosättningen under den första tredjedelen av 1200-talet hela stadshöjden (sammanfattning av Fehring 1983 s 13 ff).

I *Schleswig* kan man i det arkeologiska materialet följa två huvudperioder. Det äldsta börjar i slutet av 1000-talet. Då tillkom bl a en regelbunden bebyggelse och en hamnanläggning, vars tillkomsttid med hjälp av dendrokronologi kan dateras till perioden 1081-1095. En begravningsplats som tidsfästs till senast 1075 hör också till. 1239 tas området i anspråk av dominikanklostret. I en grävning norr om Rathausmarkt kunde man konstatera en stratigrafi där det yngre lagret skiljde sig markant från det äldre vars äldsta bebyggelse dendrokronologiskt dateras till 1071. I det yngre kunde man avläsa förändringar i tomtgränser och i riktningar. Denna förändring dateras till sent 1100-tal eller tidigt 1200-tal. Torget visade sig vara utlagt över en äldre kyrkogård. Detta har skett under första hälften av 1200-talet (Vogel 1983 s 20 ff, s 42).

I *Schleswig* är de arkeologiska beläggen på förändring ovanligt tydliga. Det vore värt att gå vidare och följa den här utvecklingen också i andra städer. Men det som sagts visar att utvecklingen i *Lübeck* och *Schleswig* påfallande väl stämmer med vad som händer i Östersjöområdet, i Skåne och i Östsvetige. 1200-talets första decennier är en viktig skiljelinje. Inte minst det arkeologiska materialet visar detta tydligt. Organisatoriskt är det något nytt som kommer med städerna. Stadsväsendets införande i sin högmedeltida form innebär en uppstramning av centralortssystemet(-n).

Men som vi kunnat se är utvecklingen annorlunda i rikenas periferier. Städerna är senare försedda med färre institutioner, ofta instabila, dvs stadsflyttningar förekommer. Det kan naturligtvis ha att göra med en bristande ekonomisk bakgrund. Men det kan också i hög grad vara ett resultat av att styrningsmöjligheterna var mindre på längre håll. När stadsväsendet etableras under senmedeltid finns på flera ställen antydningar att det inte var den centrala kungliga makten som ligger bakom utan lokala makthavare, det må gälla biskopen i Skara (Falköping, Skövde), familjen Tott (Varberg, Falken-

berg), cistercienserna i Alvastra (Hästholmen).

Medan det i Östsverige och också i Skåne finns tecken på att äldre centralortsstrukturer slås ut när det högmedeltida stadsväsendet utvecklas finns det anledning att fundera över om inte sådana överlever i områden med en svagare stadsutveckling. Vi känner väl att bondeseglationen i vissa områden var mycket stark i varje fall när den går att fånga i ett skriftligt källmaterial. Det gäller Halland, Blekinge, Finland och Norrland. Är det möjligt att stadsutvecklingen är omvänd mot sådana här företeelser? Ytterligare ett exempel kunde anföras som diskussionsinlägg

Knallarna i södra Västergötland är väl kända från tidig nyare tid. Den verksamhet med kringresande köpmän, tidvis med särskilda privilegier, är den en kvarleva från tidigare perioder, som inte stävjats med städer, om vi nu inte anser att *Bogesund* är ett sådant försök? I Norrland tillkom över huvud taget inga städer under medeltiden, men vi vet att flera av 1500- och 1600-talsstäderna har föregångare i medeltida handelsplatser. Men den formella reglering som städerna är ett uttryck för har inte etablerats, möjligen också sammanhängande med den roll som *Stockholm* spelade för hela den ekonomiska verksamheten norrut (Friberg 1984).

Det skulle kunna vara intressant att se stadsväsendets utveckling, förändringar och regionala olikheter också som en dragkamp mellan skilda centralortssystem, vissa mer lokala, och ett mera centralstyrt. Möjligheterna att genomföra det senare har varit beroende av ekonomisk styrka och förmåga att kontrollera och upprätthålla systemet. Det är därför som det blir så stora regionala skillnader. Det är egentligen först under 1600-talet som dessa medel finns. Då kommer på nytt en rad stadsgründningar, denna gång framför allt i rikets perifera delar.

LITTERATUR

- Aakjær, Svend (utg.), 1926-45, Kong Valdemars Jordebog. København
- Adam av Bremen. Historien om Hamburgstiftet och dess biskopar. Översatt av Emanuel Svenberg. Kommenterad av Carl Fredrik Hallencreutz, Knut Johannesson, Tore Nyberg och Anders Piltz. Stockholm 1984.
- Ambrosiani, Björn, 1970, Gesellschaftsbildung: archäologischer und siedlungsgeschichtlicher Hintergrund (Early Medieval Studies 2. Antikvariskt arkiv 39. Stockholm)
- Ambrosiani, Björn - Arrhenius, Birgit - Danielsson, Kristina - Kyhlberg, Ola - Werner, Gunnel, 1973, Birka. Svarta jordens hamnområde. Arkeologisk undersökning 1970-1971 (Riksantikvarieämbetet. Rapport CI 1973)
- Andersen, Aage, 1987, Middelalderbyen Næstved. Århus (Projekt Middelalderbyen 3.)
- Andersson, Gun, 1976, Visbys äldsta medeltid belyst av det arkeologiska materialet. Gotländskt arkiv. Visby
- Andersson-Westholm, Gun, 1982, Det arkeologiska materialet och Visbys äldsta historia (Bebyggelsehistorisk tidskrift 3/1982)
- Andersson, Hans, 1971, Urbanisierte Ortschaften und lateinische Terminologie. Studien zur Geschichte des nordeuropäischen Städtewesen vor 1350. Göteborg. (Acta regiae societatis scientiarum et litterarum Gothoburgensis, Humaniora 6)
- 1972, Zentralorte, Ortschaften und Städte in Skandinavien - Einige methodische Probleme (Kiel Papers '72. Frühe Städte in westlichen Ostseeraum)
- 1976, Engelsk stadsarkeologi inför exploateringshotet (Fornvännen)
- 1977, Sverige. En forskningsöversikt (Urbaniseringsprosessen i Norden. Middelaldersteder. Det XVII. nordiske historikermøte. Trondheim 1977. Ed. Grethe Authen Blom. Oslo et al. 1977. Även Medeltidsstaden rapport 7)
- 1980, Projektet Medeltidsstaden, en presentation (Medeltidsstaden rapport 18)
- 1982, Städer i öst och väst - regional stadsutveckling under medeltiden (Bebyggelsehistorisk tidskrift 3/82; även Medeltidsstaden rapport 34)
- 1983a, Projektet Medeltidsstaden (Kulturminnesvård 1/83)
- 1983b, Veränderungen oder Kontinuität im mittelalterlichen schwedischen Städtewesen des 12. und 13. Jahrhunderts unter besonderer Berücksichtigung der Entwicklung im Ostseegebiet (Seehandelszentren des nördlichen Europa. Lübecker Schriften zur Archäologie und Kulturgeschichte. Band 7. Lübeck)
- 1984, Projektet Medeltidsstaden (Den historiska tidens arkeologi i Finland. Åbo landskapsmuseum. Rapporter 6. Åbo)
- 1986, Medeltida städer. Rec. av Anders Andrén, Den urbana scenen. Städer och samhällen i det medeltida Danmark (Historisk tidskrift)
- Andersson, Hans - Redin, Lars, 1980, Stadsarkeologi i Mellansverige. Läge, problem, möjligheter (Medeltidsstaden, rapport 19)
- Andrén, Anders, 1983, Städer och kungamakt - en studie i Danmarks geografi före 1230 (Scandia)
- 1985, Den urbana scenen. Städer och samhällen i det medeltida Danmark. Bonn-Malmö (Acta archaeologica lundensia. Series in 80. Nr 13)
- Anglert, Mats, 1986, Medeltida kapell i Skåne - en första sammanställning (Medeltiden och arkeologin. Festskrift till Erik Cinthio. Studies in Medieval Archaeology 1. Lund)
- Arbman, Holger, 1937, Schweden und das karolingische Reich. Studien zu den Handelsverbindungen des 9. Jahrhunderts. Stockholm
- 1938, Birka. Untersuchungen und Studien. 1. Die Gräber. Stockholm
- 1956, Birkahandel (Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid 1)
- Arkeologi i Sverige 1985. Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer. Rapport 1987:1. Stockholm 1987
- Berg, Wilhelm, 1883, Slottsruinen på Ragnhildsholmen. (Bidrag till kännedomen om Göteborgs och Bohusläns fornminnen och historia. Band 2. Göteborg)
- 1893, Augustinerklostret i Konungahälla (Bidrag till kännedomen om Göteborgs och Bohusläns fornminnen och historia. Band 2. Göteborg)
- Biddle, Martin - Hudson, Daphne, 1972, The Future of London's Past. London
- Biörnstad, Margareta, 1980, Kulturminnesvården och stadsarkeologien, lagstiftning, organisation, framtid (Medeltidsstaden rapport 18)
- Bjerking, Sven-Erik, 1981, Medeltidsstaden. Grundläggning för nya hus på kulturlager (Byggeforskningsrådet rapport R89:1981)
- 1982, Bygga på kulturlager (Byggeforskningsrådet rapport R79:1982)
- Bjerking, Sven-Erik, Damell, David, Gustavsson, Jan-Helmer, 1984, Bygga på kulturlager. Förundersökningar och

grundläggningsmetoder (Bygghörsningsrådet rapport R79:1984)

Blomkvist, Nils, 1972/72, "Thenne lille dock meget nyttige handelsstadh". En öländsk allmogehamn och dess villkor (Tor XV)

- 1974, Handelsplätze und Silberschatzfunde auf Öland in der Zeit von 800 bis 1200 (Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters)

- 1979a, Kalmars uppkomst och äldsta tid (Kalmar stads historia I. Huvudred. Ingrid Hammarström. Kalmar)

- 1979b, Medieval Eketorp and contemporary turn-over places on Öland (Eketorp, The Setting. Stockholm)

Blomqvist, Ragnar, 1941, Tusentalets Lund. Lund (Det gamla Lund 21/22)

Blomqvist, Ragnar - Mårtensson, Anders W, 1963, Thulegrävningen 1961. Lund. (Archaeologica Lundensia II)

Borg, Kaj, 1976a, Bebauungsplan und Bauweise der Burg Eketorp im frühen Mittelalter (Acta Visbyensia V. Visby)

- 1976b, The Settlement of Eketorp - III (Eketorp - Fortification and Settlement on Öland/Sweden. The Monument. Stockholm)

Broberg, Birgitta - Hasselmo, Margareta, 1982, Keramik, kammar och skor - variationer i fyndmaterialet i olika regioner (Bebyggelsehistorisk tidskrift 3/1982)

Callmer, Johan, 1984, Recent work at Åhus: Problems and Observations (Offa 41)

Carlsson, Dan, 1988, Vikingatida hamnar på Gotland (Populär arkeologi 2/1988)

Carlsson, Kristina, 1983, Getakärr. Riksantikvarieämbetet. Rapport.

- 1984, Drottninggatan i Marstrand. Stadshistorien i ny belysning. Uddevalla. (Skrifter utgivna av Bohusläns museum och Bohusläns hembygdsförbund, 11)

Christensen, Anemette S., 1988, Middelalderbyen Odense (Middelalderbyen 5). Århus

Cinthio, Erik, 1968, The churches of St Clemens in Scandinavia (Res mediaevales. Archaeologica Lundensia III. Lund)

- 1972, Variationsmuster im dem frühmittelalterlichen Städtewesen Schonens (Kiel Papers '72. Frühe Städte im westlichen Ostseeraum)

- 1975, Köping och stad i det tidigmedeltida Skåne (Ale)

- 1982, Den sydsandinaviska 1200-staden - ett kontinuitets-

och omlandsproblem (Bebyggelsehistorisk tidskrift 3/82)

Dahlbäck, Göran (red), 1982, Helgeandsholmen. 1000 år i Stockholms ström. Stockholm (Monografier utgivna av Stockholms kommun 48)

Ersgård, Lars, 1988, "Vår marknad i Skåne". Bebyggelse, handel och urbanisering i Skanör och Falsterbo under medeltiden. Lund Studies in Medieval Archaeology 4. Lund

Ersgård, Lars - Syse, Bent, 1983, 3 meter jord - 800 år. Den arkeologiska undersökningen i kvarteret Domen 1981 (Politiska knuten. Gammal uppsalamiljö i ny skepnad. Uppsala läns stadshypoteksforening. Uppsala)

van Es, W.A. - Poldermans, J.M. - Sarfaij, H. - Sparreboom, J., 1982, Het bodemarchief bedreigd. Archaeologie en planologie in de binnessteden van Nederland. Amersfoort/s Gravenhage

Excavations at Helgö I, Report for 1954-1956, edited by Wilhelm Holmqvist in collaboration with Birgit Arrhenius and Per Lundström. Stockholm 1961

- II, Report for 1957-1959, ed. by Wilhelm Holmqvist and Birgit Arrhenius. Stockholm 1964

- III, Report for 1960-1964, ed. by Wilhelm Holmqvist in collaboration with Kristina Lamm and Agneta Lundström. Stockholm 1970

- IV, Workshop Part I, ed. by Wilhelm Holmqvist in collaboration with Kristina Lamm, Agneta Lundström and Jutta Waller. Stockholm 1972

- V, Workshop Part II, ed. by Kristina Lamm and Agneta Lundström in collaboration with Helen Clarke. Stockholm 1978

- VI, The Mälaren area, by Åke Hyenström, ed. by Agneta Lundström in collaboration with Helen Clarke. Stockholm 1981

- VII, Glass - Iron - Clay, ed. by Agneta Lundström and Helen Clarke. Stockholm 1981

- VIII, The Ancient Monument, ed. by Agneta Lundström and Helen Clarke. Stockholm 1982

Falck, Waldemar, 1982, Bebyggelse i Visby under medeltiden - kring ett rekonstruktionsarbete (Bebyggelsehistorisk tidskrift 3/1982)

Fehring, Günther, 1983, Alt-Lübeck und Lübeck. Zur Topographie und Besiedlung zweier Seehandelszentren des nördlichen Europa. Lübecker Schriften zur Archäologie und Kulturgeschichte 7. Lübeck)

Forsström, Margit, 1974, Arkeologiska stadsundersökningar - aktuell problematik (Fornvännen)

- Friberg, Nils, 1983, Stockholm i bottniska farvatten. Stockholm (Monografier utgivna av Stockholms kommun 53)
- Fritz, Birgitta, 1970, Helgö und die Vorgeschichte des skandinavischen Stadt (Early Medieval Studies 1. Antikvariskt arkiv. Stockholm)
- 1973, Hus, land och län. Förvaltningen i Sverige 1250-1434. 2. Stockholm
- 1976, Tidigmedeltida sjöfart, handel och stadsväsen i Mellan- och Nordeuropa (Historisk tidskrift)
- Fritzell, Gunnar, 1960, Nya synpunkter på Visby stads äldsta historia (Visbys stadsbiblioteks årsskrift 1959. Visby)
- Galinié, H - Randoïn, B, 1979, Les archives du sol à Tours, survie et avenir de l'archéologie de la ville. Tours
- Gardberg, C J, 1973, Åbo stads historia från mitten av 1100-talet till år 1366. Åbo
- 1981, Kaupunkilaitos keskiajalla ja uuden ajan alussa (Suomen kaupunkilaitoksen historia I. Helsinki)
- 1983, Handelsplätze in Finnland im frühen Mittelalter (Seehandels-zentren des nördlichen Europa. Lübecker Schriften zur Archäologie und Kulturgeschichte. Band 7)
- Grandjean Poul Bredo, 1937, Danske Købstaeders Segl indtil 1660. København
- Haase, Carl, 1960, Die Entstehung der westfälischen Städte. Münster
- Hagberg, Ulf Erik, 1972/73, Köping på Öland (Tor XV)
- 1975, Köpingsvik - Handel und Hantwerk auf Öland in der späten Wikingerzeit und den frühen Mittelalter (Early Medieval Studies 8. Antikvariskt arkiv 57. Stockholm)
- 1979, Den förhistoriska kalmarbygden (Kalmar stads historia I. Kalmar)
- Hansson, Hans, 1956, Stockholms stadsmurar. Stockholm
- 1967, Gotländska tingshamnar (Gotländskt arkiv)
- Hasselmo, Margareta, 1983, "Skänninge marken" (META)
- 1987, Från tidigmedeltida centralorter till högmedeltida städer i Östsverige (7000 år på 20 år. Arkeologiska undersökningar i Mellansverige. Riksantikvarieämbetet. Stockholm)
- in press, Tre östgötastäder. Bakgrund och framväxt (Städer, regioner och omland - studier kring medeltida urbanisering Medeltidsstaden 74)
- Heighway, Carolyn (ed.), 1972, The Erosion of History. Archaeology and Town Planning. London
- Hellberg, Lars, 1979, Forn-Kalmar. Ortnamnen och stadens förhistoria (Kalmar stads historia I. Kalmar)
- Helle, Knut - Nedkvitne, Arnved, 1977, Sentrumsdannelser og byutvikling i norsk middelalder (Urbaniseringsprosessen i Norden 1. Middelaldersteder. Det XVII nordiske historikermøte Trondheim 1977. Red. Grethe Authén Blom. Oslo)
- Herteig, Asbjørn E., (red.), 1978, Middelalderske bykjerner. Deres historiske betydning og juridiske status. Innleg og referat fra konferanse i Bryggens Museum, november 1977. Bergen
- Holmberg, Rikard, 1977, Den skånska öresundskustens medeltid. Bonn/Lund (Acta archaeologica Lundensia. Series in 80, 11)
- Holmqvist, Wilhelm, 1962, Helgö, en internationell handelsplats (Proxima Thule. Hyllningsskrift till H.M. Konungen 1962. Stockholm)
- 1967-68, Die Metallwerkstätten auf Helgö (Kölner Jahrbuch).
- 1968, Frügeschichtliche Haustypen auf Helgö (Studie zur europäischen Vor- und Frühgeschichte. Neumünster)
- 1973, Rapport från 20 års arkeologiskas undersökningar (Jernkontorets Annaler, vol 157)
- 1974, Helgö, eine Vorform der Stadt (Vor- und Frühformen der europäischen Stadt im Mittelalter. Göttingen)
- Huggert, Anders, 1974, S:t Olofs hamn på Drakön (Maritimhistoriskt symposium i Hudiksvall 1973. Rapport utg. av Statens sjöhistoriska museum och rådet för maritimhistorisk forskning. Luleå)
- 1976, Från S:t Olofs hamn på Drakön till Jungfruhamn på Bjurön (Rapport från maritimhistoriskt symposium i Luleå 1976. Rapport utg. av Statens sjöhistoriska museum och rådet för maritimhistorisk forskning. Luleå)
- Hugosson, Mats, 1986, Kongahälla, den förintade staden. Göteborg
- Hyenstrand, Åke, 1974, Centralbygd - randbygd. Strukturella, ekonomiska och administrativa huvudlinjer i mellan-svensk yngre järnålder. Stockholm
- 1982, Målarstädernas omland (Bebyggelsehistorisk tidskrift 3/82)
- 1983, Kulturlandskap och bebyggelsehistoria. Kring ett forskningsfält med exempel från forntid och medeltid. Stockholm (Arkeologiska rapporter och meddelanden från institutionen för arkeologi vid Stockholms universitet nr 13)
- Kindström, Lars-Göran, 1960, Sölvesborgs kyrkor (Sveriges kyrkor. Blekinge. Band 4. Stockholm 1959-60)

Klackenberg, Henrik 1986, Feodalism i Finnveden: biskop Henrik och Berga (Medeltiden och arkeologin. Festskrift till Erik Cinthio. Studies in Medieval Archaeology 1. Lund)

- in press, Norberg - berg, bergslag, köpstad (skall publiceras i: Lapphyttan, utg. av Jernkontoret)

Johansen, Marianne, 1986, Middelalderbyen Køge. (Middelalderbyen 2)

Koivunen, Pentti, 1976, Medeltida myntfynd i Korois (Åbo stads historiska museum, årsskrift 1976)

Krongaard Kristensen, Hans, 1984, Jordfaste fortidsminder i Viborg. En gennemgang af levnene efter den middelalderlige by. Fredningsstyrelsen. Rapport A2. København

- 1987, Middelalderbyen Viborg. Århus (Middelalderbyen 4)

Kujo, Erkki, 1977, Finlands medeltida städer (Urbaniseringsprocessen i Norden 1 (Middelaldersteder. Det XVII. Nordiske historikermøte, Trondheim 1977. Red. Grethe Authén Blom. Oslo m fl

Lundberg, Erik, 1940, Byggnadskonsten i Sverige under medeltiden I. 1100-1400. Stockholm

Lunde, Øivind, 1977, Trondheims fortid i bygrunnen. Middelalderbyens topografi på grunnlag av det arkeologiske materialet inntil 1970. Trondheim

Lundholm, Kjell, 1976, Kyrkbyn och Stor-Rebben - om medeltida kust- och skärgårdsbosättning i Pitebygden (Rapport från maritimhistoriskt symposium i Luleå 1976, utg. av statens sjöhistoriska museum och rådet för maritim forskning. Luleå)

-1978, Pitebygdens äldsta marknadsplats. Studier i norrländsk framtid. (Acta bothniensia occidentalis. Umeå)

Lundström, Per, 1968, Paviken I, ett vikingatida varv på Gotland (Gotländskt arkiv)

- 1976, Förhistoriska och medeltida hamnar - en undersökningsmodell (Rapport från maritimhistoriskt symposium i Luleå 1976, utg. av statens sjöhistoriska museum och rådet för maritim forskning. Luleå)

-1981a, De kommo vida... Vikingars hamn vid Paviken på Gotland. Stockholm (Statens sjöhistoriska museum. Rapport 15)

-1981b, Ett medeltida fiskeläge på Drakön - Sankt Olofs hamn (Gårdar, borgar och hamnar)

Malm, Gunilla, 1983, Sockenkyrka - stadskyrka (META)

Medeltidsstaden (Keskiajan kupungit). Museiverket (Museovirasto). Rapporter 1981-

1. Borgå (Porvoo)
2. Raumo (Rauma)

3. Åbo (Turku)

4. Nådendal (Naantali)

Medeltidsstaden. Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer. Rapporter. 1976-

1. Projektprogram
2. Arboga (Anna Järpe)
3. Uppsala (Lars Redin)
4. Västerås (Jan Helmer Gustafsson)
5. Söderköping (Birgitta Broberg-Margareta Hasselmo)
6. Sigtuna (Marietta Douglas)
7. Urbaniseringsprocessen i det medeltida Sverige. En forskningsöversikt (Hans Andersson), jfr ovan Andersson 1977)
8. Hedemora (Catharina Folin)
9. Örebro (Lars Redin)
10. Strängnäs (Anna Järpe)
11. Köping (Catharina Folin)
12. Enköping (Jan Helmer Gustafsson)
13. Nyköping (Birgitta Broberg)
14. Trosa (Birgitta Broberg)
16. Eskilstuna/Torshälla (Anna Järpe)
17. Stockholm (Margareta Hasselmo)
18. Handelsplats - stad - omland. Symposium i Sigtuna 1979
19. Stadsarkeologi i Mellansverige. Läge, problem, möjligheter (Hans Andersson- Lars Redin)
20. Halmstad (Jan-Erik Augustsson)
21. Gamla Lödöse (Krisitna Carlsson- Rune Ekre)
22. Marstrand (Margareta Hasselmo)
23. Uddevalla (Margareta Hasselmo)
24. Skara (Ragnar Sigsjö)
25. Kungsbacka/Gåsekil (Birgitta Broberg)
26. Lund (Anders Andrén)
27. Falköping (Henrik Klackenberg)
28. Skövde (Henrik Klackenberg)
29. Kungahälla (Hans Andersson)
30. Keramik, kammar och skor från 7 medeltida städer. Fyndstudie (Birgitta Broberg-Margareta Hasselmo)
31. Varberg (Birgitta Broberg)
32. Helsingborg (Anders Wihlborg)
33. Lidköping (Henrik Klackenberg)
34. Städer i öst och väst (Hans Andersson)
35. Hjo (Henrik Klackenberg)
36. Vadstena (Margareta Hasselmo)
37. Simrishamn (Bengt Jacobsson)
38. Trelleborg (Bengt Jacobsson)
39. Laholm (Lars Redin)
40. Skänninge (Margareta Hasselmo)
41. Båstad (Mats Anglert)
42. Bogesund (Henrik Klackenberg)
43. Falkenberg (Lars Redin)
44. Ystad I (Sten Tesch)
45. Ystad II - en omlandsstudie (Sten Tesch)
46. Växjö (Eva Åhman)
47. Lyckå (Anders Ödman)
48. Landskrona (Bengt Jacobsson)
49. Lunterun/Ängelholm (Mats Anglert)
50. Norrköping (Birgitta Broberg)
51. Avaskär/Kristianopel (Leif Stenholm)
52. Åhus (Björn Rosenberg)

53. Skanör-Falsterbo (Lars Ersgård)
54. Sölvesborg (Marit Anglert)
55. Vimmerby (Eva Åhman)
56. Lund - tomtindelning, ägostruktur, sockenbildning (Anders Andrén)
57. Vä (Egon Thun- Mats Anglert)
58. Jönköping (Tomas Areslätt)
59. Hästholmen (Henrik Klackenbergl)
60. Nya Lödöse (Anna Järpe)
61. Kalmar (Dagmar Selling)
62. Gävle (Gun Britt Aagård)
63. Östhammar/Öregrund (Sverker Söderberg)
64. Ronneby (Leifh Stenholm)
65. Eksjö (Linnéa Varenius)
66. Linköping (Birgitta Broberg) (ännu ej publ.)
67. Malmö (Sven Rosborn)
68. Gamleby/Västervik (Margareta Hasselmo-Johan Sandell)
69. Elleholm (Eva Arvidsson)
70. Tommarp (Lars Redin) (ännu ej publ.)
71. Visby - historisk bakgrund, arkeologiska dokumentationer (Ragnar Engeström med bidr. från Waldemar Falck och Hugo Yrwing)
72. Visby - staden och omlandet I och II
73. Sjuttiosex medeltidsstäder - aspekter på stadsarkeologi och medeltida urbaniseringsprocess i Sverige och Finland (Hans Andersson)
74. Städer, regioner och omland - studier kring medeltida urbanisering.
75. The Medieval Urbanisation in Sweden (prel.)
76. The Medieval Town - a report from a symposium in Kungälv 1985.

Myhrvoll-Lossius, Siri 1979, Skien i middelalderen. En antikvarisk registrering. 1977. Oslo

Mårtensson, Anders W. 1979, Kulturen och medeltidsarkeologin - så började det (Skånes hembygdsförbunds årsbok 1979)

Nielsen, Ingrid, 1985, Middelalderbyen. Ribe. Projekt Middelalderbyen 1.

Nordeman, Kjell, 1987a, Det medeltida Nyköping. (Sörmlandsbygden 1987)

- 1987b, Södertälje (7000 år på 20 år. Arkeologiska undersökningar i Mellansverige. Riksantikvarieämbetet. Stockholm)

Nordeman, Kjell - Douglas, Marietta, 1987, Nyköping (7000 år på 20 år. Arkeologiska undersökningar i Mellansverige. Riksantikvarieämbetet. Stockholm)

NORM, Nomina rerum mediaevalium. Nomenklaturprojekt för föremålsregistrering i Norden. 1983-

Nyborg, Ebbe, 1980, Enkeltmænd og fællesskaber i organisationen af det romanske sognekirkebyggeri (Streiflys over Danmarks bygningskultur. Festskrift till Harald Langberg. København)

Ohlsson, Tom, 1976, The Löddeköpinge Investigation I. The Settlement at Vikhögsvägen (Meddelanden från Lunds universitetets historiska museum 1976. Lund)

- 1980, The Löddeköpinge Investigation II. The northern part of the village area (Meddelanden från Lunds universitetets historiska museum 1980. Lund)

- 1981, Rapport från Löddeköpinge (Ale 3/1981)

Olsen, Olaf, 1983, Das dänische Forschungsprojekt "Die Mittelalterstadt" (Seehandelszentren des nördlichen Europa. Lübecker Schriften zur Archäologie und Kulturgeschichte. Band 7. Lübeck)

Olsen, Olaf-Schiörring, Ole (utg.), 1980, Ti byer. Diskussionsoplæg til mødet på Skarrildshus maj 1980.

Olsson, Martin, 1983, Om Kalmars ålder. Stockholm

Pihlman, Aki, 1984, Ulfsby - en senmedeltida tätort vid Kumo älv (Den historiska tidens arkeologi i Finland. Åbo landskapsmuseum. Rapporter 6. Åbo)

Randsborg, Klavs, 1980, The Viking Age in Denmark. The Formation of a State. London

Redin, Lars, 1982, Stadsarkeologi - perfektum, i viss mån presens och något futurum (Bebyggelsehistorisk tidskrift 3/1982)

- 1986 Stad, befolkning och bebyggelse i Halland under medeltid - problem i en generalisering. (Medeltiden och arkeologin. Festskrift till Erik Cinthio. Lund. Studies in Medieval Archaeology 1. Lund)

Rydh, Stig, 1983, Medeltidsstaden. Resultat och effekter för den antikvariska verksamheten (Kulturminnesvård 1/83)

Salo, Unto, 1984, De tidigaste skedena i den finska stadsbyggelsen (Den historiska tidens arkeologi i Finland. Åbo landskapsmuseum. Rapporter 6. Åbo)

Schück, Adolf, 1926, Studier rörande det svenska stadsväsendets upp-komst och äldsta utveckling. Uppsala

Selling, Dagmar, 1979, Arkeologiska spår av det äldsta Kalmar (Kalmar stads historia I. Huvudred Ingrid Hammarström. Kalmar)

Sjösvärd, Lars, 1987, Strängnäs (7000 år på 20 år. Arkeologiska undersökningar i Mellansverige. Riksantikvarieämbetet. Stockholm. Med bidrag av Leifh Stenholm)

Skansjö, Sten, 1983, Söderslätt genom 600 år. Bebyggelse och odling under äldre historisk tid. Lund (Skånsk senmedeltid och renässans 11)

SOU 1981:100. Stadsförnyelse - kontinuitet, gemenskap, inflytande. Underlag för diskussion och fortsatt utredningsarbete. Stadsförnyelsekommittén. Stockholm

- Sporrong, Ulf, 1983, Medeltidsstaden. En modell för grund- och sektorsforskning på kulturminnesvårdens område (Kulturminnesvård)
- Stenberger, Mårten, 1974a, Eketorp in Öland. Ancient Village and Trading Settlement (Acta Archaeologica 44)
- 1974b, Eketorp, Entwicklung und wirtschaftliche Bedeutung (Vor- und Frühformen der europäischen Stadt im Mittelalter. 2. Göttingen)
- Stenholm, Leifh, 1981, Lerbottnar (META)
- 1986, Ränderna går aldrig ur - en bebyggelsehistorisk studie av Blekinges dansktid. Lund .
- Strömbom, Sixten, 1924, Forskningar på platsen för det forna Nya Lödöse. Göteborg. (Skrifter utgivna till Göteborgs stads trehundraårsjubileum V)
- Sundström, Hans, 1984, Bönder bryter bygd. Studier i Övre Norrlands äldre bebyggelsehistoria. Tr. Lund 1984 (Bothnica 4. Skrifter utgivna av Norrbottens museum)
- Svedberg, Viktor, 1983-84, Stadsarkeologisk undersökning i Lidköping (Västergötlands Fornminnesförenings tidskrift)
- Svensson, Kenneth, 1987, Sigtuna (7000 år på 20 år. Arkeologiska undersökningar i Mellansverige. Riksantikvarieämbetet. Stockholm. Med bidrag av Eva Hillbom och Bent Syse)
- Syse, Bent, 1987, Uppsala (7000 år på 20 år. Arkeologiska undersökningar i Mellansverige. Riksantikvarieämbetet. Stockholm)
- Tesch, Sten, 1987, Söderköping (7000 år på 20 år. Arkeologiska undersökningar i Mellansverige. Riksantikvarieämbetet. Stockholm. Med bidrag av Margareta Hasselmo)
- Tesch, Sten - Wihlborg, Anders, 1981, Medeltidsstaden Ystad. Lund
- Thorlaksson, Helgi, 1977, Urbaniseringstendenser på Island i middelalderen (Urbaniseringsprocessen i Norden). Middelaldersteder. Det XVII nordiske historikermøte, Trondheim 1977. Red. Grethe Authén Blom. Oslo m fl
- Af Ugglas, Carl R., 1931, Lödöse. Historia och arkeologi. Göteborg. (Skrifter utgivna till Göteborgs stads trehundraårsjubileum IV)
- Ullberg-Loh, Kajsa, 1983. En nyupptäckt kapellgrund söder om Ny Varberg (Varbergs Museums Årsbok 1983).
- Wallerström, Thomas, 1982, Medeltidsarkeologi i Norrbotten - en översikt och några reflexioner (META)
- 1982/83, Kulturkontakter i Norrbottens kustland under medeltiden (Norrboten)
- 1987, Nya rön om gamla tornedalningar. Tornedalens äldre bosättningshistoria i arkeologisk belysning (Norrboten)
- Wallin, Lars, 1981, Lerbottnar - återigen (META)
- Westholm, Gun, 1983, Boplatser i Vi, nedanför Klinten (Gutar och vikingar Statens historiska museum, Stockholm)
- 1988, Visby under förhistorisk tid och äldsta medeltid. Utbrednings- och dateringskriterier. (Visby II. Medeltidsstaden 72:1)
- Vogel, Volker, 1983, Archäologische Stadtkernforschung in Schleswig (Ausgrabungen in Schleswig. Berichte und Studien 1. Neumünster)
- Ödman Anders, 1987, Tre borgar. Från vikingatida spärrfäste till medeltida kastellborg. Stockholm (Monografier utgivna av Stockholms stad 80.)

TABELL 1. Kyrkliga institutioner, Skåne

Stad, beteckning	Kyrkor			Kap	Klost	Soc inst	Situation	Arkeol	unders	Dat	Anm
	Stads och/ellandssock	Stads-socken	Ej socken el okänt				Bev Lok	murar	övr		
BÅSTAD											
S:ta Maria		+					+	+		ca 1460	
FALSTERBO											
S:ta Gertrud		+					+	+		<u>1300-t</u> <u>mitt</u>	Alt,dat:senare delen 1200-t./börj. 1300- t,(stildat) 1385
Danska kyrkan				+						fg 1352	Trol lok
Franciskan- kapell				+						fg 1343	
Tyska kyrkan (S:ta Maria)			+				+	+		fg 1336	ev flera kyrkor
HELSINGBORG											
S:t Clemens	+							+	+	<u>mitten</u> <u>1000-t</u>	
S:ta Maria		+					+	+	+	(sent 1200-t)	En el två före- gångare. Fg 1299
S:t Olai	+								+	?	Gravar tolkade tillhöra Olai
S:t Petri	+							+	+	<u>1100-t</u> <u>mitt</u>	Fg 1257. Äldre gravar tyder på äldre kyrka
S:t Nicolaus					D			+	+	1275	
Heligkors kap						+				senmed?	Fg 1589
Kämans kap						+				senmed	
S:t Michaels kap										?	
LANDSKRONA											
S:t Johannes+ Baptista					+			+	+	fg 1421	
S:t Nicolai											Omdisk Identi- fiering tveksam
Kloster					K				+	1410	
Helgeandshus						HH			+	fg 1415	
S:ta Gertruds kapell				+					+	<u>1460-t</u>	Fg 1469
S:t Jörgens hospital						H			+	fg 1505	Gravar ej byggnadslämn
S:t Olofs kap				+					+	fg 1502	D:o
Heligkors kap							?		+	End Vedels karta	
LUND											
S:t Laurentius (domkyrkan)			+					+	+	fg1048- 1054	
Heligkors		+							+	fg 1350	byggnlämn, äldre gravar
S:t Andreas		+							+	fg 1302	gravar mitten 1000-t
S:t Botulf		+							+	fg 1329	gravar, kyrkorgårdsmur

Stad, beteckning	Kyrkor			Kap	Klost	Soc inst	Situation		Arkeol murar	unders övr	Dat	Anm
	Stads och/el lands- sock	Stads- socken	Ej socken el okänt				Bev	Lok				
S:t Clemens		+						+		+	<u>slutet</u> <u>1000-t/</u> <u>början</u> <u>1100-t</u>	stavk:a före stenk:a; fg 1329
S:t Drotten		+			(P)			+		+	<u>I: ca 980-</u> <u>1050 I=</u>	stavkyrka övertogs 1150 av premonstr. ca 1300 sockenk:a
S:t Godehard								+		+	<u>II: 1050-</u> <u>1150</u> <u>III: 1150-</u> <u>fg 1377</u>	Tympanon (ca 1140).Ev Helgeands husets k:a gravar
S:t Hans (Johannes Baptista)	+							+		+	fg 1304	gravar
S:t Jacob		+						+		+	fg 1303	kyrkogrund gravar
S:ta Maria Magle	+							+			fg 1222	gravar
S:ta Maria Minor		+						+		+	<u>ca 1050</u>	stavkyrka; sten- kyrka <u>ca 1100</u> Fg 1095-1103
S:t Michael		+						+		+	fg 1268	gravar. Ev. skulpturfragm dat ca 1150
S:t Måns		+						+		+	fg 1304	gravar äldre än stenkyrkan
S:t Märten		+						+		+	<u>1050-</u> <u>1100?</u>	I: träkyrka? II: romansk stenkyrka. Fg 1308
S:t Nicolaus		+						+		+	fg 1100-t slut 1200-t början	gravar
S:t Olof	+							+?			fg 1350	gravar
S:t Paul		+						+			fg 1285	gravar
S:t Peter vid Bredg		+						+		+	<u>1100-t</u> <u>sen. del</u>	romansk stenk:a fg 1289
S:t Peter vid Gröneg		+						+		(+)	<u>1100-t</u> <u>slut</u>	gravar+ark fragm fg 1304
S:t Stefan		+						+		+	<u>ca 1050</u>	I:träkyrka II:stenkyrka ca 1110 Fg 1283
S:t Thomas		+						+			fg 1285	några gravar
Allhelgonaklostret					B			+		+	före 1089	treskeppig tegel- kyrka

Stad, beteckning	Kyrkor			Kap	Klost	Soc inst	Situation		Arkeol unders		Dat	Anm	
	Stads och/el lands- sock	Stads- socken	Ej socken el okänt				Bev	Lok	murar	övr			
S:t Peter /S:ta Maria					B		+	+	+	+	strax e 1145	Kyrka bev dat 1300-t. mitt, enstaka fragm. 1100-t mitt med landsförsaml.	
S:t Salvator/St Trinitatis					P			+		+	före 1165	se ovan Drotten	
S:ta Maria Magdalena					D			+		+	1222	senrom. tegelbyggn, kyrka andra byggnadslämn gravar	
S:ta Katarina					Fr			+		+	1238	gotisk tegel- kyrka; kyrka andra byggnadslämn gravar	
Helgeandshus S:t Jörgen						HH H		+		+	ca 1150 1100-t <u>senare del</u>	fg 1269 fg 1230. Ark.dat avser kyrkan. Lämn av hospitals- hus 12-1300-t	
Lundagårdskapell S:ta Gertrud				+							före 1345 före 1483		
LUNBERTUN S:t Botulf		+		+				R	+		+	<u>mitten</u> <u>1200-t</u>	Ursprungl. kap? Fg 1471
MALMÖ Nedre Malmö Övre Malmö S:t Petri (eccl. b. Petri et Pauli)		+							+	+	+	fg 1269 d:o revs trol 1381 (börj 1300-t)	
Helgeandshus S:t Jörgen S:t Gertrud Helga kors kapell S:t Annas kapell					Hkl	HH		+		+	+	fg 1384 fg 1464 fg 1503 fg 1522 fg 1419	kloster 1470-t trol. lok. trol. lok; gåva t franciskanerna
Kloster (Simon och Juda)				+	Fr				+		+	1412, ss kloster 1419	Urspr. franciskan- kap. Flyttat 1489
S:ta Maria Mag- dalena				+					+		+	1296- 1333	dominikankap.
SIMRISHAMN S:t Nicolai		+						+	+	+		fg 1161	urspr. kap? Långhus ca 1200, omb 1400t.
Lübeckerkap. Trefaldighetskap.				+					+		+	1408 1400-t.	ev. kap. t.stads kyrkan. Fg 1497

Stad, beteckning	Kyrkor			Kap	Klost	Soc inst	Situation		Arkeol unders		Dat	Anm
	Stads och/el lands- sock	Stads- socken	Ej socken el okänt				Bev	Lok	murar	övr		
SKANÖR S:t Olof	+?							+	+	+	(1200-t)	Fg 1404. Ev en äldre kyrka (Ersgård 1988 s 50) På karta 1773. Endast Mejers karta
Fynbornas k:a S:t Jörgen Tyska kyrkan		+									fg 1352	
TOMMARP S:ta Maria S:t Petri Hospital	+		+		P	H			+	+		1000-tgravar; fg 1155 fg 1155 fg 1285
TRELLEBORG S:t Nicolai S:ta Katarina S:ta Maria Magdalena		+						+				(före 1260-t) 1267 fg 1539 Hör t. Nicolai
VÄ S:ta Maria	+				(P)			+	+	+	+	(1140-t) fg 1160-t. = klosterkyrka t. premonstratenser fg 1160-t brann 1213. Jfr ovan
Kloster S:t Gertrudskap Helgeandshuset				+				R	+	+	+	fg 1532 fg 1481
YSTAD S:ta Maria		+	+						+	+	+	(1200-t första hälft)
S:t Nicolai S:t Petri Helgeandshus Hospitalet Helig kors kap.			+					Fr	+	+	+	fg 1452 1258(?) fg 1398 gravar lok. fg 1410 ark. id. trol. fg 1521
ÅHUS S:ta Maria	+								+	+		(1100-t senare del) 1200-t:s mitt stora förändringar ev. nybyggnad trol. domini kanernas kyrka, jfr Andrén, 1985 s 235
(S:t Nicolai) Kloster Helgeandshus								D	R	+	+	1243 fg 1393
Helig kors hus S:t Jörgen				+					R			(1400-t) fg1524 fg 1252

Förkortningar i tab. 1-10.

Soc. inst. = sociala institutioner
H = hospital
HH = helgeandshus
I = infirmarium

Bev. = byggnaden är bevarad
R = byggnaden är bevarad ss ruin
Lok. = lokaliserad
Mur. = murundersökning

Sj	= själagård	Ark. und.	= arkeologisk undersökning
Klost.	= kloster	Datering	= Parentes anger stilanalytisk datering, understrykning arkeologisk datering, årtal utan särskild markering bygger på arkivalisk källa
A	= augustiner	fg	= nämnt för första gången i skriftligt källmaterial.
B	= benediktiner		
Bg	= birgittiner		
C	= cistercienser		
D	= dominikaner		
Fr	= franciskaner		
Hkl	= helgeandskloster		
K	= karmeliter		
Kla	= klarissor		
P	= premonstratenser		

Generell kommentar till tab. 1-10.

Tabellerna har i huvudsak sammanställts efter projektets rapporter. Beträffande Skåne, Halland och Blekinge har dessutom Andrén 1985 utnyttjats, inte minst för angivande av land- resp stadsförsamlingar. För övriga områden gäller att större osäkerhet kan råda i dessa avseenden, eftersom någon systematisk genomgång efter dessa linjer saknas. För mera ingående uppgifter och källhänvisningar hänvisas till resp stadsrapporter.

TABELL 2. Kyrkliga institutioner, Blekinge.

Stad, beteckning	Kyrkor			Kap	Klost	Soc inst	Situation		Arkeol murar	unders övr	Dat	Anm
	Stads och/ellandssock	Stads-socken	Ej socken el okänt				Bev	Lok				
AVASKÄR S:t Petri	+							+			fg 1400-t	Gravsten fr 1300-t.
ELLEHOLM Kyrka?			?	?				+			fg 1530-40-t.	Lok. trol. Kallas då Elleholms kapell
LYCKÅ Vårfruk:an.	+							+		+	1474	föregången av ett träkapell
RONNEBY S:t Laurentius	+							+	+	+	(1100-t. andra hälft)	
Hospital						H?		?			1300-t	skelettfynd och mur fg 1500-t ev. = detta
SÖLVESBORG S:t Nicolai		+						+	+		(1300-t.)	fg 1418. Flera alt. dat. finns.
Kloster					K			+	+	+	1486	ansluts till S:t Nicolai

Teckenförklaring och generell kommentar se tabell 1.

TABELL 3. Kyrkliga institutioner, Halland.

Stadt, beteckning	Kyrkor Stads- Stads- Ej och/el socken socken lands- el okänt sock	Kap	Klost	Soc inst	Situation Bev Lok	Arkeol murar	unders övr	Dat	Anm
GAMLA FALKENBERG									
S:t Laurentii	+			+	+	+		<u>1200-t. slut/</u> <u>1300-t. börj.</u> fg 1582	
Helga kors		+							
NYA FALKENBERG									
S:t Gertrud(?)	+				R	+	+	fg 1474	
GÅSEKIL									
Kapell		+?				+	+	andra hälften av 1300-t.	
HALMSTAD/BROKTORP									
S:t Nicolai		+				+	+	fg 1344	
S:ta Katarina			D			+	+	1344	
S:ta Anna			Fr			+	+	1494	
S:t Jörgen				H		+	+	fg 1483	
S:t Gertruds hus						+?		fg 1460	
HALMSTAD/ÖVRABY									
Kyrka	+				R	+	+	(1100-t) fg 1274	
Kloster			D					fg 1264	
LAHOLM									
S:t Clemens	+				+	+	+	(ca 1225)	
S:ta Gertrud		+				+?	+?	fg 1475	
KUNGSBACKA									
S:ta Gertrud	+					+	+	(börj. av Dat. enl. 1300-t.) Andrén 1985 s 204	
GETAKÄRR/GAMLA VARBERG									
Kyrka	+	+			R	+	+	<u>1200-t. slut/</u> <u>1300-t börj</u> fg 1498	Dateringen bygger på myntfynd
S:t Jörgen				H		+	+	Enl ny unders. trol. närmare Ny-Varberg (Ullberg-Loh 1983)	
NY VARBERG									
Kyrka	+	+				+	+	(1400-t. första hälft)	
Kloster			K			+	+	1462	

Teckenförklaring och generell kommentar se tabell 1

TABELL 4. Kyrkliga institutioner, Bohuslän.

Stad, beteckning	Kyrkor			Kap	Klost	Soc inst	Situation		Arkeol murar	unders övr	Dat	Anm
	Stads och/el lands- sock	Stads- socken	Ej socken el okänt				Bev	Lok				
KUNGAHÄLLA												
Kastal kyrkan (Helga kors)			+								1127	I borgen enl Snorre.
S:ta Maria			+					+?		+?	<u>1100-t.</u>	Dat. på ark. fragm. Fg 1330
S:t Nicolaus			+								fg 1388	
Kastalakloster					A			+		+	1190-1202	
Kloster					Fr			+		+	senast 1272	
MARSTRAND												
Kloster			+?		Fr			+		+	sen. 1291	Församl.kyrka omdisk. kanske = klosterkyrka
UDDEVALLA												
S:ta Anna			+					+			fg 1594	
S:t Michael (Bäve socken)	+							+			fg 1385	gravar

Teckenförklaring och generell kommentar, se tabell 1.

TABELL 5. Kyrkliga institutioner, Västergötland.

Stad, beteckning	Kyrkor			Kap	Klost	Soc inst	Situation		Arkeol murar	unders övr	Dat	Anm	
	Stads och/el lands- sock	Stads- socken	Ej socken el okänt				Bev	Lok					
BOGESUND Kyrka		+					+	+			fg 1385	Kyrkoherde nämns	
FALKÖPING S:t Olof	+?						+	+	+		(1100-t. förra hälft)	Betyd. utvidgn. 1200-t.	
HJO Kyrka	+?							+				Romansk kyrka, utvidgn. (teckning)	
LIDKÖPING S:t Nicolai		+					+	+			(1400-t.)		
GAMLA LÖDÖSE S:t Olof		+						+	+	+	1100-t	Fg 1330	
S:t Peder		+						+		(+)	1100-t	Fg 1290	
Okänd			+					+		+	1100-t	Under klosterkyrkan	
S:ta Maria?					D			+		+	1243		
S:t Jörgen						H		+		+	fg 1286		
S:ta Birgitta				+				(+)			fg 1438	Altare i S:t Olof med detta namn nämns 1421	
NYA LÖDÖSE S:t Olof		+						+	+	+	före 1502	Flera skeden, S:t Olofsnamnet först ca 1528	
Kloster Hospital Helga Kors kap.					Fr	H					e. 1473 1528 fg 1528	Flyttas fr G Lödöse I övr. helt okänt	
SKARA S:ta Maria (domkyrkan)			+					+	+	+	+	senast 1065	
S:t Nicolaus		+						+		+	fg 1150-90		
S:t Lars		+						+		+	fg 1278	Tidiga gravar	
S:t Per		+						+		(+)	fg 1150	Kyrkogård ark. und -90	
S:ta Katarina					Fr			+		+	1242	delvis undersökt	
S:t Olof					D			+		(+)	1239	Ev murundersökt	
S:t Jörgen						H		+		(+)	fg 1281		
Helgeandshus						HH					fg 1494		
Infirmaria						I					fg 1318		
Helga Kors kap.				+							fg e. 1520		
SKÖVDE S:ta Elin	+							+	+	(+)	+	före 1200	Numismat dat.
Birgittas kapell			+					+		(+)	fg 1425	Utanför staden	
Elins kapell				+				+		(+)		Utanför staden	

Teckenförklaring och generell kommentar, se tab.1

TABELL 6. Kyrkliga institutioner, Småland.

Stad, beteckning	Kyrkor			Kap	Klost	Soc inst	Situation		Arkeol murar övr	unders Dat	Anm
	Stads och/el lands- sock	Stads- socken	Ej socken el okänt				Bev	Lok			
EKSJÖ S:t Lars	+						+	+	+	fg 1328	Nämns som socken kyrka
JÖNKÖPING S:t Nicolai		+						+	+	fg 1358	Kyrkoherde nämns. Kyrka uttryckl. fg 1381
Kloster Själakapell S:t Peder S:ta Gertrud S:t Görän Kapellet vid klostret Helgeandshus				+	F			+		1283 1425 fg 1516 fg 1523 fg 1459 fg 1493 ca 1445	Trol till S:t Nicolai
KALMAR S:t Nicolai S:ta Birgitta		+	+					+	+	fg 1278 fg 1444	Under 1600-t. = Tyska kyrkan
S:ta Gertrud S:ta Maria Johannes Baptista nunnekl. Helgeandshus Själarhuset			+		D D	HH Sj		+	+	fg 1444 1243 1299 fg 1336	
VIMMBERBY Kyrka			+					+		(ca 1200)	Dopfont; kyrko herde omnämnd 1253
GAMLEBY/VÄSTERVIK Kyrka			+				R	+		fg 1275	
VÄSTERVIK S:ta Gertrud Kapell?		+	+						+	1433	Skelettrest
VÄXJÖ Domkyrka		+						+	+	+	(trol 1160-t) Spår efter äldre kyrka, kanske 1000-t
Kloster S:t Görans kap Helgeandshus			+		Fr	HH		+	+	1485 före 1554 fg 1318	Ev. = klosterkyrkan

Teckenförklaring och generell kommentar, se tabell 1.

TABELL 7. Kyrkliga institutioner, Östergötland och södra Sörmland.

Stad, beteckning	Kyrkor			Kap	Klost	Soc inst	Situation		Arkeol unders		Dat	Anm
	Stads och/el lands- sock	Stads- socken	Ej socken el okänt				Bev	Lok	murar	övr		
LINKÖPING												
S:t Per (domkyrkan)		+	+					+	+	+	+	(1100-t Ombyggd 1200-t första hälft)
S:t Lars	+		+						+		+	<u>1000-t</u> I: känd gn eskils tunakistor; II: 1160-70 t.
Kloster Helgeandshus S:t Örjans kap					Fr	HH		+?			+	1287 Exakt lok. ej känd fg 1342 fg börj 1500-t
NORRKÖPING												
S:t Johannes		+						+				(1100-t) Fg 1417
S:t Olai		+							+			fg 1350
Själagård?												Indirekt nämnd 1417
S:ta Gertrud					+						+?	fg 1543 Fynd av skelett tolk. = S:ta Gertrud
NYKÖPING												
Allhelgona	+							+	+	+		(1220-t Kraftigt ombyggd slut)
S:t Nicolaus Kloster Helgeandshus S:ta Katarina		+			Fr	HH		+	+	+	(+)	(1200-t mitt) 1280 fg 1394-1439 Nämns 1737, ev. mytiskt
			?									
SKÄNNINGE												
Allhelgona			+						+		+	I: <u>1000/</u> Fg 1326 <u>1100-t</u> II: <u>ca 1150</u>
S:t Martin			+						+		+	<u>1000-t</u> Ark dat genom gravar. Fg 1275. Övertas av S:ta Ingrid nunnekloster
Vårfrukyrkan		+						+	+	+	+	1300 Ev. föreg. av äldre kyrka
S:t Olof S:ta Ingrid Helgeandshus Hospital					D D	HH H		+	+	+	+	1237 1270-t fg 1331 senast 1208
SÖDERKÖPING												
Drothem-H. Trefaldighet	+							+	+	+	+	I: <u>1000-t</u> Fg 1307. I-II gravar II: <u>1100-t</u> föremål, ej kyrk- lämn.
S:t Egidius- S:t Ilian		+										III: (1300) III= nuv kyrkan fg 1307 Trol. försvunnen vid Göta Kanal grävn. 1100-t?
S:t Lars		+						+	+	+	+	(1200-t Fg 1253. Ev. äldre slut) kyrka?

Stad, beteckning	Kyrkor			Kap	Klost	Soc inst	Situation		Arkeol murar	unders övr	Dat	Anm
	Stads och/el lands- sock	Stads- socken	Ej socken el okänt				Bev	Lok				
Helge Jöns- S:t Hans				+				?		+	fg 1470	Lok. hypot genom ark. material
Helge And Själakapellet				+							fg 1330	Ev kapell i S:t Lars D:o
S:t Lars Kloster				+				Fr		+	1235	End. kyrkan berörd av unders.
Helgeandshus						HH				+	fg 1330	Lok. hypot, genom ark. material
Hospital						H				+	fg 1277	Enst. murrester synl. ovan mark
Själagård						Sj					senast 1453	Hypot. lokalisering
TROSA Kyrka	+							+	+		1200-t mitt	Oklart om äldre kyrka funnits.
VADSTENA S:t Per	+		+					(+)	+		(1100- -1200-t)	Fg 1346. Torn bev.
Kloster						Bg		+	+		1369	
Helgeandshus						HH		+	+		fg 1401	
Mårten Skinnares stiftelse				+				(+)	+		1519	Delvis bevarad

Teckenförklaring och generell kommentar, se tabell 1.

TABELL 8. Kyrkliga institutioner, Mellansverige.

Stadt, beteckning	Kyrkor			Kap	Klost	Soc inst	Situation		Arkeol unders		Dat	Anm
	Stads och/ellandssock	Stads-socken	Ej socken el okänt				Bev	Lok	murar	övr		
ARBOGA Maria Magdalena	+						+	+			(sent 1100-t)	Omdöpt till S:t Nicolaus under 1600-t
S:t Nicolaus		+						?			1300-t slut	Gravar påträffade tolkade som indikation på S:t Nicolaus
S:t Olof Helgeand		+	+				+	+			Fg 1297 1471	Enda omnämmande. Delvis bevarad, ombyggd till rådhus
Helga Trefaldighet					Fr		+	+		+	1285	End. kyrkan ca 1300) bev.
Helge Kors				+			?	?			fg 1490	Antagen identifiering
Helge Sven				?								Kapellstift. antagl mytisk
Helgeandshus Hospital						HH H		?			fg 1462 fg 1345	
ENKÖPING Vårfrukyrkan	+						+	+	+	+	(1100-t början)	Ev prostkyrka
S:t Ilian- S:t Egidius			+					+		+	(1100-t)	Fg 1314
S:t Olof Kloster Hospital	+				Fr	H		?	+	+	fg 1314 1250 fg 1278	Färs. nämns
GÄVLE Kyrka		+						+			(början av 1400-t)	
HEDEMORA S:t Paulus	+						+	+		+	(1400-t första hälft)	Kraftigt ombyggd efter medeltid. Präst nämns slutet av 1300-t.
KÖPING S:ta Maria/ S:t Olof			+				+	+	+		(1300-t)	Stilhist. behandl. Fg 1300
SIGTUNA S:t Lars		+					R	+			(1100-t)	End. en del väst tornet
S:t Olof		+					R	+	+	+	(1060-1250)	
S:t Per		+					R	+	+	+	(1060-1130-t)	
S:t Nicolaus			+					+		+	(11-1200-r)	
S:ta Gertrud			+					+	?	+	<u>Sent 1000-t.</u>	
S:ta Maria Viby kloster					D C		+	+	+	+	1237	Kyrkan bevarad
S:t Göran				+		H		?			1160-t.- före 1185 fg 1278	

Stad, beteckning	Kyrkor			Kap	Klost	Soc inst	Situation		Arkeol murar	unders övr	Dat	Anm
	Stads och/el lands- sock	Stads- socken	Ej socken el okänt				Bev	Lok				
STOCKHOLM												
S:t Nicolaus	+							+	+	+	fg 1279	
S:t Jacob		+									1320-t	
Johanneskyrkan			+								1499	
Kloster					D			+	+		1336	Del av källare bev.
Kloster					Fr			+	+		1270	Delar bl a Rid-dar holmskyrkan bevarade
Klara kloster					Kla				+		1286	
Munkagården					J				+		1330-t	Gård tillhörig johanniterbröderna i Eskilstuna
Helga Kors				+						+	1400-t	Gravar trol. tillhörande Helga kors påträffade
S:ta Maria Magdalena				+							fg 1352	
Helgeandshus						HH			+		1307	
Själagård						Sj			+		1421	
S:t Jörgen						H			+		1278, 1418	Nedlagt och återuppbyggt
STRÄNGNÄS												
Domkyrkan	+							+	+	+	1270-t	
S:t Eskil				+							ca 1415	
S:t Göran				+							fg 1390	
S:t Olof					D				+		1268	
Hospital						H			+	?	fg 1328	
Infirmaria						I					senast 1466	
SÖDERTÄLJE												
S:ta Ragnhild+								+	+		(1100-t)	
TORSHÄLLA												
Kyrka	+	+						+	+		(1100-t)	
UPPSALA												
Domkyrkan			+					+	+	+	1200-t slut	
S:t Erik, S:t Lars, S:t Olof												
Ecclesia Ligna			?									Uppförs ev år 1290; sannolikt en till- fällig företeelse
S:t Erik			+						+		(1200-t slut)	Fg 1278
S:ta Maria		+							+		fg 1221	Murar och gravar
S:t Per		+							+		ca 1300	Identifiering sannolik
Trefaldig- hetskyrkan	+							+	+		(1200-t slut)	Kapell i domkyrkan
S:t Erik				+							fg 1508	
S:ta Gertrud				+							efter 1459	
S:t Göran												
S:ta Barbara				+					?		fg 1501	Hypot. lok.

Stad, beteckning	Kyrkor			Kap	Klost	Soc inst	Situation		Arkeol murar	unders övr	Dat	Anm
	Stads och/el lands- sock	Stads- socken	Ej socken el okänt				Bev	Lok				
Kloster Helgeandshus					Fr	HH		+		+	1247	
Själagård						Sj		+		+	Planeras år 1292 Fg 1437	
VÄSTERÅS												
S:ta Maria (domkyrkan)			+					+	+		1277	Domkyrkans invigningsår
S:t Ilian-S:t Egidius		+							?		fg 1312	
S:t Nicolaus		+							+		fg 1311	Exakt läge okänt
S:ta Gertrud				+			R		+		fg 1482	
S:t Göran				+								Uppförd 1440
S:t Olof				+							fg 1436	
S:ta Ursula				+							1450-t	
Kloster Helgeandshus					D	HH			+	+	1244	
Hospital						H					fg 1345 fg 1385	
ÖREBRO												
Långbro	+											
S:t Nicolaus		+						+	+		(1200-t slut)	Patrocinienamnet ej känt från medeltiden
Vårfru Själagården					K	Sj			+	+	1450-t fg 1401	Exakt läge oklart
ÖREGRUND												
S:ta Gertrud		+						+	+		(senme- deltid)	Fg 1543
ÖSTHAMMAR												Ej egen kyrka utan tillsammans med Börstil

Teckenförklaring och generell kommentar, se tab. 1. Tabellen bygger i allt väsentligt på Redin i Rapport 19 s 19 ff.

TABELL 9. Kyrkliga institutioner, Visby.

Stad, beteckning	Kyrkor			Kap	Klost	Soc inst	Situation		Arkeol murar	unders övr	Dat	Anm
	Stads och/el lands- sock	Stads- socken	Ej socken el okänt				Bev	Lok				
VISBY												
Allhelgona		+						+?		+		Gutasagens äldsta kyrka. (Ev. id. med kyrkan under S:t Hans.
Drotten/Trefaldighetskyrkan		+					R	+		+	(ca 1200-1250	Fg 1272. Ingen äldre kyrka på platsen. Starkt växl dat.
S:ta Maria		+						+	+	+	1190, 1225	1190 kapell, övrigt 1220-tal och framåt
S:t Clemens		+					R	+		+	(1100-t)	Fg 1304. Nuv. anl. fr. första hälften av 1200-t, ev. något senare
S:t Hans		+					R	+		+	(1200-t	Äldre romansk kyrka föregår bev. ruink:a)
S:t Jacob		+										Före 1226
S:t Lars		+					R	+		+	(1200-t	Fg 1338 första hälft)
S:t Mikael		+								+		Fg 1371
S:t Olof		+					R	+		+	(ca 1200)	Fg 1314
S:t Per		+					R	+		+	1100-t	Fg 1317
Ryska kyrkan		+								+		senast ca 1200
S:t Nicolai					D		R	+		+		senast 1230
S:ta Karin					Fr		R	+		+		senast 1233
Solberga					C			+		+		1246?
S:t Jacobskl.		+			C							Före 1420. Övertaget av Solbergasyst.
S:ta Gertrud				+			R	+		+		fg 1485-87
Helgeandshus						HH	R	+		+		fg 1299
S:t Jörgen						H	R	+		+		(1200-t början eller mitt)

Teckenförklaring och generell kommentar, se tabell 1. Dateringar av Visby kyrkor är hett debatterade. Varje förenkling i en tabell riskerar att uppfattas fel. Läsaren bör för ev fördjupning vända sig till rapporterna 71 och 72:1-2 där dels de olika dateringarna sammanfattas fr a i 71, dels en diskussion förs förs i flera uppsatser som ingår i 72:1-2. Där finns också hänvisningar till äldre litteratur. Också kyrkornas sockentillhörighet debatteras i dessa rapporter.

TABELL 10. Kyrkliga institutioner, Finland.

Stad, beteckning	Kyrkor			Kap	Klost	Soc inst	Situation		Arkeol murar	unders övr	Dat	Anm
	Stads och/el lands- sock	Stads- socken	Ej socken el okänt				Bev	Lok				
BORGÅ S:ta Maria		+					+	+			(1300-t)	1327 nämns kyrkoherde
NÅDENDAL Kloster					Bg		+	+				mitten 1400-t
RAUMO Helga Trefaldighet		+					R	+		+	(senare delen av 1400-t)	Träkyrka början 1400-t. Annan dat. stenkyrka (1300-t)
Helga Korssets kyrka					Fr	+	+				fg 1449	Kyrkan bevarad
ULVSBY S:t Olof	+						+	+	+	+	(1420-t)	Avser stavkyrka
VIBORG S:ta Maria och S:t Olof S:ta Maria			+				R	+	+	+	(efter 1418)	
S:t Erasmus					D		+	+			1392-1427	Avser konventet. Nuv. kyrkan (1470-1500). Senare landsförsaml. kyrka
S:t Erasmus					Fr		R	+		+	tidigast 1403	Stenkyrka efter 1475
ÅBO S:ta Maria (domkyrkan) S:t Olof		+					+	+	+	+	I: ca 1250 II: 1280-t 1249	Oklart om första grundläggningen är i Korois eller i Åbo
Helgeandshus S:t Göran S:ta Gertrud Biskopens helgeand						HH H H I					fg 1396 fg 1335 fg 1439	slutet 1400-t.

Teckenförklaring och generell kommentar, se tabell 1.

PROJEKTETS ORGANISATION

BILAGA

Projektgrupp

Avdelningsdirektör Björn Ambrosiani, SHM, Stockholm
 Riksantikvarie Margareta Biörnstad, RAÄ, Stockholm (ordf)
 Professor Erik Cinthio, inst för medeltidsarkeologi, Lund
 Avdelningschef Gustaf Trotzig, RAÄ, Stockholm
 Projektledarna

Referensgrupp

Avdelningsdirektör Björn Ambrosiani, Stockholm
 Docent Lennart Améen, Lund
 Avdelningsdirektör Aron Andersson, Stockholm (död 1984)
 1:e antikvarie Karin Andersson, Stockholm
 Riksantikvarie Margareta Biörnstad, Stockholm (ordf)
 Professor Erik Cinthio, Lund
 Docent Göran Dahlbäck, Stockholm (fr o m 1/7 1981)
 Avdelningsdirektör David Damell, Stockholm (fr o m 1/7 1981)
 Landsantikvarie Ola Ehn, Uppsala (t o m 1978)
 1:e antikvarie Waldemar Falck, Visby
 1:e antikvarie Jonas Ferenius, Stockholm
 Länsantikvarie Margit Forsström, Växjö
 Docent Birgitta Fritz, Stockholm (Fr o m 1/7 1981)
 Statsarkeolog C J Gardberg, Helsingfors (fr o m 1/7 1981)
 Professor N G Gejvall, Stockholm (t o m 5/10 1977)
 Överantikvarie Evald Gustafsson, Stockholm (fr o m 1/7 1981)
 Docent Thomas Hall, Stockholm (fr o m 1979)
 Professor P G Hamberg, Göteborg (död 1978)
 Professor Ingrid Hammarström, Stockholm
 1:e intendent Carl Fredrik Lundevall, Stockholm (fr o m 17/5 1978)
 Professor Erik Lönnroth, Göteborg
 Professor Brita Malmer, Stockholm
 Museichef Anders Mårtensson, Lund
 Avdelningsdirektör Åke Nisbeth, Stockholm (t o m 30/6 1981)
 Professor Torsten Sjöveld, Stockholm (fr o m 17/5 1978)
 Professor Ulf Sporrang, Stockholm (fr o m 1/7 1981)
 Landsantikvarie Egon Thun, Örebro (död 1986)
 Avdelningschef Gustaf Trotzig, Stockholm
 Projektledarna

Projektledare

Hans Andersson
 Åke Hyenstrand

Övriga till projektet fast knutna deltagare

Birgitta Broberg (förf rapp nr 5, 13, 14, 15, 25, 30, 31, 50, 66; samt redaktör för ett antal rapp)
 Margareta Hasselmo (förf rapp nr 5, 17, 22, 23, 30, 36, 4+0, 68; samt red för ett antal rapp)
 Anna Järpe (förf rapp nr 2, 10, 16, 60)
 Henrik Klackenberglund (förf rapp nr 27, 28, 33, 35, 42, 59; samt redaktör för ett antal rapp)
 Lars Redin (bitr projektledare t o m 30/6 1980; förf rapp nr 3, 9, 39, 43, 70)

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

FÖRORD 3

PROJEKTETS PROGRAM OCH GENOMFÖRANDE 5

Problembeskrivning 5

Målsättning 5

Problemställningar 6

Uppläggning 8

Utvidgning av programmet 8

Projektet i ett internationellt perspektiv 9

Projektets organisation 10

Ekonomi 10

Allmänna principer för arbetet 10

Inventering och analys av enskilda städer 11

Temastudier 16

Översiktliga studier 18

Övrig verksamhet 18

Program och verklighet. En summering 18

DEN STADSARKEOLOGISKA SITUATIONEN 19

Inledning 19

Den stadsarkeologiska situationen som helhet 19

Undersökningssituationen 20

Utschaktningssituationen 21

Framtiden 22

Noter 24

DEN MEDELTIDA URBANISERINGEN - KRONOLOGISKA OCH REGIONALA PERSPEKTIV

25

Bakgrund och grågeställningar 25

Materialet 26

Definitionsfrågor 26

DE ENSKILDA STÄDERNA I SINA REGIONALA SAMMANHANG 27

Regionindelning 27

DET MEDELTIDA DANMARK 29

Skåne 29

Städerna 29

Institutionell karaktär 34

Sammanfattning 36

Blekinge 37

Halland 38

DET MEDELTIDA NORGE 41

Bohuslän 41

DET MEDELTIDA SVERIGE 42

Västergötland 42

Småland 44

Östergötland och södra Södermanland 46

Mellansverige 50

Gotland 54

Finland 54

Noter 57

ANDRA CENTRALA ORTER 58

URBANISERINGEN: FÖRLOPP OCH KARAKTÄR 62

Inledning 62

Förloppet 63

Den institutionella strukturen 67

Regionala skillnader 77

Den medeltida urbaniseringen. Sammanfattning 82

LITTERATUR 86**APPENDIX. Tabeller 92****BILAGA. Projektets organisation 108****FIGURFÖRTECKNING**

1. Städer behandlade av projektet Medeltidsstaden 7
2. Inventeringsblankett 12
3. Utdrag av primärkartan i skala 1:400 för Söderköping med arkeologiska observationer inlagda 13
4. Arkeologiska kartan för Söderköping 14
5. Karta över hus med murar äldre än 1600-talets början. Gamla Stan i Stockholm 15
6. Karta för Skara över helt eller delvis utschaktade områden 17
7. Utschaktningar i Skänninge t o m 1983 22
8. Utschaktningar i Södertälje t o m 1979 22
9. De medeltida städerna i det nuvarande Sverige och Finland med särskild markering av den regionindelning som används vid redovisningen av de enskilda städerna 28
10. Skåne, Blekinge och södra Halland under medeltiden 30
11. Urbaniseringskronologi för Skåne 36
12. Urbaniseringskronologi för Blekinge 37
13. Halland, Bohuslän, Västergötland under medeltiden 39
14. Urbaniseringskronologi för Halland 40
15. Urbaniseringskronologi för Bohuslän 41
16. Urbaniseringskronologi för Västergötland 43
17. Urbaniseringskronologi för Småland 44
18. Småland under medeltiden 45
19. Östergötland och Sörmland under medeltiden 47
20. Urbaniseringskronologi för Östergötland och södra Sörmland 48
21. Mälardistriktet under medeltiden 51
22. Urbaniseringskronologi för Mellansverige 53
23. Urbaniseringskronologi för Finland 55
24. Finland under medeltiden 56
25. Tidiga handels- och hamnplatser, som nämns i texten 59
26. Kronologin för några tidiga handels- och handelsplatser 61
27. Arkeologiskt konstaterad bebyggelse före ca 1200 i de städer som behandlats av de svenska och finska projekten 64
28. Städer i Sverige och Finland före ca 1200 65
29. Städer tillkomna i Sverige och Finland intill ca 1300 66
30. Städer tillkomna i Sverige och Finland intill medeltidens slut 67
31. Städer tillkomna före ca 1300 med två eller flera församlingskyrkor 69
32. Städer med kloster intill ca 1250 70
33. Städer med kloster intill ca 1300 71
34. Städer med kloster tillkomna från ca 1300 till medeltidens slut 72
35. Städer med hospital 73
36. Städer med helgeandshus 74
37. Städer med kungliga borgar 75
38. Kyrklig institutionell styrka i städer senast tillkomna ca 1300 76
39. Kyrklig institutionell styrka i städer tillkomna efter ca 1300 77
40. Stadslandskapet i det medeltida Danmark 1000-1200 78
41. Stadslandskapet i det medeltida Danmark 1200-1350 78
42. Expansion i det danska medeltida stadslandskapet 1350-1550 78
43. Olika keramiktypers förekomstperioder i västnordiskt respektive östsvenskt material 82

PROJEKTETS RAPPORTER

- Nr 1 1976.* Projektprogram
- Nr 2 1976.* Arboga
- Nr 3 1976.* Uppsala
- Nr 4 1977.* Västerås
- Nr 5 1978.* Söderköping
- Nr 6 1978.* Sigtuna
- Nr 7 1979.* Urbaniseringsprocessen i det medeltida Sverige. En forskningsöversikt
- Nr 8 1978.* Hedemora
- Nr 9 1978.* Örebro
- Nr 10 1979.* Strängnäs
- Nr 11 1979.* Köping
- Nr 12 1979.* Enköping
- Nr 13 1979.* Nyköping
- Nr 14 1979.* Trosa
- Nr 15 1979.* Södertälje
- Nr 16 1983.* Eskilstuna/Torshälla
- Nr 17 1981.* Stockholm
- Nr 18 1980.* Handelsplats - stad - omland. Symposium i Sigtuna 1979
- Nr 19 1980.* Stadsarkeologi i mellansverige. Läge, problem, möjligheter
- Nr 20 1980.* Halmstad
- Nr 21 1980.* Gamla Lödöse
- Nr 22 1980.* Marstrand
- Nr 23 1980.* Uddevalla
- Nr 24 1980.* Skara
- Nr 25 1980.* Kungsbacka - Gåsekil
- Nr 26 1980.* Lund
- Nr 27 1980.* Falköping
- Nr 28 1981.* Skövde
- Nr 29 1981.* Kungahälla
- Nr 30 1981.* Keramik, kammar och skor från sju medeltida städer. Fyndstudie.
- Nr 31 1982.* Varberg
- Nr 32 1981.* Helsingborg
- Nr 33 1982.* Lidköping
- Nr 34 1984.* Städer i öst och väst. Sammanfattande rapport, etapp 1.
- Nr 35 1982.* Hjo
- Nr 36 1982.* Vadstena
- Nr 37 1982.* Simrishamn
- Nr 38 1982.* Trelleborg
- Nr 39 1982.* Laholm
- Nr 40 1983.* Skänninge
- Nr 41 1982.* Båstad
- Nr 42 1983.* Bogesund
- Nr 43 1983.* Falkenberg
- Nr 44 1983.* Ystad I
- Nr 45 1983.* Ystad II - en omlandsstudie
- Nr 46 1983.* Växjö
- Nr 47 1983.* Lyckå
- Nr 48 1983.* Landskrona
- Nr 49 1983.* Lunterun/Ängelholm
- Nr 50 1983.* Norrköping
- Nr 51 1983.* Avaskär/Kristianopel
- Nr 52 1983.* Åhus
- Nr 53 1984.* Skanör/Falsterbo
- Nr 54 1984.* Sölvesborg
- Nr 55 1984.* Vimmerby
- Nr 56 1984.* Lund - tomtindelning, ägostruktur, sockenbildning.
- Nr 57 1984.* Vä
- Nr 58 1984.* Jönköping
- Nr 59 1984.* Hästholmen
- Nr 60 1984.* Nya Lödöse
- Nr 61 1984.* Kalmar
- Nr 62 1984.* Gävle
- Nr 63 1984.* Östhammar/Öregrund
- Nr 64 1984.* Ronneby
- Nr 65 1984.* Eksjö
- Nr 66* Linköping (under arbete)
- Nr 67 1984.* Malmö
- Nr 68 1988.* Gamleby/Västervik
- Nr 69 1984.* Elleholm
- Nr 70* Tommarp (under arbete)
- Nr 71 1988.* Visby - historisk bakgrund, arkeologiska dokumentationer
- Nr 72:1989* Visby - staden och omlandet. I (under arbete) och II
- Nr 73:1990* Sjuttiosex medeltidsstäder
- Nr 74* Städer, regioner och omland (under arbete)
- Nr 75* The Medieval Urbanization in Sweden (engl. vers. of nr 73, in prep.)
- Nr 76* The Medieval Town, a report from a symposium in Kungälv 1985 (in prep.)

